

**T.C.
KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANA BİLİM DALI
ORTAÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI**

**MOĞOLLAR KARŞISINDA HÂRZEMŞAHLAR VE
CELÂLEDDİN HÂRZEMŞAH**

KÜBRA GÖKOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA EĞİLMEZ

OCAK-2023

KASTAMONU

TAAHHÜTNAME

Bu tezin tasarımı, hazırlanması, yürütülmesi, araştırmalarının yapılması ve bulgularının analizlerinde bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu; ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada bana ait olmayan her türlü ifade ve bilginin kaynağına eksiksiz atıf yapıldığını, bilimsel etiğe uygun olarak kaynak gösterildiğini bildirir ve taahhüt ederim.

Kübra GÖKOĞLU

ÖZET

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MOĞOLLAR KARŞISINDA HÂRZEMŞAHLAR VE CELÂLEDDİN HÂRZEMŞAH

KÜBRA GÖKOĞLU

KASTAMONU ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ MUSTAFA EĞİLMEZ
EŞ DANIŞMAN: DR. ÖĞR. ÜYESİ ÖZCAN OĞUR

Bu araştırmada Hârzemşahlar Devleti'nin Moğollar ile olan münasebetleri, özellikle Celâleddin Hârzemşah döneminde cereyan eden hadiseler ve mücadeleler ele alınmıştır. Konu, Hârzemşahlar Devleti'nin tarih sahnesinde olduğu 1097-1231 yılları arasında sınırlandırılıp, Cengiz Han ve Celâleddin Hârzemşah dönemindeki mücadeleler ayrıntılı biçimde incelenmiştir. Hârzemşahlar'ın Anadolu'ya gelişlerinin öncesinde ve sonrasında meydana gelen hadiseler ve bunun günümüze yansımaları hakkında yapılan araştırmaların az olması bu konuda çalışma yapılmasını gerekli kılmaktadır. İslâm dünyasını büyük yıkıma uğratan Moğol istilasını Hârzemşahlar Devleti'nde büyük katliamların yaşanmasına yol açmıştır. Bu bölgeden göç eden kimselerin civar ülkelere, bilhassa Anadolu'ya gelerek kültürel bir etkileşimin yaşanmasını sağlamışlardır. Anadolu'da oluşturdukları etkiler açısından araştırma ve inceleme yapılması ihtiyacını doğurmuştur. Bu bakımdan, Hârzemşahlar Devleti'nin tarihi ile ilgili yapılacak incelemelere katkı sağlamak bu araştırmanın amaçlarından biridir. Bu araştırmada, İbnü'l-Esîr, Cüzcânî, Cüveynî ve Nesevî gibi önemli yazarların birincil kaynakları ve ikincil kaynak olan araştırma, inceleme, derleme eserlerden yararlanılmıştır. Araştırma konusu incelenirken, Hârzemşahlar Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar geçen süre zarfında dönemin şartları, gelişmeleri ve etkileri göz önünde bulundurulmuştur. Araştırma sonucunda; Hârzemşahlar Devleti, Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılmasından sonra ortaya çıkan boşluğu doldurarak, bu devletin mirasçısı olduğu görülmüştür. Özellikle Batı Türkistan, Horasan, İran ve Azarbaycan'a kadar uzanan geniş coğrafyaya hâkim olmayı başarmışlardır. Türk-İslâm Devleti olan Hârzemşahlar XII. yy'da bölgesinde çok parlak bir dönem yaşatmıştır. Ancak Alâeddin Muhammed döneminde başlayan ve Celâleddin Hârzemşah zamanında ise şiddetini arttıran, Türk tarihini derinden etkileyen Moğol istilasını ile yapılan stratejik hatalar sonucunda, Hârzemşahlar Devleti 1231'de yıkılarak tarih sahnesinden silinmiştir.

ANAHTAR KELİMELELER: Anadolu, Celâleddin Hârzemşah, Hârzemşahlar, Moğollar.

Ocak 2023, Sayfa: 217

ABSTRACT**MASTER THESIS****HÂZEMSAHS AND JALÂLEDDIN HÂRZEMSAH AGAINST MONGOLS****KÜBRA GÖKOĞLU****KASTAMONU UNIVERSITY SOCIAL SCIENCES INSTITUTE****DEPARTMENT OF HISTORY****ADVISOR: DR. INSTRUCTOR MEMBER OF MUSTAFA EGILMEZ****ADVISOR: DR. INSTRUCTOR MEMBER OF ÖZCAN OĞUR**

In this research, the relations of the Hârzemshahs State with the Mongols and especially the struggles it gave during the period of Celâleddin Hârzemshah were discussed. The subject was limited between the years 1097-1231, which is the foundation date of the Hârzemshahs State, and the struggles in the period of Genghis Khan and Celaleddin Hârzemshah were examined in detail. The reason why we deal with the research is that there are studies about the events that took place before and after the arrival of the Hârzemshah in Anatolia and the reflections of this to our day in the studies conducted by this state. The Mongolian invasion, which destroyed the Islamic world, and the great massacres in the Kharzemshahs State enabled the people who migrated from this region to come to the surrounding countries, especially Anatolia, to experience cultural interaction. There is a need for research and examination in terms of the cultural history they created in Anatolia. In this respect, it is one of our aims to contribute to the studies on the history of the Hârzemshahs State. In this research, the study was completed by making use of the primary sources and secondary sources of important authors such as Ibn al-Athir, Cüzcanî, Al-Juwayni and Nesevî. While examining the research, the conditions, developments and effects of the period during the period from the establishment of the Hârzemshahs State to its collapse were taken into consideration. The result obtained in the research is as follows: The Hârzemshahs State became the their of this state by filling the gap that emerged after the collapse of the Great Seljuk State. It has managed to dominate a wide geography extending especially to West Turkestan, Khorasan, Iran and Azerbaijan. Hârzemshahs, the Turkish-Islamic State XII. In the 19th century, it had a very bright period in its region. However, the Mongol invasion, which started during the reign of Alaeddin Muhammed and increased its violence during the reign of Celaleddin Hârzemshah, deeply affected Turkish history, and as a result of strategic mistakes, the Hârzemshahs State was destroyed in 1231 and disappeared from the history scene.

KEYWORDS: Anatolia, Celaleddin Harzemshah, Harzemshahs, Mongols.**January 2023, Page: 217**

TEŞEKKÜR

Tarih, kâinatın zaman içerisinde hareketinin muazzam bir manzarası olarak tarif edilmektedir. Bu açıdan bakıldığında tarih esrarengiz bir sahadır. Bu esrarengiz sahanın içerisinde birçok Türk Devleti ortaya çıkmıştır. Türkler, Talas Savaşı'nın ardından hızlı bir şekilde ve büyük kitleler halinde İslamiyet'i benimsediler. Daha sonra X. yüzyıldan itibaren İslâm dünyasının liderliğini üstlendiler. Devlet tecrübeleri bakımından dünya tarihine yön vermiş olan Türkler, Müslüman olmalarından sonra da gerek Türk coğrafyasında gerekse İslâm dünyasının çeşitli bölgelerinde birçok devlet kurdular. Kurulan bu Türk devletlerine bakıldığında, isimlerini kurulmuş olduğu coğrafyadan veya kurucularından aldığı görülmektedir. Bu devletlerden biri olan Hârzemşahlar Devleti de ismini, kurulduğu Hârzem bölgesinden aldığı bilinmektedir.

Bu araştırma üç ana başlıktan meydana gelmektedir. Birinci ana başlığımız giriş kısmından oluşmaktadır. Giriş kısmında Hârzemşahlar Devleti'nin nasıl, ne zaman ve hangi bölgede kurulmuş olduğu, Hârzemşah hükümdarları dönemlerinde Moğollara karşı verilen mücadeleler ve devletin yıkılışından bahsedilmiştir. İkinci ana başlıkta Hârzemşahlar Devleti'nin tarih sahnesine çıkışından, alt başlık olarak Hârzemşah hükümdarları dönemlerinde yaşanan hadiseler ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Üçüncü ana başlıkta ise özellikle Moğol hükümdarı Cengiz Han ile Celâleddin Harzemşah arasında gerçekleşen münasebetler ve yaşanan olaylar ele alınmıştır.

Araştırmada başta birinci ve ikinci el kaynaklar olmak üzere, araştırma-inceleme ve derleme kaynakları ve bu alanda yapılmış tezlerden faydalanılmıştır. Yapılan bu araştırma-inceleme çalışmasının, mevcut boşluğa bir nebze olsa katkı sağlamasını ümit ediyoruz. Eğitim hayatım boyunca her zaman beni destekleyen ve en iyi şekilde beni yetiştirmeye çabalayan aileme, halama ve engin bilgi ve tecrübeleriyle ve bilimsel desteğini hiçbir zaman esirgemeyen saygı değerli danışman hocam Dr. Öğr. Üyesi Mustafa EĞİLMEZ'e sonsuz teşekkür eder saygılarımı sunarım.

KÜBRA GÖKOĞLU

Kastamonu, 2023

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TAAHHÜTNAME	i
ÖZET.....	ii
ABSTRACT	iii
TEŞEKKÜR	iv
İÇİNDEKİLER	v
SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ	viii
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Amacı Önemi ve Sınırlılığı	6
1.2. Araştırmanın Metodu	7
1.3. Araştırmanın Kaynakları	7
2. HÂRZEMŞAHLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI	19
2.1. Afrioğulları-Me'mûnoğulları-Altuntaş Dönemi ve Anuştegin Hârzemşahlar	19
2.2. Kutbeddin Muhammed Dönemi (1097-1128)	23
2.3 Kızıl Arslan Atsız Dönemi (1128-1156)	24
2.3.1. Hârzemşah Atsız'ın Mâverâünnehir Seferindeki Yeri (1130)	25
2.3.2. Hârzemşah Atsız ve Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Devleti Üstüne Yaptıkları Sefer (1132)	26
2.3.3. Atsız'ın İsyan Belirtileri ve Cend-Mangışlak'ı İşgali (1135)	27
2.3.4. Hârzemşah Atsız ve Sencer Arasındaki Savaş: I. Hârzem Seferi (1138)	28
2.3.5. Atsız'ın Buhara'ya Hâkim Olması	28
2.3.6. Hârzemşah Atsız Tarafından Büyük Selçuklu Devletine Ait Bazı Bölgeleri Alması	29
2.3.7. Sencer'in II. Hârzem ve III. Hârzem Seferleri (1143-1147)	31
2.3.8. Hârzemşah Atsız'ın Ölümü ve Şahsiyeti	33
2.3.10. İl-Arslan Dönemi (1156-1172)	34
2.3.10.1. Oğuzlar Üstüne Horasan Seferi ve İlidenizoğulları ile Mücadele	35
2.3.11. Sultanşah Mahmud Dönemi	37
2.3.12. Alâeddin Tekiş Dönemi (1172-1200)	39
2.3.12.1. Alâeddin Tekiş'in Kara-Hıtaş Devleti ile İlişkileri	40
2.3.12.2. Alâeddin Tekiş'in Merv ve Şadyah Kuşatması, Nişâbur'un Fethi ve Irak Selçuklu Devleti ile İlişkiler	43
2.3.12.3. Hemedan'ın Tekrardan Hârzem Topraklarına Katılması	46
2.3.12.4. Alâeddin Tekiş'in Mülhidlerle Mücadelesi ve Ölümü	48
3. MOĞOLLAR KARŞISINDA HÂRZEMŞAHLAR	50
3.1. Alâeddin Muhammed Hârzemşah Dönemi (1200-1220)	50
3.1.1. Sultan Alâeddin Muhammed Dönemi Hindû Han Meselesi ve Gurların Horasan'ı İşgali	51
3.1.2. Sultan Alâeddin Muhammed'in Horasan'daki Seferi	53
3.1.3. Sultan Alâeddin Muhammed'in II. Horasan Seferi ve Gürgeç Savaşı	55
3.1.4. Horasanda Hârzemşah Hâkimiyeti ve Mâzenderân'ı Alması	57
3.1.5. Mâzenderân Bölgesinin Alınması	59
3.1.6. İlamış Zafer (1210) ve Hârzemşah Muhammed'in Kara-Hıtayların Üzerine Yeniden Yürütmesi	60

3.1.7. Sultan Alâeddin Muhammed'in Semerkand'ı Alması ve Sultan Osman'ın Görevden Alınması	63
3.1.8. Kara-Hıtaş Devleti'nin Yıkılışı	65
3.1.9. Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in Irak-ı Acem Fethi ve Azerbaycan, Fars Bölgelerini Topraklarına Katması	67
3.1.10. Hârzemşah Alâeddin Muhammed ve Halife en-Nâsır-Lidînillâh Mücadelesi	73
3.1.11. Güçlük Han'ın Hıtaş'daki Faaliyetleri	77
3.1.12. Sultan Alâeddin Muhammed ve Cengiz Han Arasındaki İlk Münasebetler	80
3.1.13. Hârzemşahlar Devleti ile Moğol İmparatorluğu Arasındaki ilk Muharebe	84
3.1.14. Hârzemşahlar ve Moğol İlişisini Bozan Otrar Faciası.....	86
3.1.15. Moğol İstilasında Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın Rolü	89
3.1.16. Otrar ve Cend Bölgelerinin İstila Edilmesi	91
3.1.17. Benâket ve Hocend Bölgelerinin İstilasını	97
3.1.18. Buhara ve Semerkand'ın İstilasını	98
3.1.19. Terken Hatun'un Durumu ve Gürgenç'in İstilasını	103
3.1.20. Sultan Alâeddin Muhammed'in Kaçışı	108
3.1.21. Sultan Alâeddin'in Vefatı	117
3.1.22. Sultan Muhammed'in Kişiliği	121
4. CELÂLEDDİN HÂRZEMŞAH DÖNEMİ (1220-1231).....	124
4.1. Celâleddin Hârzemşah'ın Tahta Çıkmadan Önce Yapmış Olduğu Faaliyetler	124
4.2. Celâleddin Hârzemşah'ın Hindistan'daki Faaliyetleri (1221-1224)	130
4.3. Celâleddin Hârzemşah'ın Irak-ı Acem'i Ele Geçirmesi ve Tahta Geçmesi (1224)	134
4.4. Celâleddin Hârzemşah'ın Abbâsî Halifeliği ile Olan İlişkileri	137
4.5. Celâleddin Hârzemşah'ın ve Hârzemşahların İldenizlilerle İlişkileri ve Azerbaycan'ın Fethi	141
4.5.1. Meraga ve Tebriz'in Ele Geçirilmesi	141
4.5.2. Gence ve Çevresindeki Bölgelerin Alınması.....	144
4.6.1. Celâleddin Hârzemşah'ın I. Gürcistan Seferi ve Gerni Zaferi	145
4.6.1.1. Gürcü Ülkelerine Akınlar	147
4.6.2. Celâleddin Hârzemşah'ın II. Gürcistan Seferi ve Tiflis'i Fethetmesi	148
4.6.3. Celâleddin Hârzemşah'ın Kars ve Ani Kuşatması	151
4.6.4. Sultan'ın Gürcüler ile Yapmış Olduğu Son Muharebe.....	151
4.7. Celâleddin Hârzemşah'ın Eyyûbîler ile Olan İlişkileri	153
4.7.1. Celâleddin Hârzemşah'ın Eyyûbîlerle İlk Münasebeti	153
4.7.2. Sultan Hârzemşah'ın I. Ahlat Kuşatması.....	154
4.7.3. Sultan Hârzemşah'ın Yıva Türkmenlerine Saldırısı	156
4.7.4. Hârzemşah'ın Ahlat Bölgesinde Akınlar Yapması.....	156
4.7.5. Hârzemşah'ın Ahlat'ı Alması (1230)	157
4.7.6. Hârzemşah'ın Ahlat'ı Zaptından Sonraki Yaptığı İşler.....	160
4.7.7. Hârzemşah'ın Moğollara Karşı Yardım İstemek İçin Melik Eşref'e Elçi Göndermesi.....	161
4.8. Celâleddin Hârzemşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti ile İlişkileri	162
4.8.1. Diplomatik İlişkiler	162
4.8.1.1. Celâleddin Hârzemşah'ın I. Alâeddin Keykubad'a İlk Mektubu.	162

4.8.1.2. Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Hârzemşah'a Cevap Mektubu	163
4.8.1.3. Celâleddin Hârzemşah'ın İkinci Mektubu.....	164
4.8.1.4. Sultan Celâleddin Hârzemşah ve I. Alâeddin Keykubad'ın Arasında Elçilik Heyetlerinin Gidip Gelmesi ve İlişkilerin Gerginleşmesi.....	164
4.8.2.1. Yassı Çemen Muharebesi (10 Ağustos 1230)	166
4.9. Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın Moğollar ile Olan İlişkileri	169
4.9.1. İsfahan Muharebesi (1228)	169
4.10.2. Moğolların Azerbaycan'da Celâleddin Hârzemşah'ı Takibi (Mugan Mağlubiyeti 1231)	170
4.9.3. Ahlat Yakınlarında Moğolların Görülmesi	172
4.10. Celâleddin Hârzemşah'ın Ölümü	173
4.11.1. Harzemşah'ın Şahsiyeti	174
4.12. Moğol İstilasının Türk-İslâm Dünyası Açısından Sonuçları.....	175
5. SONUÇ.....	178
KAYNAKLAR	185
EKLER.....	200
EK-A: Haritalar	201
EK B. Tasvirler	204

SİMGELER VE KISALTMALAR DİZİNİ

Kısaltmalar

A.g.e.	: Adı geçen eser
A.g.m.	: Adı geçen makale
AÜDTCF	: Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜEFSBD	: Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
AÜİFD	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
AÜTAED	: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Dergisi, Erzurum
BİLİG	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi, Ankara
Bkz	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA	: Diyanet İslâm Ansiklopedisi
DTCFD	: Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
Düz.	: Düzenleme
Edt.	: Editör
Haz	: Hazırlayan
İA	: İslâm Ansiklopedisi
İÜEFD	: Gazi Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi
İSAM	: İslâm, Tarih, Sanat ve Kültürünü Araştırma Vakfı
İSTEM	: İslâm, Sanat, Tarih, Edebiyat ve Musiki Dergisi
İÜEFY	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları
İÜSBE	: İstanbul Üniversitesi Sosyal bilimler Enstitüsü
İÜTM	: İstanbul Üniversitesi Türkiyat Mecmuası
KB	: Kültür Bakanlığı Yayınları
MEB	: Milli Eğitim Basımevi
MÜSBE	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
S.	: Sayı
s.	: Sayfa
SÜFEFED	: Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi

TAD	: Tarih Araştırma Dergisi
TDAD	: Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDSB	: Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi
TAD	: Türkiyat Araştırmaları Dergisi
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TDVİA	: İslâm Ansiklopedisi
TDTC	: Türk Dil Tarih Cemiyeti
TDTC	: Türk Dil Tarih Cemiyeti
TED	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, Tarih Enstitüsü Dergisi
THTD	: Türk Hukuk Tarihi Dergisi
TKD	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Türk Kültürü Dergisi
TOD	: Tarih Okulu Dergisi
Trc	: Tercüme
TTK	: Türk Tarih Kurumu
TTKNG	: Türk Tarih Kurumu, Türk Tarih Kongresi, Ankara
TY	: Türk Yurdu
USAD	: Selçuk Üniversitesi Selçuklu Araştırma Dergisi
YKY	: Yapı Kredi Yayınları
YTY	: Yeni Türkiye Yayınları

1. GİRİŞ

Ceyhun ırmağının Aral gölüne döküldüğü yerin güney kısımları Hârzem olarak anılmaktadır.¹ Hârzem kelimesinin menşei hakkında farklı görüşler mevcut olup, İslâm coğrafyacılarına göre, batıda Oğuz Türklerinin ülkesi, doğuda Maverâünnehir, güneyde Horasan dağları ve kuzeyde Türk toprakları ile çevrili bölgeye Hârzem veya Hârizm denildiği görülmektedir.² İslamiyet öncesi dönemlerden itibaren bu bölgede yaşayan halka Hârzem veya Hârizmli denilmiştir.³ Hârzemşahlar, en eski dönemlerden itibaren Hârzem bölgesi merkez olarak vali, emir ve hükümdarlar tarafından kurulan devletin adı olmuştur. Hârzemşahların başlıca şehir ve kasabaları Ceyhun'un sağ tarafındaki başşehir olarak Kâs, sol tarafında bulunan başşehir “*Gürgenç ve Moğol istilasından sonraki merkezi ise Hezâresb, Berkân, Kerker, Hîve, Cigerbend, Çağmîn, Derhâs, Zerhûh, Nevkefâğ, Git, Medminiye, Zemahşer, Ertehuşmusen, Gâvhâne, Dergân, Beratigin, Sedver, Kerderbânâs ve Hâmcerd*” şehirleri sayılmaktadır. Etrafında çöllerle çevrili olmakla birlikte Aral gölüne yaklaştıkça yelpaze şeklinde açılan Ceyhun sayesinde Hârzem kalabalık toplulukları kendisine çekmiştir.⁴ Hârzemşahların, Büyük Selçuklu Devleti ve Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılmalarından sonra hem kültürel hem de siyasi mirasçısı olarak ortaya çıktığı bilinen genel bir kanaattir. Nitekim Hârzemşahlar gulamlıktan, melikliğe ve meliklikten saltanata yükselen bir devlet olmuştur.⁵

Hârzemşahların güçlü bir devlet olma yolundaki ilk başarıları XI. yüzyıl başlarında siyasi ve kültürel açıdan aynı hayat tarzına sahip olan Hârzem'de gerçekleşmiştir. İslâm coğrafyasında en büyük dini makam olan “*Sultan'ul-İslâm*” tabirini Selçuklulardan sonra kullanan ilk Hârzemşahlar Devleti oldu. Hârzemşahların bu tabiri kullanmaları ile Bağdat halifesi ile fikir ayrılığına sebep olmuştur. Bunun sonucunda sultan ve halifenin aralarındaki çekişmeler Moğol istilasına kadar sürdüğü bilinmektedir.⁶

¹ Abdülkerim Özeydin, “*Hârizm*”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XVI, İstanbul 1997 s. 217-220.

² Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslam Devletleri Tarihi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, s. 351.

³ Meryem Gürbüz, *Celâleddin Hârzemşah*, Erdem Yayınları, İstanbul 2019, s. 17.

⁴ İbn Havkal, *10. Asırda İslam Coğrafyası*, (Tercüme: Ramazan Şeşen), Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 410; Yazıcı, a.g.e, s. 351.

⁵ Aydın Taneri, *Hârzemşahlar*, Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2019, s. 11.

⁶ V. V. Barthold, *Orta Asya Tarihi ve Uygarlık*, (çev: Ahsen Batur), Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 37-38.

Hârzemşahlar sülalesinin atası, Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Melikşah'ın saray hizmetinde bulunan Anuştegin idi.⁷ Fakat Hârzemşahlar Devleti'nden önce Hârzem bölgesinde farklı hanedanlar yaşamıştır. Bunlar, *Afrioğulları (995'e kadar)*, *Memunoğulları (995-1017)* ve *Altuntaşoğulları (1017-1041)* hanedanlarıdır.⁸ 305-995 yılları arasında ilk hüküm süren hanedan Afrioğulları ise Samaniler zamanında Gürgençe Vali Ebü'l-Abbâs Me'mûn b. Muhammed tarafından Afrioğulları hanedanına son verip bizzat kendisi "*Hârzemşah*" unvanını alarak Me'mûnoğulları dönemini başlatmış oldu.⁹

Gazneli Sultan Mahmud'un 1017'de Hârzemde meydana gelen iç karışıklıklara muhalefet olması ile Me'mûnoğulları halkı esir düştü.¹⁰ Bir süre sonra hanedanı yöneten Ebu'l-Abbâs Memûn öldürüldü.¹¹ Memûn'un ölümünden sonra, Sultan Mahmud bölgeye Altuntaş el-Hâcib'i vali tayin etti.¹² Gazneliler adına Hârzemşah olan Altuntaş'ın, Buhara ve Semerkand yolu ortasında, 1032 tarihinde Debusiye savaşı sonucunda ölmesi ile yerine oğlu Hârûn geçti. Fakat Hârûn döneminde Gazneli Devleti ile ilişkiler bozulunca Sultan Mesud, bölgeye Emir Şah Melik'i görevlendirdi. Şah Melik'in Hârzeme girdiğini öğrenen Altuntaş hanedanının son temsilcisi olan İsmail, Selçuklu Devleti'ne sığınmak zorunda kaldı. 1019 tarihinden itibaren Selçuklu hükümdarları Tuğrul ve Çağrı Beyler, Emir Şah Melik'i Hârzem bölgesinden çıkartarak bu toprakları ele geçirdiler. Bu hadiseler boyunca, Hârzem ve çevresi Hârzemşah Atsız'ın mücadelesine kadar Selçuklu hâkimiyeti altında kaldı.¹³

Hârzemşahların atası olarak bilinen Anuştegin Garce'î'nin Türk olduğu bilinse de hangi boya mensup olduğu bilinmemektedir.¹⁴ Eldeki kaynaklara göre Anuştegin

⁷ Gürbüz, a.g.e, s. 17.

⁸ Taneri, Hârzemşahlar... s. 12.

⁹ Yazıcı, a.g.e, s. 352.

¹⁰ Sevil Çoşkun, "*Büyük Selçuklu-Gazneli Devleti İlişkileri (Târih-i Beyhakî'ye Göre)*", **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Tarih Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2018, s. 35.

¹¹ İbnü'l Esir, **El-Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi İslam Tarihi**, (çev: Abdülkerim Özyayın), Bahar Yayınları, Cilt: IX, İstanbul 1987, s. 208.

¹² İbnü'l Esir, a.g.e, IX, s. 208; Ergin Ayan, "*Hârzemşah Hanedanının Evlilikleri*", **Karadeniz**, 2016 (32), s. 14; Erdoğan Merçil, **Gazneliler Devleti Tarihi**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: II, Ankara 1989, s. 37; Mehmet Altay Köymen **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi Kuruluş Devri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: I, Ankara 1989, s. 133.

¹³ Yazıcı, a.g.e, s. 186-188; Özyayın, *Harizm*, s. 217-220.

¹⁴ Alâeddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, (çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: II, Sayı: IX, Ankara 2013, s. 255; İbrahim Kafesoğlu, **Hârzemşahlar Devleti Tarihi (485-618/1092-1221)**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: XXVI, Ankara, 1984, s. 38.

Garce'î'nin, Emir Bilge Bey tarafından satın alınıp Selçuklu sarayına getirilen bir Memlûklü olduğu bilinmektedir. Anuştegin bir taraftan taşdarlık makamına diğer taraftan da Selçuklu Devleti'nin Hârzem valisi olarak tayin edildi. Hatta Sultan Melikşah, Hârzem gelirlerinin tasarruf yetkisini Anuştegin'e vermiş idi. Anuştegin Hârzem valisi olmasına rağmen saraydan hiç ayrılmadığı için idareyi İkinci b. Koçkar üstlenmiştir.¹⁵

Anuştegin Garce'î ölünce yerine Hârzem valiliğine oğlu Kutbeddin Muhammed (1097-1123) geçti. Böylelikle Hârzemşah hanedanlığı kurulmuş oldu.¹⁶ Kutbeddin Muhammed Selçukluların başkenti olan Merv şehrinde iyi eğitim almıştır. Başarılı bir idareci olmasının yanında düzenli olarak merkeze vergilerini ödeyen Selçuklu Devleti'ne sadık bir devlet adamı idi. 1128 yılında Kutbeddin Muhammed'in ölümü üzerine yerine oğlu Atsız tayin edilmiştir.

Hârzemşah Atsız, Selçuklu ordusunda yiğit ve cesur bir asker olup Sultan Sencer'in gözünde itibar sahibi idi.¹⁷ Ancak bağımsız bir devlet olmak istiyordu. Bu sebeple bağlı bulunduğu Sultan Sencer'e isyan etti. Hârzemşah Atsız, Sultan Sencer'in 1141 tarihinde Semerkand yakınlarında gerçekleşen Katvan Savaşında Kara-Hıtalara mağlup olması üzerine Atsız bunu fırsat bilerek Selçuklu başkenti Merv'e girdi.¹⁸ Ardından Nişâbur'a gidip kendi adına hutbe okuttu.¹⁹ Zamanla Sencer gücünü toplayarak Atsız'ın adına okunan hutbeyi geri çekip kendi adına okutturdu. Sencer, yaptığı üçüncü Hârzem seferinden sonra Hârzemşah Atsız, Selçuklu Sultanına itaatini bildirdi. Atsız, 1156 tarihindeki ölümüne kadar bir daha Sultan Sencer'e karşı isyana kalkışmadı.²⁰

¹⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 255; Fuad Köprülü, Abdü'l- Vasi'-i Cebeli'nin şiirine dayanarak "*İlkinci*" olarak okudu. Bkz. Fuad Köprülü, "*Osmanlı imparatorluğu'nun Etnik Mensei Mes'eleleri*", **Belleten**, Cilt: VII, Sayı: XXVIII, TTK Yayınları, Ankara 1943, s. 263; Kafesoğlu, a.g.e, s. 37; Togan, *Hârizm*, s. 250.

¹⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 255; Kafesoğlu, *Hârzemşahlar*... s. 38.

¹⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 256; Kafesoğlu, *Hârzemşahlar*... s. 43.

¹⁸ Mehmet Altay Köymen, "*Büyük Selçuklular İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)*", **TAD**, Cilt: V, s. 159-173; Osman Gazi Özgüdenli, "*Merv*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXIX, Ankara 2004, s. 221-223 Kafesoğlu, *Hârzemşahlar*... s. 54-27; Gülseren Ceceli Dursun, "*Hârzemşahlar Devletinde İlmi Hayat (1097-1231)*", **Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Programı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul 2015, s. 3.

¹⁹ Osman Gazi Özgüdenli, "*Nişâbur*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXXIII, İstanbul 2007, s. 149-151.

²⁰ Cüveynî, a.g.e. s. 261-262; Faruk Sümer, "*Atsız b. Muhammed*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: IV, İstanbul 1991, s. 91-92.

Atsız vefat edince yerine oğlu İl-Arslan, Hârzemşah yönetimine geçti.²¹ 1157 tarihinde Sultan Sencer'in vefat ettikten sonra Büyük Selçuklu Devleti yıkıldı. Büyük Selçuklu Devleti'nin yıkılması Hârzemşahlar Devleti'nin Selçuklu toprakları üzerinde hâkim olması demekti. İl-Arslan bu hâkimiyeti sağlamak için harekete geçti. Semerkand ve Buhara çevresinde Karlukları etkisiz hale getirerek hâkimiyetini bu bölgede sağladı. Bu durum artık Selçuklu ülkesine Hârzemşah idaresinin hâkim olması demekti. İl-Arslan bunun için harekete geçti. Ancak İl-Arslan Kara-Hıtaylar ile giriştiği savaşı kaybederek bu mücadele esnasında hayatını kaybetti.²²

Hârzemşah tahtına İl-Arslan ölmeden önce veliaht olarak oğlu Sultanşah'ı çıkarsa da Alâeddin Tekiş bunu kabul etmeyip Kara-Hıtayların da desteğini alarak Gürgenç'te idareyi ele aldı. Kendi hâkimiyetini sağlayan Tekiş, Irak Azerbaycan, Karadeniz'in kuzeyi, Horasan ve Doğu Türkistan'ın bir bölümünü ele geçirdi. Kendisini Selçukluların devamı ve varisi olarak gördüğü için "*Sultan*" unvanını kullanmaya başladı.²³

Alâeddin Tekiş, Hârzemşahlar Devleti'nin sınırlarını Doğu Anadolu'dan başlayıp Maverâünnehir'e kadar genişletti. Alâeddin Tekiş 1200 yılında hayatını kaybedince yerine oğlu Alâeddin Muhammed geçti. Tekiş, oğlu Alâeddin Muhammed'e güçlü bir ordu ve idari teşkilatı sağlam bir devlet bırakmıştı. Devletin sınırlarını hızla genişletmeye başlayan Alâeddin Muhammed, 1207 tarihinde Maverâünnehir seferine çıkarak Kara-Hıtayları mağlup edip Buhara'yı ele geçirdi. Bu başarısından dolayı "*Sencer*" ve "*İskenderi-Sanî*" lakaplarını alıp kendisi en güçlü hükümdar olduğunu ilan etti. 1212'de Semerkand'ı alıp bölgeyi Hârzemşahlar Devleti'nin ikinci başkenti olarak kullanmaya başladı.²⁴

Alâeddin Muhammed geniş topraklara sahip olmasına rağmen her zaman daha fazla toprak istemekteydi ve Çin'i fethederek büyük rüyasını gerçekleştirme düşüncesindeydi. Ancak Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Çin'i ele geçirmesi ile bu hayali gerçekleşemedi. Bu iki süper devlet arasındaki siyasi ve ticari anlamdaki

²¹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 73.

²² Cüveynî, a.g.e, s. 263-264; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 81-83; Yazıcı, a.g.e, s. 355.

²³ Cüveynî, a.g.e, s. 264; Yazıcı, a.g.e, s. 355- 356.

²⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 282; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 186.

dostane ilişkiler bundan sonra zayıflamaya başladı.²⁵ Alâeddin Muhammed takip ettiği siyaset gereği Cengiz Han ile iyi geçinmeye çalışmış bu sebeple Moğollar ile ticari antlaşmalar imzalamıştır.²⁶ Fakat ilerleyen zamanlarda bir Moğol ticaret kervanının, Hârzem valisi İnalçık tarafından yağmalanması ve kervandaki bazı kişilerin sakallarının yakılıp ülkelerine gönderilmesi aralarındaki ilişkiyi geri düzelmek üzere bozmuştur. Bu olaydan sonra Cengiz Han, Hârzemşah valisi İnalçık'ın kendisine verilmesini istedi. Ancak Alâeddin Muhammed'in bunu kabul etmemesi üzerine Cengiz Han komutanlarıyla birlikte Otrar, Maverâünnehir ve diğer bölgeleri istila etmeye başladı.²⁷ Bu hadise Hârzemşahlar Devletinin toparlanmasını zorlaştıran ve devletin sonunu hazırlayan olay oldu. 1218 yılında Hârzem bölgesinde sayısı 450 civarında olan Moğol tüccarlarının öldürülmesi tarihe "*Otrar Faciası*" olarak geçmiştir.²⁸

Alâeddin Muhammed, 1220'de Moğolların takibinden kaçarak Abeskûn Adasına sığındığı sırada yerine oğlu Celâleddin Hârzemşah'ı geçirdi ve kısa bir zaman sonra da hayatını kaybetti.²⁹ Celâleddin Hârzemşah, ilk olarak 1221 tarihinde Nişâbur'a arkasından Gazne'ye geçip, Pervan'da Moğol kuvvetlerini mağlup etti. Moğol kuvvetlerinin Pervan'da mağlup olduğunu duyan Cengiz Han, ordularını Celâleddin Hârzemşah üzerine gönderdi. Moğollardan kaçmak için başka çaresi olmayan Celâleddin Hârzemşah, tereddüt etmeden yanındaki birkaç asker ile birlikte Sind Nehri'ne atladı. Cengiz Han ve askerleri bu olayı şaşkınlık ve hayretler içerisinde izledi.³⁰ Celâleddin Hârzemşah, birkaç yıl sonra Halifenin hâkimiyeti altında bulunan Hûzistan'a giderek Abbasi Halifesi tarafından üzerine gönderilen orduyu mağlup etti fakat buna rağmen gücünü toparlayamadı.³¹ Celâleddin Hârzemşah, Anadolu'da

²⁵ Abdülkerim Özaydın, "*Muhammed b. Tekiş*", **İslâm Ansiklopedisi**, C: XXX, İstanbul 2005, s. 581-583; Burhananadin Adilhakim, "*Otrar Faciası ve Onun Orta Sirderya Havasına Etkisi*", **Ahtamara I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi** (25-26 Ağustos 2018 2018/Gevaş/Van), Kongre Tam Metin Kitabı, 2018, s. 259.

²⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 32; Zehra Ayduz, **Kayıp Medeniyet İlk Müslüman Türk Devletleri**, Zafer Yayınları, İstanbul 2014, s. 68-69.

²⁷ V.V. Barthold, **Moğol İstilasına Kadar Türkistan**, (haz: Hakkı Dursun Yıldız), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: II, Ankara 1990, s. 423-424.

²⁸ Mehmet Ali Çakmak, "*Moğol İstilas ve Hârzemşahlar İmparatorluğunun Yıkılışı*", **Türkler**, Cilt: IV, 904-916; Adilhakim, a.g.k, s. 259.

²⁹ Aydın Taneri, "*Hârizmşahlar*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedi**, Cilt: XVI, İstanbul 1997, s. 228-231.

Taneri, "*Hârizmşahlar*", s. 228-231.

³⁰ Hasan Geyikoğlu, "*Hârzemşah Celaleddin Mergüberti'nin Şahsiyeti*", **Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: IV, Yıl:1996, 2010, s. 10.

³¹ Taneri, "*Harizmşahlar*", s. 228-231.

hâkimiyetini sağlayabilmek için 1230'da Ahlat'ı kuşattı ve bu şehri yağmaladı. Bu olay sebebi ile Anadolu Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubat'la ilişkileri bozuldu.³² Alâeddin Keykubat, Eyyubi Melik'i Eşref ile anlaşarak Sultan Celâleddin Hârzemşah'ı Anadolu'dan çıkarmak için harekete geçti. İki Türk hükümdarı arasında meydana gelen Yassı Çemen savaşında Celâleddin Hârzemşah yenilgiye uğradı. Bu savaş Moğolların Anadolu'ya saldırılarını kolaylaştırdı. Yassı Çemen yenilgisinin arkasından Celâleddin Hârzemşah, Gence'ye gitti. Ancak Moğol takibinden dolayı izini kaybettirmek amacı ile sık sık şehir değiştirmek zorunda kaldı.

Celâleddin Hârzemşah, Eleşgirt-Malazgirt-Hani yolunu takip ederek bugünkü Diyarbakir önlerine kadar geldi. Celâleddin Hârzemşah'ı takip etmekte olan Moğollar, Dicle köprüsü yakınlarında konaklayan Celâleddin üzerine ani bir baskın yaparak kendisini korumaya çalışan askerlerini öldürdüler. Sultan Hârzemşah, Meyyafarikin'e kaçarak kurtulmak istediye de dağ yolunda kendisine tuzak kuran eşkıyalar tarafından öldürüldüğü söylenmektedir.³³ Celâleddin Hârzemşah, devleti yeniden toparlamak için uğraşsa da başarılı olamamıştır. Ölümü ile de Hârzemşahlar Devleti tamamen ortadan kalkmıştır. Yıkılışının ardından Celâleddin'e bağlı emirlerin birçoğu Anadolu Selçuklu hâkimiyetine bir kısmı ise Eyyûbî hizmetine girmiştir.³⁴

1.1. Araştırmanın Amacı Önemi ve Sınırlılığı

Araştırmanın amacı, Selçuklu Devleti'nin varisi olan Hârzemşahlar Devletinin iyi bilinmesi, Türk-İslâm coğrafyasına olan katkılarının gün yüzüne çıkarılması, Harzemşahlar Devleti'nin tarihte daha fazla ilgi görmesini sağlamaktır. Hârzemşahlar Devleti, Selçukluların varisi olarak Türk-İslâm coğrafyasına büyük katkılarda bulunmuş olmasına rağmen bu katkılar iyi bilinmemektedir. Hârzemşahlar Devleti tarihine yeteri kadar ilgi gösterilmemesi böyle bir araştırma yapılmasını gerekli kılmaktadır. Yine Hârzemşahlar Devleti tarihi hakkında yapılan çalışmaların az olması, özellikle Moğollarla olan münasebetleri ve bu münasebetlerin Türk-İslâm

³² Faruk Sümer, "*Ahlât*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: II, İstanbul 1989, s. 19-22; İbrahim Güneş, "*Diğer-ı Bekr Bölgesi'nin Moğol Hâkimiyetine Girişi*", **Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih/Ortaçağ Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Mardin 2013, s. 48.

³³ İbrahim Kafesoğlu, *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972, s. 102; Cengiz Zengin, *Harzemşahlar ve Celâleddin Harzemşah*, Bilge Oğuz Yayınları, İstanbul 2020, s. 153-154.

³⁴ Meryem Gürbüz, *Harizmşahlar Devlet Teşkilatı, Ekonomi, Kültür*, Boğaziçi Yay., İstanbul 2014, s. 44; Gürbüz, a.g.t, s. 12.

tarihine olan etkilerinin gün ışığına çıkarılması araştırmanın amaçları arasındadır. Aynı zamanda bu tez çalışması orta çağ tarihi alanına katkı sağlamayı amaçlamaktadır.

Söz konusu çalışmanın amacı, Hârzemşahlar Devleti tarihi üzerine yapılan araştırmalarda gözden kaçırılan bazı konuların olmasıdır. Üstelik “Moğollar Karşısında Hârzemşahlar ve Celâleddin Harzemşah” isimli araştırmanın bugüne kadar yüksek lisans ve doktora tezi olarak yapılmamış olması böyle bir araştırmayı gerekli kılmaktadır. Hârzemşahlar Devleti’nin kuruluşu incelenerek, bu kuruluş sonrasında gerçekleşen Moğol saldırılarıyla devletin zor durumda kalması ve Celâleddin Hârzemşah ile devletin yıkılışı kapsamlı bir şekilde incelenmiştir. Ancak literatürde Hârzemşahlar Devleti tarihi ile ilgili ana kaynak sıkıntısı bulunmaktadır. Bulunan kaynakların sınırlı olması ve bu kaynakların günümüz Türkçesine çevrilmemiş olması araştırma sürecini uzatmıştır.

1.2. Araştırmanın Metodu

Yapılan araştırma tarih bilimine uygun olacak bir yöntemle ele alınmıştır. Buna göre ilk önce literatür taraması yapılarak, elde edilecek veriler tasnif, tahlil ve tenkit aşamalarından geçirilerek sonuca ulaşılmıştır. Araştırma boyunca elde edilen veriler kütüphane ve arşiv gibi merkezlerden başta ana kaynak olan eserler ele alınarak incelenmiştir. Bu çalışma esnasında kaynaklardan elde edilecek bulgular fişlenip konu ile ilgili bölümlerde yerini almıştır. Tezi gereğinden fazla alt başlıklara bölmeden, ana başlıklar altında ve konu bütünlüğünü bozmadan yazmaya gayret gösterilmiştir. Doğrudan kaynakların azlığı ve var olan ana kaynakların Farsça ve Arapça dillerinde olmasına rağmen araştırma kaynaklarının mümkün olduğunca fazla tutulmasına özen gösterilmiştir. Bunlara ek olarak çalışmamızın son kısımlarına Hârzemşahlar Devleti hükümdarları zamanında Moğollar ve Selçuklular ile yapılan mektuplaşmalar, camii, han, hamam, kütüphane, kervansaray gibi mimari eserler tespit edilerek araştırmaya aktarılmıştır.

1.3. Araştırmanın Kaynakları

Türk tarihinde mühim bir yere sahip olan Hârzemşahlar tarihi hakkında günümüze kadar gelebilmiş olan kaynakların sınırlı olduğu görülmektedir. Bunun yanında bu

döneme ait bazı önemli kaynaklar maalesef kayıptır. Moğol istilasını ile kaybolmuş bazı ana kaynaklar şunlardır: Muhammed-i Pâyîzî, *Şâhanşahnâme*; Seyyid Sadreddin-i Nişâbüri, *Târîh-i Hârizmşâhî*; Ebû'l Hasan-ı Beyhaki, *Meşâribü't-tecârib*; Muhammed b. Muhammed b. Aslan b. Harizmî, *Hârizm Tarihi*; Şehabeddin Sühreverdî, *Risâletü'l Asımiyye*'dir. Kaynakların kısıtlı olmasından dolayı zaman zaman ikinci el kaynaklardan alınan bilgiler büyük bir öneme sahip olmuştur. Araştırma sırasında bu kaynaklara Hârzemşahlar tarihi açısından bakıldığı kadarıyla seçilen konu hakkında da aynı dikkatle değerlendirilmeye çalışılmıştır.

1.3.1. Abu'l-Farac "Abu'l-Farac Tarihi"

Malatyalı Gregory Abu'l-Farac tarafından yazılan "*Abu'l Farac Tarihi*" adlı eser, Süryanice dilinden İngilizce'ye Ernest A. Wallis tarafından 1932 yılında çevrilmiştir. Günümüz Türkçesine ise Ömer Rıza Doğrul tarafından 1945 yılında çevrilmiştir. Eser Hz. Âdem'in yaratılışından başlayarak, 1284 yılına kadar meydana gelen hâdiseleri konu edinmektedir. Anadolu'da bulunmasından dolayı Türkiye Selçukluları'nın siyasi ve askeri faaliyetleri hakkında da bilgiler içermektedir.³⁵ Celâleddin Harzemşah'ın Anadolu'daki faaliyetleri hakkında bilgiler içermesinden dolayı yapılan bu tez çalışması açısından önemli bir eserdir.

1.3.2. Ahmed b. Mahmud "Selçuknâme"

Ahmed b. Mahmud, Türkçe kaleme aldığı *Selçuknâme*' adlı eserinde daha çok Büyük Selçuklu Devleti hakkında bilgi verirken, Irak, Kirman ve Anadolu Selçukluları hakkında da kısa bilgilere yer vermiştir. Esas kaynağında Ali b. Nâsır el-Hüseynî, *Ahbarü'd-devleti's-Selcûkiyye*'si olarak gören yazar, üstelik Ebû'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntaẓam fî târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*'i ile Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin *Mir'âtü'z-zamân fî târîhi'l-a'yân* isimli kitaplarından da faydalanmıştır.³⁶ Yapılan bu tez çalışmasında Harzemşahlar'ı konu edilen bölümlerden yararlanılmıştır.

³⁵ Muhammed Ercan, "XIII-XIV. Yüzyılda A Anadolu'da Harezmliler (Horzumlular)," *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı*, Yayınlanmamış Yük. Lisans Tezi, Konya 2019, s. 6-7.

³⁶ Erdoğan Merçil, "*Selçuknâme*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVI, İstanbul 2009, s. 397-398.

1.3.3. Ahmed Eflâkî “Ariflerin Menkıbeleri”

Asıl adı Ahmed olup daha çok Eflâkî ismi ile tanınır. Doğum yeri ve doğum yılı hakkında kesin bir bilgi bulunmayan Eflâkî, eğitim hayatının bir kısmını doğduğu ülkede tamamladıktan sonra Konya’ya gelmiştir. Burada Sirâceddin Mesnevîhan, Abdülmü’min Tokadî ve Nizâmeddin Erzincânî’nin öğrencisi olmuş, astronomi âliminden ders almış ve gözlemlerle uğraştığı için kendisine Eflâkî ismi verilmiştir.³⁷ Eflâkî, “*Ariflerin Menkıbeleri*” adlı eserini iki defa kaleme almıştır. Şeyhi Ârif Çelebi’nin emri üzerine 1318 tarihinde başladığı eserin ilk bölümünü bir yıl içinde bitirmiş ve onu “*Menâkıbü’l-ârifîn ve merâtibü’l-kâşifîn*” diye adlandırmıştır. 1353 tarihinde ise eserini tamamlayarak, “*Menâkıbü’l-ârifîn*” adını vermiştir. Anadolu’nun o dönemdeki tarihî, dinî, içtimaî ve iktisadî durumuna dair çok önemli bilgiler vermiştir. *Menâkıbü’l-ârifîn* ilk defa bir yazma nüshasına dayanılarak *Sevânih-i Ömr-i Hazret-i Mevlânâ Rûmî Müsemma be-Menâkıbü’l-ârifîn* adıyla Hindistan’da basılmış (Agra 1897), ikinci olarak da Türkiye’deki en eski yazmalardan faydalanılarak iki cilt halinde Tahsin Yazıcı tarafından basımı gerçekleştirilmiştir.³⁸

1.3.4. Alâeddin Ata Melik Cüveynî “Tarih-i Cihan Güşâ”

Ebü’l Muzaffer Alâeddin Atâ Melik b. Bahaeddin Muhammed el-Cüveynî, İran’ın köklü ailelerinden birine mensup olan önemli devlet adamlarındandır. 1226 tarihinde Âzâdvâr kasabasında doğmuştur. Doğruluğu kesin olmamakla birlikte Abbasi veziri Fazl b. Rebî’e dayandığı söylenir. Dedesi Şemseddin Muhammed, Hârzemşahlar Devleti’nin maliye teşkilatında yönetici olup, babası Bahaeddin Muhammed ise 1232-1233 tarihleri arasında Moğolların hizmetine girmiştir. İyi bir eğitim almış olan Cüveynî, on sekiz yaşında Moğolların Horasan, Azerbaycan, Irak ve İran valisi Argun’un özel kâtibi olmuştur. Hastalanarak 1283 tarihinde Mugan’da ölmüştür. Cüveynî, araştırmanın en önemli kaynaklarından biri olan, *Tarih-i Cihan Güşâ* eserini 1252 tarihinde yazmaya başlayıp 1260 tarihinde tamamlamıştır. Eser, “Cengiz Han’ın tarihi” anlamına gelmektedir. Birinci cildinde Moğolların eski gelenek ve

³⁷ Tahsin Yazıcı, “Ahmed Eflâkî, “*Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: II, İstanbul 1989, s. 62.

³⁸ Tahsin Yazıcı, “*Menâkıbü’l-Ârifîn*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXIX, Ankara 2004, s. 114-115.

göreneklerinden, kuruluşlarından, Cengiz Han'ın yasalarından, Uygurlar hakkında bilgi verirken, ikinci kısımda Hârzemşahlar Devletinden ve Hülagü'nün İran'a gelişine kadar devam eden Moğollardan bahsetmektedir. Son cildinde ise Mengü Han'ın saltanat yılları, Hülagü'nün İran'a hareket etmesi ve Cüveynî'nin bizzat katıldığı Alamut İsmâiller-mezhep savaşlarına yer vermiştir. Farsça'yı iyi kullanması ile *Tarih-i Cihan Güşâ* eseri büyük şöhret kazanmıştır ve kendisinden sonraki tarihçilere de ilham kaynağı olmuştur. Prof. Dr. Mürsel Öztürk tarafından günümüz Türkçesine çevrilen *Tarih-i Cihan Güşâ* hem Hârzemşahlar Devleti'nin hem de Moğol İmparatorluğu hakkında bilgi veren ana kaynak olma özelliği taşımaktadır. Bundan dolayı yapılan bu tez çalışmasında en fazla başvurulan kaynaklardan birisi olmuştur.³⁹

1.3.5. Anonim “Tarîh-i Âl-i Selçuk” (Anonim Selçuknâme)

Büyük Selçuklular ve Celâleddin Harzemşah hakkında bilgi verdikten sonra Türkiye Selçuklularında meydana gelen sosyo ekonomik olaylar hakkında da bilgiler vermektedir. Meydana gelen olaylar hakkında daha geniş mâlumât veren bu eser sık sık hâdiselerin tarihlerini belirtmekle ayrı bir değer ifade etmektedir. Paris Millî Kütüphâne'sinde tek nüshası bulunmaktadır. Eserin tercümesiyle birlikte tek kitap halinde 1952 tarihinde Feridun Nafiz Uzluk tarafından yazılmıştır.⁴⁰

1.3.6. Ebu'l-Fazl Muhammed B. Hüseyin-i Beyhaki “Târîh-i Beyhakî”

Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin Beyhaki, 996 tarihinde Nişâbur yakınlarındaki Beyhak bölgesindeki Harisâbad köyünde doğmuştur. Nişâbur'da, erken yaşlarda pek çok âlimlerden ders alıp fıkıh öğrenmeye başlamıştır. Beyhaki, genç yaşlarda Gazneli Devleti'nin Divan el-Risâil'inde çalışmaya başlamıştır. Gazneli Sultan Mahmud ve oğlu Sultan Mesud devirlerinde divan başkanlığı görevinde bulunmuştur.⁴¹ Hadis

³⁹ Cüveynî, a.g.e. s. XI-XII; Osman Gazi Özgüdenli, “*Tarih-i Cihân Güşâ*” **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 77-79.

Orhan Bilgin, “*Cüveynî Atâ Melik*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, İstanbul 1993, s. 140-141.

⁴⁰ Muhammet Kemaloğlu, “Türkiye Selçukluları Tarihi Birinci Elden Kaynakları”, *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, Cilt: II, Sayı: III, Karabük 2013, s. 7-8.

⁴¹ Tahsin Yazıcı, “*Târîhi Beyhakî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 74-75.

ilmindeki güçlü bilgisi ile 1015-1016 tarihlerinden itibaren eserlerini telif etmeye başladı. Beyhaki, 9 Nisan 1066 tarihinde Nîşâbur'da vefat etmiştir.⁴²

Eserin rahatça okunmabilmesi için tarihi fıkralara, Arapça ve Farsça şiirlere yer veren Beyhaki, hiçbir hükümdar için övgü dolu sözler kullanmamış, anlattığı konular ve kişiler hakkında tarafsız kalmayı tercih etmiştir. Beyhaki'nin Sâ mânîler, Saffârîler, Karahanlılar, Hâzremşahlar dönemleri hakkında bilgiler vermesinin yanı sıra Sultan Mesud'un Hindistan'a gidişine kadarki Gazneliler tarihi ve Büyük Selçuklular'ın ilk dönemleri hakkında da bilgiler verdiği görülmektedir.⁴³

Beyhaki bu eserini 1018 tarihinde yazmaya başlamış ve o tarihte olayları kaleme almak için Mahmud Varrak'ın yanına gitmiştir. Eserin bilinen üç adet nüshası bulunmaktadır. Eserin ilk fotokobisi Londra'da Britanya Müzesi'nde, ikinci nüshası Berlin Genel Kütüphanesi'nde ve üçüncü nüshası ise Taşkent'te Türkistan Genel Kütüphanesi'nde bulunmaktadır.⁴⁴ Beyhaki, *Târîh-i Beyhakî* eserini kaleme alırken gerekli gördüğü her konuyu okuyucularına aktarmaya çalışmış ve bulunduğu konum itibarıyla daha çok siyasi konulardaki tarihçi kimliğini okurlarına sunmuştur.

1.3.7. Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî “Târîh-i Güzîde”

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvinî İlhanlılar döneminde yetişen tarihçilerin en sonuncudur. Sultanlı sarayındaki entrikalara bizzat şahit olmuş fakat hepsini neşretmemiştir. Arap asıllı Şii bir ailenin çocuğu olarak 1281'de Kazvin'de dünyaya gelmiştir.⁴⁵ Gençlik dönemlerinde âlimler, şairler ve tarih kitapları ile ilgilenmiştir. Müellif Farsça olarak kalme aldığı eserini, 1330'da vezir Gıyâseddin Muhammed'e sunmuştur. İbnü'l-Esîr, Reşîdeddîn Fazullah-ı Hemedânî, Atâ Melik Cüveynî gibi tarihçilerin eserlerinden faydalanarak “*Târîh-i Güzîde*” eserini yazmıştır. İran'da

⁴² M. Yaşar Kandemir, “BEYHAKÎ Ahmed b. Hüseyin”, TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: VI, İstanbul 1992, s. 58-61.

⁴³ Yazıcı, “Târîhî Beyhakî”... s. 74-75.

⁴⁴ Mürsel Öztürk, “Mirza Muhammed Han Kazvinî, Târîh-i Beyhakî”, Belleten, Ankara 2022, s. 407-416.

⁴⁵ Güneş Emekçi Aşan, “Hamdullah Müstevfî'nin Nüzhetü'l-Kulûb İsimli Eserinin XVII. Yüzyılda Anadolu Sahasında Yapılan Tercümesinin Coğrafya Bölümü”, Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi, Cilt: XIII, Sayı: I, 2021, s. 504.

hüküm süren Türklerle Moğollar konusu hakkında geniş bilgiler vermiştir.⁴⁶ Özellikle araştırma konusu ile ilgili olan kısmı Hâzremşah Kutbeddin Muhammed ve Cengiz Han arasında olan münasebetlere değinmiştir. Eserin, Edward G. Browne ve Abdülhüseyin Nevâî tarafından gerçekleştirilen iki neşri bulunmaktadır.⁴⁷

1.3.8. İbn Bibi “el-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme”

Asıl ismi, Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'ferî er-Rugadî el-müştehir bi-İbn Bîbî el-Müneccime olup kısaca İbn Bîbî olarak bilinmektedir. Bibi'nin, İran'ın Mâzenderan bölgesindeki Rugad şehrinden olduğu söylenmektedir. İbn Bîbî, Anadolu Selçuklularının ilk dönemlerine ait olaylar hakkında tam bilgi edinemediğini ve konuyla ilgili farklı rivayetler olduğunu belirtmektedir. Sultan I. Gıyâseddin Keyhüsrev'in, I. İzzeddin Keykâvus dönemi hakkında ölümüne kadar kısa bilgiler verdikten sonra I. Alâeddin Keykubad dönemini ayrıntılı biçimde anlatmıştır. İbn Bîbî eserinde bizzat şahit olduğu olayları aktarmıştır. *el-Evâmirü'l-Âlâ'iyye*, Farsça yazılmış olup üslûbunun ağır olduğu görülmektedir. Moğolların Anadolu'ya karşı saldırılardan bahseden eserin tamamı Mürsel Öztürk tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir.⁴⁸

1.3.9. İbnü'l-Esîr “el- Kâmil fi't-Tarih Tercümesi”

Asıl ismi “İzzüddîn Ebu'l Hasen Ali b. Ebi'l-Kerem Muhammed b. Muhammed b. Abdulkerim b. Abdulvahid eş-Şeybânî el-Cezerî” dir. 1160 yılında Cizre'de doğduğu için İbnü'l-Esîr el-Cezerî olarak bilinir, lakabı İzzüddîn'dir. İbnü'l-Esîr, hafızası çok kuvvetli, zeki bir âlim ve mütevazı bir insan olarak anılmıştır. Tarihçi olarak bilinmesinin yanı sıra hadis ilminde ilerleyip hadis hafızı olmuştur. Aynı şekilde edebiyat ve belagat ilimlerinde de ileri derecede bilgi sahibiydi.⁴⁹

⁴⁶ Abdülkerim Özeydın, “*Hamdullah el-Müstevfi*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XV, İstanbul 1997, s. 454-455; M. Şemseddin Günaltay, **İslâm Tarihinin Kaynakları Tarih ve Müverrihler**, Endülüs Yayınları, İstanbul 1991 s. 313-315.

⁴⁷ Mahmut Demir, “*Hamdullâh Müstevfi-i Kazvîni, Târih-i Güzîde (Zikr-i Pâdîşâhân-i Selçukiyân)*, (Ed. E. Göksu) İstanbul 2015. *Bilge Kültür Sanat Yayınları*”, **Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi**, Cilt: III, 2017, s. 558.

⁴⁸ Abdülkerim Özeydın, “*İbn Bibî*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XIX, İstanbul 1999, s. 379-382.

⁴⁹ Abdülkâdir Ahmed Tuleymâd, “*İbnu'l-Esîr El-Cezerî'nin Hayatı, Ailesi, Hocaları, Eserleri ve Et-Târihu'l-Bâhir Fi'd-Devleti'l-Atabekiyye Adlı Eseri (H. 555-630/1160-1232)*”, **Oğuz Türkmen Araştırma Dergisi**, Sayı: II, 2018, s. 153; Kemal Sandıkçı, “*Cizre'nin Yetiştirdiği Önemli İlim Adamları: İzzeddin ve Mecdüddin İbnü'l-Esîr*

Esîr, İslâm dünyasının orta çağ döneminde yetiştirdiği en büyük tarihçilerden biridir. Ona bu şöhretini kazandıran dünya tarihi olarak yazdığı “*el-Kâmil fi’t-Tarih*” adlı eseridir. İbnü’l-Esîr kendi dönemindeki önemli olayları yazarken bu olayların geçtiği yerleri gezerek hem görgü şahitliği yapmış hem de birçok kaynak elde etmiştir. İbnü’l-Esîr, çeşitli kaynaklardan naklettiği tarihi olayları sıkı bir eleştiri süzgecinden geçirmiştir. Ona göre yararlandığı kaynaklarda bazı önemsiz olaylar gereğinden fazla abartılırken bazı önemli olaylar da kısaca geçirilmiş ya da bazılarına hiç değinilmemiştir.⁵⁰ Yine el-Kâmil’de, o dönem tarihçilerinin eserlerinde yaptıkları doğu batı ayırımının gereksiz olduğunu belirterek kendisinin hem Doğu’yu hem de Batı’yı kitabına konu edindiğini yazmaktadır. İbnü’l-Esîr’e göre tarih; ibret alınması gereken olaylar bütünüdür. Ona göre yöneticilerin, tarih okuyarak kendilerinden önceki yöneticilerin toplumlarını nasıl idare ettiklerini, çıkan hadiseler karşısında nasıl çözüm ürettiklerini veyahut onların başlarına gelen iyi ve kötü halleri görmeleri gerektiğini düşünmektedir. Böylece tarihte cerayan eden olumlu ve olumsuz hadiselerden ders alarak toplumlarını daha rahat bir şekilde yönetebilmeleri mümkün olacaktır.⁵¹

İbnü’l-Esîr, bu eserini bazen *el-Müstaksâ fi’t-Târîh* olarak isimlendirirken bazı klasik biyografi yazarlar ise eserden *et-Târîhü’l-Kebîr* olarak bahsetmişlerdir.⁵² el-Kâmil, ilk defa Carolus Johannes Turnberg tarafından Leiden’de XII. cildi içindekiler kısmı olmak üzere 1851-76 yılları arasında yayımlanmıştır. 1979 yılında Beyrut’ta Dâru’-Sadr da bu çalışmanın tıpkıbasımı yapılmış, 1992 yılında da Daru Beyrut’ta tekrar basılmıştır. Halil Me’mun Şiha’nın yeniden tahkikini yaptığı eser 2002 yılında Beyrut’ta Dârü’l-Ma’rife tarafından içindekiler kısmı olmadan IX. cilt olarak yayımlanmıştır. Ayrıca eser çeşitli zamanlarda Mısır’da ve dünyanın çeşitli yerlerinde tamamen veya kısmen basılmıştır. Eser 1985- 1987 yılları arasında bir heyet tarafından

Kardeşler”, **Hiz. Nuh’tan Günümüze Cizre Sempozyumu** (7.9.1999/İstanbul), Cizre Kaymakamlığı, İstanbul 1999, s. 101; Abdülkerim Özeydın, “*İbnü’l-Esîr İzzeddin*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXI, İstanbul 2000, s. 26-27.

⁵⁰ Ramazan Şeşen, **Müslümanlarda Tarih-Coğrafya Yazıcılığı (Başlangıçtan XIX Yüzyılın Sonuna Kadar)**, İslâm Tarih, Sanat Kültürünü Araştırma Vakfı, İstanbul 1998, s. 138.

⁵¹ Abdülkerim Özeydın, “*el-Kâmil*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 281-283; Mustafa Özkan, **Uluslararası Şırnak ve Çevresi Sempozyum Bildirileri**, (Editör: M. Nesim Doru), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak 2010, s. 726.

⁵² Ömer Faruk Şahin, “*İbnü’l-Esîr’in El-Kâmil Fî’t-Târîh Adlı Eserinde Selçuklular ve Moğollar*”, **Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Erzincan 2020, s. 4.

Türkçeye çevrilmiş ve Bahar Yayınları tarafından XII. cilt halinde içindekiler kısmı ile yayımlanmıştır.⁵³

1.3.10. Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî “Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabegliler ve Hârezmşâhlar” ve “Tabakât-ı Nâsirî Moğol İstilasına Dair Kayıtlar”

Kâdı Minhâc-ı Sirâc ismi ile bilinen Minhâcü'd-dîn Ebû Ömer Osmân b. Sirâcü'd-dîn Muhammed b. Mînhâcü'd-dîn Osmân bin İbrahim bin İmâm Abdu'l-hâlık el Cûzcânî, 1193'de Fîrûzkûh'da doğmuştur.⁵⁴ Cûzcânî, Sultan Gıyâseddin Muhammed b. Sâm'ın kızı Mâh-ı Mülk Hatun'un sarayında çocukluğunu geçirip onun sarayında yetiştirilmiştir. 1225 tarihinde Nimrûz'da hüküm süren Melik Tâceddin Yinal Tegin'e elçilik görevinde bulundu. 1226 yılında Hindistan'da kurulan Medrese-i Fîrûzîn de reisliğe tayin oldu. Sultan I. Nâsirüddin Mahmud Şah adına yapılmış olan Medrese-i Nâsiriyye'nin reisliğini üstlendi. Daha sonraları ise kendisine “Sadr-ı Cihan” unvanı verildi.⁵⁵

Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsirî eserini 1261 yılında tamamladı. Farsça yazılan eser, yirmi tabaka üzerinden düzenlenmiş, genel İslâm Tarihi kitabı olarak bilinmektedir. Cûzcânî, eserini doğrudan şahit olduğu kısımlar ve başkalarından duyduklarını aynı zamana ait kısımlar olarak ikiye ayırmıştır.⁵⁶ Eser, Hz. Âdem'den başlayarak peygamberler tarihinden anlatmaya başlamıştır ve Halifeler dönemi, Emeviler, Abbasiler, eski Fars hanedanları, Yemen Melikleri, Gazneliler ve Selçuklular hakkında bilgiler de yer almaktadır. Bu araştırmanın konusunu olan Hârezmşâhlar tarihini on altıncı tabakasından ele almıştır. En son tabakasından ise Kara-Hıtaylılar ve Moğol istilasını nakletmiştir.⁵⁷

⁵³Günaltay, a.g.e, s. 155; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya... s. 139; Özeydin, *el-Kâmil*, s. 281-283.

⁵⁴ Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, **Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Selçuklular, Atabegliler ve Hârezmşâhlar**, (çev: Erkan Göksu), TTK Yayınları, Sayı: XIX, Ankara 2020, s. 1.

⁵⁵ A.S. Bazmee Ansarı, “*Cûzcânî, Minhâc-ı Sirâc*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, İstanbul 1993, s. 98-99.

⁵⁶ Cûzcânî, a.g.e, s. 14; Ansarı, a.g.a, s. 98-99; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya... s. 163.

⁵⁷ Cûzcânî, a.g.e, s. 12-13-14.

Moğollarla ilgili kısımlar “*Siyâsetü’l-emşâr fî tecribeti’l-a’şâr der Târîh-i Âl-i Cengiz*” adıyla 1258’de basılmıştır. Daha sonraları eserin tamamı Abdülhay Habîbî-i tarafından 1984 yılında Tahran’da yayınlanmıştır. Bu araştırmada, eserin Erkan Göksu tarafından yapılan tercümesinden faydalanılmıştır.⁵⁸

Eser, Moğol istilalarını hadis kitaplarına bağlamıştır. Cengiz Han’ın Moğol İmparatorluğunu tek çatı altında birleştirmesi ve daha sonra gerçekleşen Otrar faciasından bahsetmektedir. Moğolların Horasan şehrini yağmalaması, Celâleddin Hârzemşah’ın Gazne’ye gelişini ve orada ordu kurup Moğollara karşı kazandığı zaferlerini ve yenilgilerini anlatmaktadır. Diğer başlıklarında Cengiz Han’ın ölümünden sonraki olayları ele almaktadır.⁵⁹

1.3.11. Muhammed b. Ahmed Nesevî “Celâlüttin Hârzemşah”

Horasan’ın Nesâ şehrinde doğan Muhamed b. Ahmed Nesevî, Hârzemşah emiri İnanç Han’ın yanında yer almıştır. Moğollar Nesâ şehrini ele geçirince, Nesevî yağmacılara 10 bin kumaş vererek Hurendiz kalesini yağmalanmaktan kurtarmıştır. Kısa bir süreliğine Nesâ hâkimi İhtiyârüddin Zengî b. Muhammed b. Ömer’in hizmetinde yer almıştır. İhtiyârüddin Zengî b. Muhammed b. Ömer’in ölümünden sonra Nesâ hâkiminin amcası olan Nusreddin Hamza’nın nâibi olmuştur. Nesevî, Moğollara karşı yapılan bazı savaşlarda yer alıp daha sonra Hurendiz’e gitmiştir.⁶⁰

Nesevî, “*Celâlüttin Hârzemşah*” adlı kitabını 1241 yılında tamamlamıştır. Bu eserinde, Kutbeddin Muhammed Hârzemşah’ın hükümdarlık yıllarının son dönemlerinden başlayarak Celâleddin Hârzemşah’ın savaşlarından, ölümüne kadar Orta Asya’nın durumundan bahsetmiştir.⁶¹ Günümüze düzenli bir şekilde ulaşamayan eserin oldukça karmaşık bir yapıda olduğu görülmektedir. O. Houdos, 1881’de Paris şehrinde, Hafız Hamdi 1923’de Kahire’de, Mücetebe Minovî ise 1965 tarihinde eseri neşretmiştir. Ayrıca M. Ali Nâsîh 1324’de bu yapıtı Farsçaya çevirip Tahran’da

⁵⁸ Cûzcânî, a.g.e, s. 13; Şeşen, Müslümanlarda Tarih-Coğrafya... s.163; Ansarı, a.g.a, s. 98-99.

⁵⁹ Osman Yurdakal, “*Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsiri Moğol İstilasına Dair Kayıtlar Tercüme: M. Uyar, İstanbul 2016, Ötüken Yayınları*” **Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi**, Sayı: V, 2019, s. 92-93.

⁶⁰ Abdülkerim Özyayın, “*Nesevî, Muhammed b. Ahmed*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXXII, İstanbul 2006, s. 577-578.

⁶¹ Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya... s. 161; Günlaltay, a.g.e, s. 175.

yayınlanmıştır. Kendisi bizzat Hârzemşahlar döneminde yaşamış ve devletin belgelerine de vâkıf olmuştur. Bu nedenle verdiği bilgiler oldukça kıymetlidir. Son dönemlerini Halep'te geçirmiş ve 1249 yılında bu şehirde vefat ettiği söylenmektedir.⁶² Bu araştırmada ise Necip Asım'ın 1934 yılında günümüz Türkçesine çevirisinden yararlanılmıştır.

1.3.12. Muhammed b. Havendşah b. Mahmud Mîrhând “Ravzatü’ş-Safâ’ fî Sîreti’l-Enbiyâ’ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ” (Tabaka-i Selçukiyye)

Mîrhând, 1433 yılında Belh şehrinde doğmuştur. Mîrhând, ilk tahsilini Belh'te görmesinin ardından Herat'a gidip eğitimini orada tamamladı. İnşâ sanatındaki becerisi ve tarihe karşı ilgi duymasına rağmen gençliğini eğlence meclislerinde geçirdiğinden eser yazmaya vakit bulamadığı söylenmektedir.⁶³ İlerleyen zamanlarında ise araştırmalar yaparak çalışmalarını yazmaya başlamıştır. Mîrhând, her zaman eserlerin anlaşılır bir dil ile yazılması gerektiğini vurgulamış ve bu sayede eserlerin baki kalacağını savunmuştur.⁶⁴

Mîrhând, bu eserini yazarken, önceki elli civarında eserinden faydalandığını belirtmiştir. Fakat hangi eserler olduğu doğrudan tespit edilememiştir. *Ravzatü’ş-Safâ’*’nın ilk cildinde tarihin ne kadar önemli olduğundan ve tarihçiliğin gerekliliklerinden bahsederek ve İslamiyet öncesi İran tarihini anlatmıştır. II. cildinde ise, Hz. Peygamber ve Hulefâ-i Râşidîn Dönemini ele almıştır. III. cildinde ise, On iki imam, Emevî ve Abbâsî halifeleri hakkında geniş bilgiler vermiştir. Bu araştırma için gerekli bilgiler olan Selçuklular, Hârzemşahlar, Fâtımîler ve Abbâsî devletleri hakkındaki bilgileri IV. cildinde anlatmaktadır. V. cildinde Cengiz Han ve haleflerini konu edinen eser, tam metin olarak 1853-1854 tarihlerinde Tahran’da, 1271’de Bombay’da, 1873 yılında Lukno’da olmak üzere birçok kez yayınlanmıştır.⁶⁵

⁶² Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya... s. 161; Brockelmann, “Nesevî”, *İA*, IX, s. 200-201.

⁶³ İsmail Aka, “*Mîrhând*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXX, Ankara 2020, s. 156-157.

⁶⁴ Yasin Usta, “*Mîrhând, Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd. Gazneliler Ravzatu'sSafâ. çev. Erkan Göksu. İstanbul: Kronik Kitap, 2017, 192s.*”, *Akademik Kitap*, Cilt: IV, Sayı: II, 2020, s. 268-271.

⁶⁵ Ömer Narin, “*Mîrhând’ın Ravzatü’ş-Safâ’ fî Sîreti’l-Enbiyâ’ ve’l-Mülûk ve’l-Hulefâ’ Eserinde Fâtımîlere Dair Kayıtların Tercümesi*”, *Selçuk Üniversitesi Araştırmaları Dergisi*, Konya 2021, s. 297.

1.3.13. Reşîdeddîn Fazullah Hemedânî “Câmiu’t-Tevârih”

Reşîdeddîn Fazullah, 1240 yılında Hemedan’da dünyaya gelmiştir. Yahudi bir aileye mensup olduğu fakat otuzlu yaşlarında Müslüman olduğu söylenir.⁶⁶ Gazân Han döneminde 1300 yılında birinci, 1303 yılında ise ikinci Suriye seferine katılmıştır. Gazân Han’ın Tebriz yakınlarında Şenbigazân Külliyesini yaptırıp Fazullah’ı bu külliyenin yöneticiliğinde görevlendirmiştir. Gazân Han vefat ettikten sonra Sultan Olcaytu’nun kendisine sahibdiva makamına getirdi ve Sultan’ında etkisi ile Şafii mezhebine geçti. Reşîdeddîn Fazullah, büyük ilim adamlarını himayesi altına aldı. Eserlerinin kaybolmaması için de Rab’ireşîdî’de büyük bir kütüphane kurdurdu. Arapça olanlarını Farsçaya, Farsça olanlarını ise Arapçaya çevirip İslâm ülkelerine ücretsiz göndermiştir. Fakat yine de günümüze az sayıda nüshaları gelmiştir.⁶⁷

Câmiu’t-Tevârih, İlhanlı hükümdarı Gazân Han’ın isteği üzerine yazılmıştır. Çeşitli milletlerin kurmuş oldukları devletlerin tarihini objektif bakış açısı ile ele almıştır. Eserini yazarken Moğolların resmi evraklarından, Doğu Asya’dan gelen elçi ve tüccarlar ile yaptığı konuşmalardan faydalanmıştır. *Câmiu’t-Tevârih*’in II. cildini Sultan Olcaytu’nun emri ile yazmaya başlamış 1312’de tamamlamıştır. Gazneliler, Hâremşahlar, Çinliler, Selçuklular, Avrupalı diğer devletler ve toplulukların tarihini kaleme alarak araştırmacılara ışık tutmuştur.⁶⁸

1.3.14. Sıbt İbnü’l-Cevzî “Mir’atü’z-Zaman Fî Tarihi’l-Ayan”

Sıbt İbnü’l-Cevzî’nin asıl ismi “*Ebu’l-Muzaffer Şemseddin Yusuf b. Kızıloğlu et-Turki el-Avni el Bağdadî’dir*”. 1186 tarihinde Bağdat’ta dünyaya gelmiştir. Babası Abbasi Veziri Ebü’l-Muzaffer İbn Hübeyre’nin memlûkü olan Türk kökenli Hüsâmeddin

⁶⁶ Harun Dıraman, “İlhanlı Devleti Veziri Reşîdüddin Fazullah Hemedani (1248-1318)’nin Tarım Bilimleri Tarihi Açısından Önemi”, *Sosyoloji Dergisi*, Sayı: XV, s. 104.

⁶⁷ Osman Gazi Özgüdenli, “Reşîdü’l-dîn Fazullâh”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XXXV, İstanbul 2008, s. 19-21.

⁶⁸ Ramazan Şeşen, “*Câmi’ü’t-Tevârih*”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: VII, İstanbul 1993, s.132-134; Kral Jahn, “*Cihan Tarihçisi Olarak Reşîdüddin*”, (edt: Zeki Veli Togan), *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, Cilt: III, İstanbul 1966, s. 229.

Kızıloğludur. Annesi ise Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin kızıdır. Bu nedenle kendisi Sıbt İbnü'l-Cevzî olarak bilinmektedir.⁶⁹

Cevzî, ilk seyahatini 1204 yılında Bağdat'tan Şam'a yapmıştır. Daha sonra Erbil, Harran, Dakûk ve Halep şehirlerine seyahatler yapmıştır. Bulunduğu yerlerde ilim meclisine katılarak bu meclislere katkılarda bulunmuştur. Sıbt İbnü'l-Cevzî, Eyyûbîlerin arasında itibar sahibi birisiydi. Hatta El-Melikü'l-Eşref ve kardeşleri arasında Dimyat mevkiinde ittifak yapmalarını sağlamıştır. 1210 yılında Haçlılar ile yapılan Nablus seferine katılmıştır.⁷⁰

Sıbt İbnü'l-Cevzî, *Mir'atü'z-Zaman Fi Tarihi'l-Ayan* adlı eserini doğumundan ölümüne kadar ki yaşanan olayları XL cilt halinde bizlere nakletmiştir. Olaylara bizzat şahit olduğundan dolayı Türk-İslâm tarihi için en önemli kaynaklardan biri olarak görülmektedir. İlk kez bu eser “*Vücûdî*” mahlası ile bilinen Muhammed b. Abdülaziz tarafından Osmanlı Türkçesine tercüme edilmiştir. (*Keşfü'z-Zunûn, II, 1647-1648*) 1968 yılında Ali Sevim tarafından bazı bölümleri günümüz Türkçesine çevrilmiştir.⁷¹

1.3.15. Yazıcızâde Ali “Tevârîh-i Âl-i Selçûk”

Yazıcızâde Ali'nin hayatı hakkında pek fazla kaynak bulunmamaktadır. Tarih bakımından önemli olmasının yanı sıra Türk dili araştırmaları için de önem taşıyan eserin başta Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi olmak üzere çeşitli yazma nüshaları mevcuttur.⁷² Oğuz damgalarından, Türklerden, Selçuklular, Eyyûbîler, Abbâsîler, Harzemşahlar ve Anadolu beyliklerinden bahsetmesi açısından önemli bir eserdir.

⁶⁹ Ali Sevim, “*Sıbt İbnü'l-Cevzî*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: XXXVII, İstanbul 2009, s. 87-88; Şeşen, Müslümanlarda Tarih Coğrafya.... s. 144.

⁷⁰ Ahmet İnanır, “*Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin El-İntisâr Ve't-Tercih 'i'l-Mezhabeî's-Sahîh Adlı Eseri Bağlamında Hanefî Mezhebinin Diğer Mezheplere Göre Tercih Edilme Gerekçeleri*”, *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Samsun 2020, s. 211; İnanır, a.g.m, s. 213.

⁷¹ Sevim, Sıbt İbnü'l... s. 87-88.

⁷² Osman Gazi Özgüdenli, “*Târîh-i Âl-i Selçûk*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 72-73.

2. HÂRZEMŞAHLARIN TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞLARI

2.1. Afrioğulları-Me'mûnoğulları-Altuntaş Dönemi ve Anuştegin Hârzemşahlar

Hârzem bölgesindeki hükümdarlar Hârzemşah olarak anılmışlardır. Hârzemşâhlar 1097-1231 yılları arasında Hârzem, Horasan ve İran coğrafyasında hüküm sürmüş bir Türk-İslâm devletidir. Orta çağ siyasî tarihinde mühim bir yere sahip olan Hârzemşâhlar Devletinin dört döneme ayrılmaktadır.

1. İslamiyet'ten önce 995'e kadar hüküm süren Afrioğulları
2. 995-1017 tarihleri arasında hüküm süren Me'mûnoğulları Hârzemşahlar
3. Gazneli Sultan Mahmud'un 1017 tarihinde yapmış olduğu Hârzem zaptı ile başlayan ve vali olarak atadığı Hârzemşah Altuntaş dönemi
4. 1097 tarihinde kurulan ve imparatorluk haline dönüşmeyi başaran Anuşteginogulları dönemi.

1097 tarihi öncesi Hârzemşahlar Devleti hakkındaki bilgileri az olduğu görülmektedir. *Barthold*'un vermiş olduğu kısa bilgiye göre, Svyatoslav'ın, Hazarlara saldırması ile 963 tarihinde Hârzemşahlar yani Afrioğulları'ndan yardım istediler. Hârzemşahlar ise Hazarlar'ın müslüman olması şartı ile yardım isteklerini kabul etmişlerdir. Böylece Hazarlar'ı, Svyatoslav'ın saldırısından kurtarmışlardır.⁷³ Hârzemşahların yardım etmelerinin altında yatan diğer bir sebep ise Hazar hakanı hizmetinde bulunan Hârzemşah askerlerinin, Rus saldırıları ile zarar görmelerini engellemek için olduğu düşünülmektedir.⁷⁴ Bölgeye Samanoğulları Devleti geldikten sonra yeni dönem başlamıştır.

⁷³Svyatoslav; Rus Svyatoslav Igorevich, (972 öldü) büyük prens ait Kiev 945'den ve büyük Varangian erken Rusya- Ukrayna tarihinin prenslerinden. Bkz: Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi Başlangıçtan 1917'ye kadar**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1987, s. 24-25.

⁷⁴ V.V. Barthold, **Orta Asya Tarihi Hakkında Dersler**, (çev: Ragıp Hulusi Özdem), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, s. 51-53.

İlk Hârzemşah Dönemi, Ceyhun'un doğusunda yer alan Kâth şehri başkent olmak üzere Hârzem bölgesinde başlamıştır. 996 yılında Cûrcaniyye şehrinin hâkimi olan Me'mun'un Kâth ve çevresini alması ile yeni Hârzemşah dönemi başlamış oldu.⁷⁵

X. yüzyıl'da Samani Nûh b. Mansur, Nesâ şehrini, Hârzem'in kuzey taraflarının hâkimi olan Me'mûn'a verdi. Me'mûn'un bu yüzyılın sonlarına doğru Hârzemşahlar'ı birleştirmesinden sonra bölge, 1017'de Gazneli Sultan Mahmud'un fethi sürecine kadar Ferava ve Nesâ Hârzemşahlar'a ait idi. Yeni Hârzemşahlar güçlenmeye başlayanca Horasan şehirleri arasında ilk olarak Nesâ'yı ele geçirdiler.⁷⁶

Ebu'l Abbas b. Me'mûn, Gazneli Mahmud ile akrabalık ilişkileri kurmuştu. Sultan Mahmud Hârzem'de kendi adına hutbe okunmasını istedi. Me'mûn ise bu konuyu emirlerine danışınca böyle bir şeyi kabul edemeyeceklerini eğer Sultan Mahmud adına hutbe okunursa Hârzemşah'ı öldürmekle tehdit ettiler. Elçiler bu durumu Sultan'a anlattı. Ancak emirler, Hârzemşah'tan korkmuş olacaklar ki ani baskın sonucu Me'mun'u öldürdüler. Me'mûn'un ölüm haberini alan Mahmud emirlere karşı savaş açtı. Gaznelilerin ordusuna karşı fazla dayanamayan emirlerin bazıları ölürken, bir kısmı ise esir alındı. Ordu kumandanları olan Alp Tekin ise gemiye binip kaçsa da çıkan huzursuzluktan dolayı kendisi Sultan Mahmud'a teslim edildi. Nitekim Alp Tekin ve geri kalanları Hârzemşah Ebu'l Abbas'ın mezarının yanında idam edildiler.⁷⁷

1017 yılında Hârzem şehrini alan Mahmud şehre vali olarak Altuntaş'ı tayin etti.⁷⁸ Bu sıralarda Selçuklular Ceyhun nehrini geçip Hârzem şehrine gelmişlerdi. Altuntaş Selçuklular'a hediyeler göndererek tek çatı altında birleşmek istediğini söyledi.

Sultan Mesud'un emri ile Altuntaş, Mâverâünnehir hâkimi Emir Ali Tekin idaresinde bulunan yerlerin fethini istedi. Bir süre zapt ettiği şehirlerde duran Altuntaş, askerlerinin sayısını çoğaltmak istedi ancak bulunduğu bölge asker sayısının çoğaltılması için uygun değildi. Bu nedenle Hârzem'e gitmek için Sultan'a mektup göndererek izin istedi. Hârzem'e döndüğünü öğrenen Ali Tekin, baskın düzenleyip

⁷⁵ Taneri, Harzemşahlar... s. 12.

⁷⁶ Barthold, Orta Asya Tarih-Uygurluk... s. 427.

⁷⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, s. 208-209.

⁷⁸ Taneri, Harzemşahlar... s. 13; İbnül Esir, a.g.e, IX, s. 209.

Altuntaş'ı öldürmek istese de amacına ulaşamayıp Debûsiye Kalesi'ne çekilmek zorunda kaldı. Ali Tekin daha sonra Altuntaş'a hediyeler gönderip kendisini affetmesini istedi. Hârzemşah Altuntaş ise Ali Tekin'i affetti ve kale kuşatmasını kaldırıp Hârzem'e geri döndü. Bu çatışma sırasında Hârzemşah Altuntaş ağır yaralanmıştı. Hârzem şehrine döndüğünde yarası yüzünden hastalanarak öldü. Altuntaş'ın 1030 yılında ölümü ile birlikte Ebû Nâsır Ahmed b. Muhammed b. Abdü's-Samed ülke idaresini ele alıp hazineye el koydu. Bundan dolayı Mesud Altuntaş'ın büyük oğlu Harun'u Hârzem valisi olarak atadı.⁷⁹

Harun, Gazneli Sultan Mahmud'a karşı isyan etmeye başladı. Hârzemşah Harun o dönemde Hârzem bölgesine gelen Tuğrul, Çağrı ve İbrahim yönetimindeki Selçuklu Devleti ile birlikte Gazneli Sultan Mesud'a karşı iş birliğine girdi. Bunun için Harun onlara mesken gibi birtakım hediyeler gönderdi. Asıl amacı ise Horasanı ele geçirmek ve Türkmenlerden oluşan öncü birlikler kurmaktır. Ancak önceden beri Selçuklu düşmanı olan Cend Meliki Şah Melik'in Gaznelilerin safında yer alması ve 1034 yılında yaptıkları ani baskın ile Selçuklu askerlerinin öldürüp, atlarını çalmaları, çocuk ve kadınları esir etmeleri ile Selçuklu Devleti'ne ağır darbe vurdular. Bu olay Harun'un emellerinin gerçekleşmesini engelledi. Harun bu gayesinin gerçekleşmesi için Cend Emiri ile anlaşmaya gidince iki düşman arasını daha da açmış oldu. Fakat Melik Ceyhun mevkiine geldiğinde Harun'un askerlerinin tam teçhizatlı olduğunu görünce Cend'e geri döner. Hârzemşah Harun buna kızmış olacak ki Selçuklulara haber gönderip onlara silah yardımıyla bulunur. Bizzat kendisi de Horasan seferi hazırlıklarına başlar. Anlaşma gereği Selçuklular Hârzem bölgesinde 5-6 mesafe uzaklıkta Harun'un gelmesini bekleyecekler ve onun öncü yürüyüşü ile Horasan'a gireceklerdi. Ancak Harun Gürgenç şehrinden ayrıldıktan sonra Gazneli Vezir Ahmed b. Samed'in tavsiyesi üzerine Sultan Mesud'un da emri ile Harun, Mayıs 1035 yılında bir suikast sonucu öldürüldü. Bu hadise ile Altuntaşlılar ve Gazne taraftarları birbirine girer. Sonucunda Şeker Hâdim'in çabaları ile Hârzemliler duruma hâkim olurlar.⁸⁰

⁷⁹ Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî, *Târîh-i Beyhakî* (Çev. N. Lugal). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2019, 324-325; İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, s. 385; Taneri, Hârzemşahlar, s.13; Köymen, Büyük Selçuklu... I, s. 144-145.

⁸⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, s. 386; Taneri, Hârzemşahlar... s. 13; Köymen, Büyük Selçuklu... I, s. 156-157-158.

Hârzemşah Harun'un kardeşlerinden biri olan İsmail Handan'ı Hârzemşah ilan ettiler. Selçuklular ise Harun'un ölümü ile Hârzemden umutlarını artık kesmişlerdi. Daha sonra Gazne Sultanı ile veziri, Hârzem'i isteyen Şah Melik'e, Hârzem'in kendisine verildiğine dair hil'at ve menşur gönderir. Kendisine verildiğini gören Şah Melik Hârzem'e hücumlarını artırıp 1041 yılında Altuntaşoğulları ve taraftarlarını şehirden çıkartarak Gürgenç'e girer. Bu tarihlerde 1040 Dandanakan Zaferi ile Selçuklular Gaznelileri mağlup ederek onları Horasan'dan çıkarırlar. Altuntaşoğulları ise Horasan'a giderek Selçuklulara sığınır, tam olarak belirlenemeyen bir nedenle dağılmaya başladılar.⁸¹

1063 yılında Tuğrul Bey'in vefatının ardından taht kavgalarının sonucunda Sultan Alp Arslan tahta çıktı. Bu dönemlerde Hârzem ve bölgesinin idaresinin boş olduğunu görüp 1065-1066 yıllarında sefer için yol alır. Bu sırada Hârzem halkı dışardan gelen tacirleri yağma ediyordu. Alp Arslan "*Fesat Ehli*", denilen bu grupları şehirden çıkartarak kardeşi Emir Ergun'a Hârzem emirliği verir. Sultan Alp Arslan'nın yaptığı seferlerinin diğer bir amacı ise Doğu Avrupa'dan Uzak Doğu'ya, Asya'dan İran'a kadar uzayan ticaret merkezlerini emniyetini sağlamaktır. Alp Arslan "*Buhara Fetihnamesi*"⁸² yayınlamak Hârzemde bulunan Sa'duddin İspehbud'a bu fetihnameyi gönderir. Bu fetihnameyi yayınlama amacı ise reayanın devlete ona bağlılıklarını daha artırmak istemesi idi.⁸³

Sultan Alparslan Hârzem seferine çıktığı sıra da yanında, veliaht olan oğlu Melikşahı da götürür. Melikşah, babası Alparslan'ın vefatı ile birlikte sultan tahtına oturur. Böylelikle yeni Hârzemşahlar dönemi başlamış olduğu görülmektedir. Çünkü Hârzem bölgesine Sultan'ın "*taştdarlık*"⁸⁴ görevinde bulunan Anuştegin Garce'i'ye Hârzem

⁸¹ Taneri, Hârzemşahlar... s. 13-14.

⁸² Ortaçağ İslâm dünyasında hükümdarlar, ülke içinde ve dışında otoritelerini ve güçlerini göstermek için süslü ifadelerle yazılmış mektup ve fermanlar göndererek kazandıkları zaferleri bildirme ihtiyacı duyardı. Fetih mektubu yazma geleneği ilk İslâm devletlerinde başlamış ve Türk-İslâm devletlerinde devam etmiştir. Fetihnameler başta nişancı olmak üzere resmî görevliler tarafından yazıldığı gibi bazen özel kişiler eliyle de kaleme alınabilirdi. Sultan Alparslan'nın fethi dolayısıyla gönderdiği fetihnamenin "*Türk ve Tacik herkese*" duyurulması emredilmekte ve bu şekilde halkın devlete hizmet ve bağlılığının artacağı söylenmektedir. Hârzemşah Atsız da Cend'in fethedilmesi münasebetiyle Reşideddin Vatvât'ın yazdığı fetihnameyi her tarafa göndermiştir Bkz: Hasan Aksoy, "*Fetih*", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XII, İstanbul 1995, s. 470-472.

⁸³ Çoşkun Erdoğan, *Harzemşahlar Anuştegin'den Celalettin'e*, Selenge Yayınları, İstanbul 2020, s. 16-17.

⁸⁴ Taştdar: Taşt, leğen manasına gelen, sarayda sultanların elini yıkarken kullandığı ibrik ve leğeni getirmekle görevli olan kişi demektir. Sonrasında Abdâr, İbrikdâr adı ile de anılmaya başlanmıştır. Hükümdarlar sefere dahi gittiklerinde taşthâne de yanında giderdi. Taştdâr sultana sadık kişilerden seçilirdi. Hârzemşahlarda Selçuklardan bu geleneği devir almış ve kendi saraylarında da kullanmışlardı. Celâleddin Hârzemşah'ın taştdâr'ı Cemâleddin

bölgesini yönetme yetkisi verdi. Nuş Tegin Garce’î, Selçuklu Emiri Bilge Tegin’in bizzat kendisi tarafından satın alınan Garcistanlı bir gulamdı.⁸⁵

Hârzemşahlar’ın Türk olduklarını bilinmektedir. Fakat hangi boya mensup oldukları nerden geldikleri hakkında kesin bir bilgiye ulaşılamamıştır. Oğuzların “Begdili” kolundan geldiği belirtilmese de birçok kaynakta çeşitli bilgiler verilmiştir.

Anuştegin Garce’î vali olmasına rağmen saraydan pek çıkmadığı bilinmektedir. Daha sonra Sultan Berkyaruk döneminde Horasana hâkim olan amcası Arslan Argun’un ölümü ile Hârzem bölgesine Hârzemşah Ekinci b. Koçkar vali olur. Ekinci, Emir Kodan ve Yaruktaş tarafından öldürülünce Berkyaruk Anuştegin’in oğlu Kutbeddin Muhammed’i 1097 yılında Hârzem valisi olarak atar.⁸⁶

2.2. Kutbeddin Muhammed Dönemi (1097-1128)

Sultan Berkyaruk döneminde Ekinci b. Koçkar’ın ölümü ile 1097 tarihinde Anuştegin Garce’î’nin oğlu Arslan Tegin Kutbeddin Muhammed Hârzemşah unvanını alıp Hârzem valisi olur. Kutbeddin Muhammed Selçuklu sarayı olan Merv’de iyi bir eğitim almıştır. Başarılı bir idareci olarak Hârzem’de adaletli hükümdar olarak bilinmektedir. İlim adamlarını himayesi altına alarak itibarını daha da artırmıştır.

Ekin b. Koçkar’ın oğlu olan Tuğrul Tegin, Hârzem şehrini tekrardan alabilmek için Sencer’in yanından ayrılıp Hârzem bölgesine doğru yola çıkar. O sırada Kutbeddin Muhammed Hârzem’de değildir. Koçkar bunu fırsat bilerek farklı yerlerden Türk boylarını da yanında getirerek Hârzem’e saldırı düzenler. Bu saldırıyı duyan Kutbüddin Muhammed hızlıca geri dönüp durumu Sencer’e anlatır ve ondan yardım ister. O sırada Nişâbur’da olan Sencer, ordusunu hazırlayıp Hârzem mevkiine gelir. Fakat Muhammed, Sencer’i beklemeden saldırıyı başlatır. Bu saldırıdan sonra, Tuğrul Tegin Handen’a yandaşları ise Mangışlak’a kaçarlar.

Ferruh olarak bilinmektedir. Bkz: Erdoğan Merçil, “*Taşdâr*”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 161-162.

⁸⁵ Şihabeddin b. Fazlulah El-Ömerî, **Türkler Hakkında Gördüklerim ve Duyduklarım Mesâlikü’l Ebsâr** (Çev. A. Batur), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 231.

⁸⁶ İbrahim Kafesoğlu, *Harzemşahlar...* s. 36-38; Nagehan Vurgun, “*Hârzemşah Devletinin Dış Politikası*”, **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2021, s. 23.

Hakkındaki bilgilere az rastlanan Kutbeddin Muhammed'in, Sultan Tapar döneminde Save Savaşına katılıp Sistan Meliki Ebül Fazıl Nasr b. Halef'in ordusunda yer aldığı söylenmektedir. (1119)

Muhammed, Bozkır Türkleri'nin Hârzemi istila etmelerini engelleyerek güvenliğini sağlamlaştırır. Her zaman Büyük Selçuklu Devleti'ne bağlı kalarak Sencer'in itibarını kazanan Kutbeddin Muhammed, Hârzem'in yıllık vergisini bir yıl kendisi bir yıl oğlu Atsız ile birlikte hazırlattığı hediyelerle beraber göndermiştir.⁸⁷

2.3 Kızıl Arslan Atsız Dönemi (1128-1156)

Kutbeddin Muhammed vefat edene kadar Hârzemşahlar Devleti için her türlü maddi ve manevi kaynakları bir araya getirerek oldukça sağlam bir devlet yapısı oluşturmuştur. Onun ölümü ile birlikte 1228 tarihinde, iyi eğitim almış, Sultan Sencer'in sevgisini kazanmış, erdemli, bilgi sahibi olan oğlu Kızıl Arslan Atsız dönemin geleneklerine uygun olarak Sencer tarafından Hârzemşah olarak atanır.⁸⁸

Emir Muizzî'nin⁸⁹ bir kasidesinde, Atsız'ın ilmi kültüre ve edebi bilgilere sahip olarak babası Kutbeddin Muhammed'in sağlığında dahi Sencer'in sarayında hürmet gördüğü ve önemli mevkilere geldiği anlaşılmaktadır.⁹⁰

⁸⁷ Abdülkerim Özaydın, "*Kutbeddin Harizmşah*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXXVI, İstanbul 2002, s. 484-85.

⁸⁸ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Ravzatu's-Safâ fî Sîreti'l-Enbiyâ ve'l-Mülûk ve'l-Hulefâ (Tabaka-i Selçûkiyye)**, (çev: Erkan Göksu), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2018, s.182; Hârizmşâh Kutbüddîn Muhammed'in 1128 tarihindeki vefatından sonra Sultan Sencer, onun "*Ebü'ül-Muzaffer Alaüddöve*" lakabını Atsız'a ithafen takdim etmiştir. Bkz. Ergin Ayan, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Oğuz İsyanı**, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2007, s. 5; Yazıcı, a.g.e, s. 353.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Emîrû's-şuarâ Muhammed b. Abdilmelik-i Nîşâbü'rî 1124-1127 yılları arası İranlı kaside şairidir. Bkz: Adnan Karaismailoğlu, "*Muizzî*", **Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, s. 98-99; Bkz: Gökhan Gökmen, "*Mu'izzî Dîvânı'nda Bir Selçuklu Hâtunu: Tâceddîn Hâtun*", **NÜSHA**, Cilt: XX, Sayı: L, 2020, s. 27.

⁹⁰ Fırat Umacı, "*Atsız Dönemi Hârzemşahlar Tarihi (1128-1156)*", **Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar 2017, s. 10.

2.3.1. Hârzemşah Atsız'ın Mâverâünnehir Seferindeki Yeri (1130)

Sultan Sencer, Arslan Han'ı 1102 yılında Semerkand'da Batı Karahanlı tahtına çıkarmıştır.⁹¹ Zamanın en güçlü yöneticilerinden biri olan Arslan Han, vücudunun bir tarafı felç olmasından dolayı devleti yönetmekte zorlanmaya başlar. Bu nedenle onun yerine oğullarından biri olan Nasr Han vekil tayin edilir.⁹²

Ancak, şehirde nüfuz sahibi olan Alevi Fakîh Eşref Semerkandî⁹³ ve şehrin ileri gelenleri ile anlaşma yaparak Nasr Han'ı bir gece öldürürler. Arslan Han, oğlunun öldürmesinden sonra endişelenerek Türkistan'daki oğlu Ahmed'i, Semerkand'a çağırır. Aynı zamanda Sencer'den yardım talebinde bulunur. Sonucunda Ahmed Han'dan asiler özür dilese de Alevi Fakîh Eşref Semerkandî'yi öldürüp reisleri de esir almıştır. İsyankârların öldürülüp cezalandırıldığını duyan Arslan Han, Selçukluları çağırdığına nadim olup, elçilerini durumu bildirmeleri için gönderir. Sultan Sencer bu sırada konakladığı yer olan Buhara civarında ava çıkar. Av yerinde bir grup asker onu öldürmek için beklemektedir. Sencer'in karşı karşıya kaldığı bu zor durumuna Atsız yetişerek Sultan'ı kurtarır. Sencer bu duruma şaşırıp suikastı nerden öğrendiğini sorunca öğle vakti uykuya daldığı sırada rüyasında Sultan Sencer'in zor durumda olduğunu gördüğünü söyler. Böylelikle Atsız'ın Sencer'in gözündeki itibarı daha da büyür.⁹⁴

Atsız'ın yardımı ile kurtulan Sencer suikast grubunu sorguya çektiğinde, Arslan Han tarafından öldürülmek istendiğini öğrenmiştir. Nedeni tam olarak bilinmese de

⁹¹ Osman Gazi Özgüdenli, “Maveraünnehir”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXVIII, Ankara 2003, s. 177-180; Abdülkerim Özaydın, “Arslan Han”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: III, İstanbul 1991 s. 401; Aynı yazar, “Karahanlılar”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXIV, İstanbul 2001, s. 404-412.

⁹² Reşîdü'd-dîn Fazlullâh, **Selçuklular Câmî'ü't-Tevârîh (Zîkr-i Târîh-i Âl-i Selçûk)**, (çev: Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş), Bilge-Kültür-Sanat Yayınları, İstanbul 2020, s. 117; Özaydın, *Karahanlılar*, Aynı yazar, *Arslan Han*, s. 401; Reşat Genç, **Karahanlı Devlet Teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)**, Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1981, s. 246; Cevdet Yakupoğlu, “*Sultan Sancar Devri*”, **Selçuklu Tarihi El Kitabı**, (Ed. Refik Turan), Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 159; İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s. 522; Mirhand, a.g.e, s. 182.

⁹³ Bazı araştırmacılar, Alevi Fakîh Eşref Semerkandî'nin âlim ve derviş olduğunu üstelik şehirde önemli derecede nüfusa hitap ettiği hakkında aynı düşüncelerdir. Bkz: Abdülkerim Özaydın, “*Sencer*”, **Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXXVI, İstanbul 2009, s. 507-511.

⁹⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s. 522; Cüveynî, a.g.e, s. 256; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, **Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safâ**, (çev: Erhan Göksu), Kronik Yayınları, İstanbul 2022, s. 28-29; V. Barthold, **Moğol İstilası Devrinde Türkistan**, (çev: Seniha Sami Morali) (haz: Gülnar Kara), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s.318; Jürgen Paul, “*Sanjar and Atsiz: Independence, Lordship, and Literature*”, **In Nomad Aristocrats in a World of Empires**, Ed. J. Paul (Wiesbaden: Reichert, 2013), s. 89.

Sencer'in Semerkand seferini engellemek için bu suikastin yapıldığı düşünülmektedir. Ancak nedeni ne olursa olsun kaynaklarda böyle bir olayın geçtiği ve Atsız'ın bu hadisede önemli rol oynadığı bilinmektedir. 1130 senesine gelindiğinde Sencer, Semerkand şehrine girmeyi başarmıştır. Karahanlı tahtına Arslan Han'ın erkek kardeşi Ebûl-Muzaffer İbrahim b. Süleyman'ın geçmesini sağlamıştır.⁹⁵

2.3.2. Hârzemşah Atsız ve Sultan Sencer'in Irak Selçuklu Devleti Üstüne Yaptıkları Sefer (1132)

Sultan Sencer'in kardeşinin oğlu olan Sultan Mahmud'un 1131 tarihinde Hemedan şehrinde öldürülmesi ile Selçuklu Devleti'ne ait batı bölgelerinde karışıklık meydana gelmiştir. Sultan'dan habersiz Irak Selçuklu tahtına Mahmud'un oğlu Davud geçirilmiştir.⁹⁶ Sencer ise aslında Irak Selçuklu tahtına geçirmek için yeğeni Tuğrul'u düşünmektedir. Davud'un kendinden habersiz tahta geçtiğini öğrenen Sencer, Tuğrul b. Muhammed'i de yanında götürerek 1132'de Cibâl-Irak şehrine girmek için harekete geçer. Sencer'den haberdar olan Irak Selçuklu taht adaylarından Mesud, Hâlife el-Müsterşid ve Emir Selçukşah ile anlaşır.⁹⁷ Buna göre Halife Irak bölgesini idare edecek, Mesud ise Halife'nin onayını alıp Sultan ilan edilecektir.⁹⁸ Daha sonra ise Sencer adına okunan hutbeleri tüm şehirlerden kaldırırılar.⁹⁹ Sencer Hemedan'a geldiğinde Atabeg Karaca es-Sakî idaresindeki ordudan haberdar olur ve iki ordu Dînever¹⁰⁰ yakınlarındaki Ūlân'da karşılaşırlar.

Sencer'in ordusunun sağ tarafında Melik Tuğrul ve Emir Kamac, sol tarafında Hârzemşah Kızıl Arslan ve Atsız'ın kumandası vardır. Sultan'ın olduğu merkez cephe, karşı taraftan saldırı almasıyla sarsılır.¹⁰¹ Ancak ilerleyen vakitlerde Melik Tuğrul ve

⁹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s.523; Osman Gazi Özgüdenli, “*Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavan Savaşı*”, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1994, s. 15.

⁹⁶ Umaç, a.g.t, s. 15.

⁹⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s. 533; Özeydin, *Sencer*, s.507-511; Faruk Sümer, “*Mes'ûd b. Muhammed Tapar*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXIX, Ankara 2004, s. 349-351.

⁹⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s.533.

⁹⁹ Coşkun Alptekin, “*Zengi*”, **İA**, Cilt: XIII, s. 528.

¹⁰⁰ Batı İran'da Cibâl bölgesinde tarihi şehir. Ayrıntılı Bkz: Tahsin Yazıcı, “*Dînever*”, **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: IX, İstanbul 1194, s. 356.

¹⁰¹ İmad-ad-din Al-Kâtib al-İsfâhânî el-Bondârî, **Zubdat al Nuşra ve Nuhbat al'usra (Irak-Horasan ve Selçuklu Tarihi)**, (çev: Kıvameddin Burslan), TTK Yayınları, Ankara 1999, s.149; İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s. 534; Hârizmşâh Atsız'ın sol kanadında bulunan ordusunu kumanda etmiştir. bkz. Paul, *Sanjar and Atsız*... s. 89; Bunyatov, a.g.e, s. 7; Sümer, *Mes'ûd b. Muhammed Tapar*, s. 349-351.

Atsız, Karaca es-Sâkî'yi arkasından sarıp iki cephe arasında bırakırlar ardından Karaca'yı esir alıp ardından öldürürler. Sultan Sencer daha sonra Irak Selçuklu tahtına Yeğeni Tuğrul'u bırakıp Horasan'a yönelir.¹⁰²

2.3.3. Atsız'ın İsyan Belirtileri ve Cend-Mangışlak'ı İşgali (1135)

Gazneli Sultan Behrâmşah 18 yıl boyunca Selçuklu Devleti'nin yönetiminde idi. Fakat yapmış olduğu isyan aralarını bozar ve Sencer, Atsız'ı da yanına alarak Gazne seferine çıkar.¹⁰³ Behrâmşah Hindistan'a kaçarak af diler. Sencer affedip Merv'e gider.¹⁰⁴ Atsız'ın bu seferdeki en önemli payı ise ordunun destek kumandanı, barınma ve yiyecek sorumlusu olarak görev yapmasıdır.¹⁰⁵ Sultanın gözündeki itibarının gün geçtikçe artması melik ve emirlerin dikkatini çekmiştir. Atsız'ı ortadan kaldırmak için Sencer'e telkinlerde bulunmuşlardır. Ertesi sene Sencer'in Belh seferinde de yanında olan Atsız, Sencer'in bu fitneler karşısındaki olumsuz etkileri hissetmeye başlayınca korkarak Hârzem'e dönmek için izin ister.¹⁰⁶

Hârzem'den döndükten sonra Büyük Selçuklu Devleti'ne cephe almaya başlar. İlk önce devlet yönetimini sağlamlaştırıp Türk göçebelerini kendi safına çeker.¹⁰⁷ Hükümdarının Kıpçak asıllı olan Cend şehrine yürüyüp gayri-müslim hükümdarını hezimete uğratarak birçok ganimet toplar. Asıl amacı kendisine askeri güç toplamaktı. Böylelikle Türklerin Kıpçak Kolu ve Kangelilerden oluşan kalabalık askerleri yanına alır. Bu yaptığı hareket Hârzemşahlar Devleti'nin imparatorluk haline gelmesine katkı yapan önemli etkenlerden biri olmuştur.¹⁰⁸ Daha sonra Türkmenlerin yaşamış olduğu yerlerden biri olan Mangışlak'ı fetheder.¹⁰⁹ Türkmenleri ordusuna alarak sadece vergi vermekle yükümlü reaya duruma getirir.

¹⁰² İbnü'l-Esir, a.g.e, X, s. 534; Sümer, *Mes'ûd b. Muhammed Tapar*, s. 349-351.

¹⁰³ Clifford Edmund Bosworth, "*Sandjar*", *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt: IX, Leiden 1997, s. 15, 16; İbnü'l-Esir, IX, s. 36; Özaydın, *Sencer*, s. 507-511; Bkz; Erdoğan Merçil, "*Behram Şah*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: X, İstanbul 1992, s. 357-358.

¹⁰⁴ Mirhand, a.g.e, s. 181.

¹⁰⁵ Buniyatov, a.g.e, s. 8.

¹⁰⁶ Cüveyni, a.g.e, s. 256; Kafesoğlu, *Hârzemşahlar*... s. 46; Buniyatov, a.g.e, s. 8.

¹⁰⁷ Kafesoğlu, *Hârzemşahlar*... s. 47.

¹⁰⁸ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Yayınları, İstanbul 2021, s. 239-240.

¹⁰⁹ Clifford Edmund Bosworth, *The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)*, *The Cambridge History of Iran*, V, Ed. J. A. Boyle, Cambridge at the Universty Press, 1968, s. 144; Buniyatov, a.g.e, s.8; Aydın Taneri, "*Gürgeç*", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 321-323; Ergin Ayan,

Devletin yönetim alanını Ceyhun'un ileri bölgelerine kadar genişletmeyi başarır.¹¹⁰ Bunu yaparken de birçok Müslüman kanı dökmüştür. 1135'de Abbâsî Veziri olan Hâlid b. Nûşirevan, Atsız tarafından Cend'i almasının bağlılığının bir başarısı olarak gösterdi. Ancak Cend ve Mangışlaktaki şikâyetleri öğrenen Sencer, Hârzemşah Atsız'a birçok uyarılarda bulunmuştur. Atsız ise bu uyarıları gerekçe göstererek Sencer'in memurlarını hapse attırıp mallarına el koydurur. Böylelikle bağımsızlığını ilan etmiş olur.¹¹¹

2.3.4. Hârzemşah Atsız ve Sencer Arasındaki Savaş: I. Hârzem Seferi (1138)

Sencer, 1138 yılında Hârzem'e hareket eder. Atsız hemen Hârzem'in en önemli şehirlerinden biri olan Hezâresb yakınlarında tedbirler alır. Horasan'a giden yolları kapatır, Hezâresb şehrinin etrafını duvarla çevirip hendekler kazdırarak su ile doldurtur.¹¹² Amacı Selçuklu ordusunun zorlanarak yavaş ilerlemesini sağlamaktır. Ordu zayıf olduğundan fazla direnemedi 16 Kasım 1138'de yenilir.¹¹³ Atsız kaçsa da oğlu Atlığ (Adlı) esir alınıp öldürülür.¹¹⁴ Hârzem'i alan Sencer bölgeye yeğeni Melik Gıyâseddin Süleyman Şah'a verip Merv'e geri döner.¹¹⁵

2.3.5. Atsız'ın Buhara'ya Hâkim Olması

Sencer, Hârzem idaresini Süleyman Şah'a vermiştir. Ancak Şah, sinirli ve yeteneksiz olmasının yanında kadına ve içkiye meyilli bir hükümdar olarak bilinir. Sencer'in 1139'da Horasan'a gitmesini fırsat bilen Atsız Hârzem'e yeniden hâkim olmak için

“Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Yıkılış Süreci”, **Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007)**, Yayına Haz. M. Alpargu ve M. B. Çelik, Sakarya Üni. Yayınları, Sakarya 2008, s. 8.

¹¹⁰ Mehmet Ali Çakmak, “Moğol İstilas ve Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, **Türkler Ansiklopedisi**, Cilt: VIII, 2002, s. 905; Buniyatov, a.g.e, s. 8.

¹¹¹ Kafesoğlu, Harzemşahlar... s. 47; Buniyatov, a.g.e, s. 9; Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s. 91-92; Abdülkerim Özaydın, “Cend”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: VII, İstanbul 1997, s. 35-360; Çakmak, “Moğol İstilas ve Hârizmşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı”, s. 905.

¹¹² İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 67; Kafesoğlu, Hârzesşahlar... s. 48.

¹¹³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s.67.

¹¹⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 257; Osman Turan, **Selçuklu Tarihi-Türk İslam Medeniyeti**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2009, s. 240; Edmund Bosworth, **The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000-1217)**, s. 144; Peter B. Golden, **An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East**, Otto Harrassowitz, Wiesbaden 1992, s. 226.

¹¹⁵ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safâ*... s. 31; Ayan, “Hârezmşâhlar Hânedânının Evlilikleri”, s. 21.

geri döner.¹¹⁶ Diğer yanda da Hârzem halkı Selçuklu askerlerinin bölgede olmasından rahatsız olup ve Atsız'ın yeniden hükmetmesi için yardım etmek isterler.¹¹⁷ Nitekim Şah, Atsız'a fazla direnemeyip amcasının yanına Merv'e döner.¹¹⁸ Atsız daha sonra Selçuklu topraklarına saldırıp Emîr Zengî b. Ali'yi öldürür ve harabe içerisinde olan kaleleri tamir ettirir.¹¹⁹ Fakat bunun Sultanın hoşuna gitmeyeceğini bildiği için ani bir karar ile Mâverâünnehir'i tehdit eden Kara-Hıtalara karşı sefer hazırlıkları yapan Sencer'e itaatini bildirir. Ona itaat bildirisi niteliğinde 1441'de "*sevgend-nâme*" gönderir.

Sevgend-name'de yazdığına göre, Sencer'in emirlerine itaat edeceğini, daima onunla dost olacağına, ona sadık kalıp asla isyan etmeyeceğine söz vermiştir. Fakat sözünde durmazsa on defa hacca yayan gideceğine, on sene boyunca hergün oruç tutacağına, bütün malın mülkünü Mekke ve Medine'deki fakirlere vereceğine yemin etmiştir.¹²⁰ Fakat Atsız yemin etmiş olsa bile ilerleyen dönemlerde sözünde durmamıştır.

2.3.6. Hârzemşah Atsız Tarafından Büyük Selçuklu Devletine Ait Bazı Bölgeleri Alması

Hârzemşah Atsız, Sencer'in yanında yerini alsada dahi Katvan Savaşına katılmayıp gelişmeleri yakından takip etmiştir. 1141'de Sencer Semerkand çevresinde Katvan çölünde Kara-Hıtalara yenilmesi ile Mâverâünnehir Kara-Hıtaların eline geçmiştir.¹²¹ Bu fırsattan istifade Atsız yeniden isyan edip Horasan'a istila etmeye başlamıştır.¹²² Burada hiçbir direniş ile karşılaşmayıp hatta din adamlarından İmâm Ebû Muhammed el-Ziyâdi Hârzemşah Atsız'ı saygı ile karşılar.¹²³ Atsız, Serahs'ı fethinden sonra Merv'e doğru yönelir. Yine burada din adamı Ahmed el-Bâherzî karşılar. Atsız'dan reaya dokunmamasını rica eder. Nedeni bilinmese de Ebu'l-Fazl

¹¹⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, IX, s.67; J. Paul, "Atsız b. Muhammad b. Anüshtegin (Khwarazmsah)", *Encyclopedia of Islam-Three*, Cilt: I, 2015, s. 43-45.

¹¹⁷ İbnü'l-Esir, a.g.t, s. 67; Ayan, "*Hârzemşahlar Hanedanının Evlilikleri*", s. 21.

¹¹⁸ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 149.

¹¹⁹ Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en-en-Narşahî, *Nerşahînin Târîh-u Buhârâsı*, (çev: Abdullah Duman), Ayışığı Kitapları, İstanbul 2013, s. 216.

¹²⁰ Bunyatov, a.g.e, s. 10.

¹²¹ Bunyatov, a.g.e, s. 11.

¹²² Nurullah Yazar, "*Büyük Selçuklular Döneminde Nişabur'un Siyasî Durumu*", *İslam Araştırmaları Dergisi*, Sayı: XXVII, 2016, s. 145; T. P. De Bruijn, "*Iran*", *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt: IV, Leiden 1997, s. 29; Rene Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Attila, Cengiz Han, Timur*, (terc. M. R. Uzmen), Ötüken Yayınları, İstanbul 1999, s. 165-166.

¹²³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 85; Özgüdenli, "*Sultan Sencer ve Kara-Hıtalar*", s. 88.

Kirmanî ile şehrin önemli şahıslarını yanına çağırması ile reaya isyan etmiş ve Atsız'ın askerlerini öldürüp şehrin kapılarını kapatırlar.¹²⁴ Bu hadiseden sonra Atsız halkın direnişine rağmen İbrahim el-Mervezî, Ali b. Muhammed b. Arslan gibi¹²⁵ önemli şahısları öldürür. (19 Ekim 1141)¹²⁶

Atsız, Horasan fethi ile meşgul iken Mâverâünnehir'i alan Gürhan, Erbüz komutasındaki Kara-Hıtay ordusu Hârzeme girer.¹²⁷ Horasan istilasını bırakıp Hârzem'e geri dönmek zorunda kalan Atsız, iki saflada savaşmak zorunda kalır. Ancak zorlanan Atsız, Kara-Hıtay komutanına elçi göndererek yılda 30.000 dinar haraç vermeyi kabul ederek itaat eder.¹²⁸ Yapılan anlaşma ile Kara-Hıtaylar'ın ele geçirdiği Buhara şehrine Atsız'ın yeğeni olan Atma-Tekin İbni Beyâbâni gönderildi. Daha sonra Atma-Tekin bağımsızlık hareketi ile isyan edecektir. Horasana tekrar yönelen Atsız aslında Kara-Hıtaylarla anlaştığı için Büyük Selçuklu Devleti'ne yaptıkları istilanın devamı niteliğindeydi. Nişâbur'a hareket eden Atsız, yağma yapmadan şehri almak için halka vesika gönderir.¹²⁹

Halka, evlerinde kalmalarını ve şehirlerinin harap olmasını istemiyorlarsa şehri vermelerini ister. Karar vermelerini hutbeyi, sikkeyi ve tirâz'ı kendi adına olmasını şayet olmaz ise diğer yerlerde olduğu gibi üzerlerine asker göndereceğini bildirir.¹³⁰ Anlaşıldığı üzere Horasan'da Sencer hükmünün bittiğinin sanıp adına sikke tirâz'da¹³¹ ve hutbede adının okutulmasını ister. Ayrıca Abbâsî Halîfesi Müktefî-Liemrillâh'tan bağımlılığının göstergesi olarak bağımsızlık bildirgesinin

¹²⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 85; Bunitayov, a.g.e, s.12; Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar*, s. 88.

¹²⁵ Kendisi Hârzem şehrinde yaşamış ve ilmi faaliyetlerde bulunmuştur. Harzem şehri hakkında birçok konuda eserler yazmış ve bunlardan en önemli olan "*Tarih-i Harzem*" eseridir. Bkz. Zekeriya Kitapçı, **Orta Asya Türklüğünün Arap Dili ve Edebîyatına Hizmetleri Harzem Dil Ekolü**, Yedikubbe Yayınları, Konya 2004, s. 91-92.

¹²⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s.85; Bunitayov, a.g.e, s.12; Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar*, s. 88-89.

¹²⁷ Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar Katavan Savaşı*, s. 78-79.

¹²⁸ Hârizmşâhlar Devleti'nin Kara-Hıtaylara karşı tâbii altında kalmaları bir dönem devam etse dahi Alaaddin Muhammed zamanında son bulmuştur. Bkz. Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıtaylar Katavan Savaşı*, s. 79.

¹²⁹ Köymen, *Büyük Selçuklu...* II, s. 139-141.

¹³⁰ Bunitayov, a.g.e, s. 13.

¹³¹ Sözlükte "*süslemek, bezemek*" anlamına gelen tirâz Arapça 'ya Farsçadan geçmiştir. Kelime olarak "*her şeyin iyisi ve güzeli*" anlamında kullanılır. Tirâz geleneğinin Doğu'da hüküm süren İslâm devletlerinde de devam ettiği görülmektedir. Aynı gelenek bölgede daha sonra kurulan Gazneliler, Büyük Selçuklular ve Hârizmşâhlar gibi Türk-İslâm devletlerinde devam etmiştir. Katvân savaşından sonra Horasan'ı istilâ eden Hârizmşâh Atsız b. Muhammed'in Nişâbur halkına hitaben kaleme aldığı bir mektupta hutbe, sikke ve tirâzın kendi adıyla süslenmesini emrettiği nakledilmekte, böylece onun hükümdarlığını resmen ilân ettiği anlaşılmaktadır. Bkz: Nebi Bozkurt, "*Tirâz*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XLI, İstanbul 2012, s. 12-114.

yayımlanmasını ister.¹³² Halife, değerli kıyafetler ve hediyeler göndererek bağımsızlık fermanını da yollar. Aynı sene Halîfe Müktefi-Liemrillâh'tan "*sultan*" unvanı alarak kendi adına sikke bastırır.¹³³ Bağımsızlık fermanını aldıktan sonra Nişâbur'a giderek hiçbir direnişle karşılaşmadan alır.¹³⁴ Sultan Sencer'in hazinelerinin tespiti isteyip el koyar. 29 Mayıs 1142'de Sencer, Atsız adına okunan hutbeyi kaldırıp kendi adına okutturur. Daha sonra halk hutbeyi tekrardan Atsız adına okutturur. Halkın isyanı başlamadan engellenerek Temmuz 1142 senesine kadar Atsız'a okutulan hutbe bu seneden itibaren Sultan Sencer adına okutulmaya başlar.¹³⁵

Nişâbur'da vergileri toplayan eden Atsız, bölgede yeni tayinler yapar. Karıñoğlu Böri Bars'ı ise vali olarak Beyhak'a atadı.¹³⁶ 1143'de kardeşi Yınal Tegin komutanlığını yaptığı askerleri Beyhak'ın olduğu bölgeye gönderir ve şehri yağmalattırır.¹³⁷

2.3.7. Sencer'in II. Hârzem ve III. Hârzem Seferleri (1143-1147)

Atsız'ın Nişâbur'da vergi alması, yeni tayinler yapması ve kendi adına hutbe okutmasına karşı Sencer'in üzerine gelmemesi ile Atsız'ın kendine olan güveni artmıştır.¹³⁸

¹³² Heribert Horst, "*Reşideddin Vatvât'ın Koleksiyonunda Harzmşâhlardan Halîfeliğe Yazılan Arapça Mektuplar*", (terc. Ergin Ayan), **ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi**, Cilt: III, Sayı: 6, Ankara 2012, s. 333-335.

¹³³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 85; Buniyatov, a.g.e, s. 12; Büyük bir ihtimalle Katavân savaşından sonra Atsız'ın kendi için bastırıldığı bakır sikke, günümüze kadar gelmiştir. Bkz: İbrahim Artuk ve Cevriye Artuk, **İstanbul Arkeoloji Müzeleri Teşhirdeki İslâmî Sikkeler Kataloğu**, MEB Yayınları I, İstanbul 1970, s. 428.

¹³⁴ el-Azîmî, **Azîmî Tarihi Selçuklular Dönemiyle İlgili Bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)**, Metin, Tercüme, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 82

¹³⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 85; Kafesoğlu, *Harezmşahlar Devleti Tarihi...* s. 56; Buniyatov, a.g.e, s. 14; Paul, *Sanjar and Atsiz...* s. 99; Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavan Savaşı*, s. 90; Yazar, a.g.m, s. 145; Özeydin, *Sencer*, s. 510.

¹³⁶ Beyhak şehri, Med, Pers ve Partlar döneminde Horasan'ın en önemli merkezinden biriydi. 650 senesinde Halife Osman döneminde Müslümanlar şehri fethederek bölgede İslâm medeniyetini geliştirdiler. Moğol istilası ile birlikte şehir harap oldu. Daha sonra İlhanlılar döneminde şehir imar edilerek "*Sebzever*" adı verildi. Bkz. Enver Konukçu, "*Beyhak*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: VI, İstanbul 1992, s. 57-58.

¹³⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 85; Buniyatov, a.g.e, s. 14; Özgüdenli, "*Sultan Sencer ve Kara-Hitaylar Katavan Savaşı*", s. 90; Konukçu, "*Beyhak*", s. 57-58.

¹³⁸ Andrew C. S. Peacock, **The Great Seljuk Empire**, Edinburgh: Edinburgh University Press, 2015, s. 102; Cüveyni, a.g.e, s. 258.

Sencer, Atsız'ın bu hareketine karşılıksız kalmayarak Horasanı, Gürgenç'e kadar gelmiştir.¹³⁹ Atsız, Sencer'in kudretinden çekinerek sadece savunma hattı oluşturabildi. Batı tarafı Hârzemşahların direnişi ile karşılaşınca Emir-î Ahur oradan uzaklaşır. Doğuda olan Emir Sungur'a karşı son gücünü kullanan Atsız onu şehirden çıkarır.¹⁴⁰ Hârzem'in elinden gideceğini anlayan Atsız, elçisini yollayıp Sencer'den tekrar af diler.¹⁴¹ Fakat Atsız yine vazgeçmek niyetinde değildir. Nitekim 1145'de Cend ve Ceyhun nehri etrafındaki diğer yerlerin işgali için hareket eder. İkinci kez Cend'i direnişsiz bir şekilde alır.¹⁴² Üstelik bu başarısı için "*Cend Fetihnemesi*" yayınlar.¹⁴³ Fetihname yayınlamasındaki amacı ise Kara-Hıta Devleti ile komşu olması diğer tarafta Ceyhun boylarına indikleri Oğuzların tehlike oluşturmasydı. Bundan dolayı Sencer hiçbir zaman Atsız'ın desteğini kaybetmek istemiyordu.

Sencer dönemin önemli şairlerinden biri olan Edîb Sabîr'i ikaz etmesi için Atsız'a gönderir.¹⁴⁴ Atsız'ın Sencer'i öldürmek için İsmâîlî tarikatına¹⁴⁵ mensup iki kişiyi Horasan'a gönderdiğini öğrenmesinin arkasından Sultan Sencer'e haber verir. Bunun üzerine suikast için gönderilen bu iki kişi amaçlarına ulaşmadan yakalanarak öldürülür.¹⁴⁶ Bu gelişme üzerine amacına ulaşamayan Atsız, Şair Edîb Sabîr'i Ceyhun nehrine atarak öldürtür.¹⁴⁷ Sultan Sencer, Atsız'ı ağır bir şekilde uyarması üzerine, Atsız da gönderdiği bir şiir de Sultan Sencer ile savaş yapmak istemediğini ancak barış yapmak gibi de bir niyeti olmadığını, Sultan Sencer'in dünya padişahı olarak tanıdığını yazmıştır.¹⁴⁸

¹³⁹ Alınan şehrin Gürgenç olup olmadığı hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır. Fakat Cüveynî'ye göre Sencer'in bu şehri fethettiği anlaşılmaktadır. Bu bilgi hakkında günümüz tarihçilerin bazıları aynı kanaatedir. Bkz: Bunyatov, a.g.e, s.15; Özgüdenli, "*Sultan Sencer ve Kara-Hıta Devleri Katavan Savaşı*", s. 91.

¹⁴⁰ İbnü'l-Esir'in esserine göre, Sencer Gürgenç şehrini almak üzere iken Miskâl'in Sungur'u sevmediği için bu şehirden ayrıldı. Yalnız kalan Sungur ise Atsız'a karşı üstün gelemediğini nakleder. Bkz. İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 92

¹⁴¹ Cüveynî, a.g.e, s. 258; İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 92; Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıta Devleri Katavan Savaşı*, s. 91.

¹⁴² Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safâ*... s. 40-41; İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 92; Bunyatov, a.g.e, s. 15-16.

¹⁴³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 92; Bunyatov, a.g.e, s. 15-16.

¹⁴⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 258; Özgüdenli, *Sultan Sencer ve Kara-Hıta Devleri Katavan Savaşı*, s. 92.

¹⁴⁵ İsmâîlî tarikatı hakkında bilgi için Bkz: Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "*İsmâîlîye*", **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXIII, İstanbul 2001, s. 128-133.

¹⁴⁶ Cüveynî a.g.e, s. 258; Bunyatov, a.g.e, s.15; Taneri, *Güngenç*, s. 321-323.

¹⁴⁷ Cüveynî a.g.e, s. 258.

¹⁴⁸ Osman Gazi Özgüdenli, "*Hârzemşâh Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler*", **Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Cilt: II, Sayı: II, (Sonbahar 2015), s. 33-34; Savaş Eğilmez, "*Farsi Şairlerin Gözünden Selçuklu Sultanları*", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: LII, (Haziran 2014), s. 121; Eğilmez, a.g.m, s. 121; Bunyatov, *A History of the Khorezmian State under the Anushteginids 1097-1231*, s. 237.

Şairin öldürülmesine sinirlenen Sencer, 1147’de III. Hârzem seferine çıkar. Atsız önceki seferlerden tecrübe edinerek Gürgeç şehrinin kapılarını kapatır. Hezâresb kalesinde iki ay savaş sürdü. Sonuç olarak Hezâresb Selçuklu devletine geçer.

Şehre giren Sencer, Zâhid’i Ahupûs adındaki bir kimse karşılayıp ondan halkın bağışlaması talebinde bulunur. Atsız da elçileri ile birlikte tekrar hediyeler göndererek af diler ve üçüncü kez affedilir. Fakat Ceyhun nehri sahilinde herkesin içerisinde ona bağlılık bildirmesini şart koşar. 2 Haziran 1148’de Atsız Ceyhun sahiline gelse de atından inmeyip başı ile selam verip bölgeden ayrılır.¹⁴⁹ Bu olaydan sonra bir daha isyan girişimde bulunmamıştır. Atsız Sencer’in öfkesini dindirmek için tekrar mektup gönderir. Mektubunda Sultan Sencer’e ilk önce övgü dolu sözlerle yüceltmış daha sonra ise de Sultan Sencer’e daima sadık bir devlet adamı olarak kalacağını söylemiştir.¹⁵⁰

Bu hadiseden sonra Atsız herhangi bir isyan girişimde bulunmamıştır. Çünkü Atsız, ele geçirdiği bölgeleri kaybetmiştir. Üstelik Hârzem bölgesinde bağımsız bir devlet kurmayı ve Horasan’daki ticari ilişkilerin bozulmasını istemiyordu. Eğer Kara-Hıtaylar’la birlik olsaydı bölgedeki Müslüman halkın gözünden düşme durumu söz konusuydu. İyi bir siyaset adamı olarak mevcut durumlara göre hareket ettiği söylenebilir.

2.3.8. Hârzemşah Atsız’ın Ölümü ve Şahsiyeti

Ustava’nın Habûşan kasabasında Meliklerle dostane görüşmeler yapıp karışıklık çıkan yerleri düzene sokmaya çalışmıştır. Ancak Atsız kısa süre sonra felç geçirip hayatını kaybetmiştir. Vefat edeceği sırada, dünya malının ona faydası olmadığını söyledi.¹⁵¹ Ölümü halktan birkaç gün sakladıktan sonra, oğlu İl-Arslan ordusu ile Hârzem’e gelip emir ve askerlerin ona itaat etmesini ister. Küçük kardeşi Süleyman Şah isyan etse de onu hapse attırıp 22 Ağustos 1156’da tahta oturur.¹⁵²

¹⁴⁹ İbrahim Kafesoğlu, “Büyük Selçuklu İmparatorluğunda Oğuz İsyanı (1153)”, AÜDTCFD, Cilt: V, Sayı: 2, 1947, s. 163.

¹⁵⁰ Bunyatov, a.g.e, s. 17-18.

¹⁵¹ İbnü’l-Esrî, a.g.e, XI, s. 179; Cüveynî, a.g.e, s. 262.

¹⁵² Cüveynî, a.g.e, s. 262, 263.

Büyük Selçuklu Devleti Sultanı Sencer'in, Hârzem valisi olan Kutbeddin Muhammed'in oğlu Sultan Melikşah'ın taştârı olan Anuştegin, Garce'î'nin torunu olup Haziran-Temmuz 1097'de doğmuştur.¹⁵³ Büyük Selçuklu sarayında iyi bir eğitim görmüş ve ilme ilgi duymuştur.¹⁵⁴ Âlimlere saygı gösterip dini yaymaya çalışmıştır. Selçuklu ordusunda görev alarak cesur, zeki ve mükemmel bir siyaset adamı olarak bilinmektedir.¹⁵⁵

Abbâsi Hâlifesi ve İslâm hükümdarları ile dostane ilişkiler kurmuştur.¹⁵⁶ Çocuklarına Türkçe isimler vermiştir. (Atlıg, İl-Arslan, Süleymanşah, Hıttay Han) Oğlu Adlı Sencer'in yaptığı I. Hârzem seferinde esir düşüp öldürülmüştür.

Atsız için, “*Ebû Muzaffer, Hüsam-i Emîri'l-mü'minin, Gazi, Kızıllarlan, Melik-i âdil, Melikü'l-Muazzam*” gibi unvanlar kullanmıştır. Atsız'ın milli yönü çok kuvvetli idi. Bundan dolayıdır ki, Zemahşerî'nin *Muhaddimetü'l-Edeb*¹⁵⁷ eserini beğenmiş ve saraydaki kütüphanesi için Türkçe çevirisinin yapılmasını istemiştir. Kitapta Atsız'a “*el-Emirü'l-Ecel, Bahau'd-Din Alâu'd-Devle, Ebi'l-Muzaffer, Atsuz b. Hârzemşah*” şeklinde takdim etmiştir.¹⁵⁸ Üstelik Sarayın Kütüphanesinde Hârzem Türkçesi ile ilgili kitaplar bulundurmaktaydı.¹⁵⁹

2.3.10. İl-Arslan Dönemi (1156-1172)

Atsız'ın ölümü ile Ebû'l-Feth İl-Arslan Hârzem'in merkezi olan Gürenç'e gelip kendisine karşı gelen kardeşi Süleyman Şah ve Atabegi Oğul Beg'i idam ettirir.¹⁶⁰ İl-Arslan Sultan Sencer'e elçi gönderip itaat etmiş ve Hârzem'in kendisine verildiğinin

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 179; Fakat günümüz araştırmacılarının bir kısmında bu tarihin doğruluğu hakkında farklı fikirler vardır. Yazar, Sümer ve Aziz, İbnü'l-Esîr'in yazdığı tarihi kabul ederken, Paul 1098 tarihini, Aydın Taneri ve M. F. Köprülü ise 1099 tarihini ele almaktadırlar. Bkz. Sümer, *Atsız b. Muhammed* s. 92; Paul, “Atsız b. Muhammed b. Anuştegin (Khwarazmshah)”, s. 43; Nihayetinde yaptığımız tespitler çerçevesinde İbnü'l-Esîr'in vermiş olduğu Haziran-Temmuz 1097 tarihinin doğru olma olasılığı daha mümkündür.

¹⁵⁴ Paul, *Atsız b. Muhammed b. Anuştegin (Khwarazmshah)*, s. 44

¹⁵⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 255; Sümer, “*Atsız b. Muhammed*”, s. 91; Paul, *Sanjar and Atsız...* s. 112.

¹⁵⁶ Sümer, *Atsız b. Muhammed*, s. 92; Hârizmşâh Atsız tarafından hilâfet makamına gönderilen mektuplara dair bkz. Horst, a.g.m, s. 333-338.

¹⁵⁷ Nuri Yüce, “Mukaddimetü'l-Edeb”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: XXXI, İstanbul 2006, s. 120-121.

¹⁵⁸ Kitapçı, a.g.e, s. 218.

¹⁵⁹ Kitapçı, a.g.e, s. 218-219. Geniş bilgi için Bkz. Nuri Yüce, “*Zemahşerî*”, **İA**, Cilt: XIII, s. 502-514; Mustafa Öztürk, Mehmet Suat Mertoğlu, “*Zemahşerî*”, **DİA**, Cilt: XLIV, s. 235-238; Nuri Yüce, *Mukaddimetü'l-Edeb*, s. 121.

¹⁶⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 262-263; Çoşun, a.g.e, s. 29; Taneri, Hârzemşahlar... s. 25; Yazıcı, a.g.e, s. 355.

kanıtı için menşur yazılarak 22 Ağustos 1156 tarihinde Hârzemşah ilan edildi. Askerlerin maaşlarını ve iktalarını artırıp onların isyan çıkarmalarını engellemek istemiştir.¹⁶¹

2.3.10.1.Oğuzlar Üstüne Horasan Seferi ve İldenizoğulları ile Mücadele

Sencer'in ölümü ile Selçuklu Devleti'nde Sultan'ın emirlerinin başıboş hareketleri sürmekteydi. Emirlerden Müeyyed Ay-aba, 1161 tarihinde Nişâbur'u alarak Sultan Mahmud Han'ı ve oğullarından biri olan Celâleddin'i öldürdü.

Kuvvetini artıran Ay-aba'nın Nesa üzerine yaptığı bir seferde Hârzemşah İl-Arslan'ın şiddetli tepkisi ile karşılaşmıştır. 1165 yılında Nesa'yı kuşatan Ay-aba İl-Arslan'ın ordularının önünden Nişâbur'a çekilmek zorunda kaldı.¹⁶² Nitekim Nesa sahibi Hârzemşah İl-Arslan'a itaatini bildirmiş ve hutbeyi onun adına okutmuştur. Bir zaman sonra Dihistân bölgesini aldı. Sonucunda ise Dihistân Hârzemşahlar Devleti'ne katılmış ve yönetimine Hârzem'den atanılan vali getirildi.

Müeyyed Ay-aba'nın Irak Sultanlığına itaat etmesi, İl-Arslan'ın endişeye kapılmasına neden olmuştu. Böylelikle Ay-aba, Horasan bölgesinde bağımsız hareket etmeye başlamıştı. Nitekim İldeniz, Irak Selçuklu Sultanı Mesud'un ölümünden sonra başlayan taht kavgalarına müdahale ederek Arslan Şah'ın Irak Selçuklu tahtına geçmesini sağlamış ve bundan dolayı ona "*Atabeg-i Azam*" unvanını verip tahtta söz sahibi olmasını sağlamıştır.¹⁶³

Müeyyed Ay-aba'nın Horasan bölgesinde bağımsız hareketleri İl-Arslan tarafından tehlike olarak görüldüğü için merkezleri olan Nişâbur'a saldırı düzenlemek amacıyla hazırlıklara başlamıştır. Daha sonra İl-Arslan, 1166 tarihinde Atabey İldeniz'in bulunduğu Hemedan'a gelmiştir. Bu sırada Ay-aba İldeniz'e, İl-Arslan'a karşı kışkırtıcı mektuplar yazmıştır. Atabeg İldeniz bu mektuba karşılık olarak İl-Arslan'a

¹⁶¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, s. 179; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 29; Taneri, Hârzemşahlar... s. 25; Kafesoğlu Hârzemşahlar... s. 73; N. Vurgun, "*Hârzemşah Devletinin Dış Politikası*", **Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2021, s. 60; Yazıcı, a.g.e, s. 355.

¹⁶² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 77-78.

¹⁶³ Merçil, Müslüman Türk Devletleri... s. 183.

karşı tehditlerle dolu mektuplar göndermiştir. Mektubunda İl-Arslan'ın Nişâbur'a saldırığı takdirde karşılıksız kalmayacağını söylemiştir. Bu mektubun üzerine hiddetlenen İl-Arslan Nişâbur üzerine hareket etmiştir. 1167 senesinde Bistâm bölgesinde karşılaşmışlar ve Hârzemşah, Nişâburu iki ay kuşatma altında tutmayı başarmıştır. Ay-aba İldeniz'in yardımlarına rağmen daha fazla dayanamayıp kaçmıştır. Bunun ardından şehirdeki tüm camilerde İl-Arslan adına hutbeler okunmuştur.¹⁶⁴

Müeyyed Ay-aba, Irak Saltanatının başarısızlığını fırsat bilerek İl-Arslan ile barış yapmak ister. Kadı imam Fahreddin'i elçi gönderip, Hârzemşah adına hutbe okutturup, para bastıracağını söyler. Ay-aba'nın hediyelerini kabul edip barış yapmışlardır. Ardından İldeniz de İl-Arslan'a olan itaatini bildirmiştir.¹⁶⁵ Büyük Selçuklu Devleti'nin meselelerinin çözülmesi ile büyük bir güç haline gelen Hârzemşahlar Devleti, o dönemde diğer devletler için tâbi bir destek sağlayabilecekleri bir güç olmuştur.

Karlukların lideri Kök-Sagun'un Karluk Beylerinden Yabgu Han'ı¹⁶⁶ öldürmesi ile Lâçin Bey önderliğindeki Karluklar Hârzem şehrine gelerek İl-Arslan'a sığınmışlardır.¹⁶⁷ Hârzemşah haraç ödediği Kara-Hıtaylar'dan kurtulmak amacıyla Karluklara yardım etmiştir.

Karlukların lideri Kök-Sagun, Türkmenlerden oluşan birlikleri az olduğundan Kara-Hıtay Devletinden yardım istedi. Kara-Hıtaylar İlig Türkmen önderliğinde on bin atlısını Karluklara yardıma göndermiştir. Hârzemşah, Buhara halkına vaatlerde bulunarak yanına çekmiş ve Semerkand üzerine yürüdü. Soğd ırmağı civarında karşı karşıya geldiği Hârzemşah askerlerinin başarı sağlaması ile Karluklar barış istemek zorunda kalmışlardır. (Temmuz 1158)¹⁶⁸ İl-Arslan bu savaş sonucunda Kara-Hıtay ordusuna ve onlara bağlı Karahanlı kuvvetlerine karşı başarılı savaşlar vererek Buhara

¹⁶⁴ Ziya Bünyatov, **Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti**, (çev: Tural Rızayev), Derin Yayınları, İstanbul 2003, s. 33.

¹⁶⁵ Bünyatov, a.g.e, s. 33.

¹⁶⁶ Cüveyniye göre; bu kişiyi ismi Bigu Han'dır. Cüveyni, a.g.e, s. 263; İbrahim Kafesoğlu ise Yabgu-han diye bahseder. Kafesoğlu, *Hârzemşahlar...* s. 81; Beygu kelimesi Yabgu kelimesinin bozulmuş hali olabilir. Bkz: Hüseyin Salman-Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu", **DİA**, C: XLIII, TDV Yayınları, İstanbul 2013, s.171.

¹⁶⁷ Cüveyni, a.g.e, s. 263; Bünyatov, a.g.e, s. 35.

¹⁶⁸ Bünyatov, a.g.e, s. 35.

ve Semerkand'ı ele geçirmiştir. Yapılan barış anlaşması ile Hârzemşah, Karlukların bu bölgede yeniden oturmalarını sağlayıp Hârzem'e geri dönmüştür

Karlukları takibe alan Kara-Hıtaylar ilk başta Hârzemşah İl-Arslan'ın topraklarına saldırmayı göze alamamışlardır. 1171 tarihinde Kara-Hıtaylar, Mâverâünnehir bölgesinde Hârzemşah'a karşı asker hazırlatmıştır.¹⁶⁹ Bunu haber alan İl-Arslan su bentlerinin açılması ve başkente giden yolların sular altında bırakılması için hazırlıklar yapmış ve Âmûye'ye çekidi. Burada üs kuran Hârzemşah, Kara-Hıtaylar'a karşı Emir Ayyar Bey'in komutasında ordusunu yolladı. İl-Arslan'ın vücudunu saran hastalık onun Kara-Hıtaylar'ın karşısına çıkmasına engel oldu. Karluklardan Ayyar Bey'in komutasındaki birlik Kara-Hıtaylar'a yenilip ve neticede Ayyar Bey esir alınarak Semerkand'a götürüldü. Savaş sonucunda Hârzemşah ordusu yenilmiş ve İl-Arslan ise hasta bir durumda geri dönmek zorunda kalmıştı. İl-Arslan, Hârzem'e döndüğü yıl 1172'de ölmüştür.¹⁷⁰

2.3.11. Sultanşah Mahmud Dönemi

İl-Arslan'ın ölümünden sonra Tekiş'in küçük kardeşi Sultanşah Mahmud tahta çıkmıştır.¹⁷¹ Çünkü babasının sağlığında iken veliaht ilan edilmiştir. Sultan Mahmud'ın yaşının küçük olması sebebiyle annesi Melike Terken Hatun¹⁷² devleti yönetiyordu.¹⁷³ Sultanşah'ın çocuk yaşta tahta oturmasında en büyük etken annesi Terken Hatun olmalıdır. Oğlunun veliaht olması için İl-Arslan'ı etkilemiş olduğu düşünülmektedir.¹⁷⁴ Sultanşah tahta otursa bile ağabeyi Tekiş ile mücadele etmesi kaçınılmaz olacaktır. Çünkü Türk hâkimiyeti anlayışına göre Tekiş'in tahta geçme hakkı bulunuyordu.

¹⁶⁹ Bünyatov, a.g.e, s. 36.

¹⁷⁰ Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safâ*... s. 50; Yazıcı, a.g.e, s. 355.

¹⁷¹ Hikmet Bayur, "Harzemşah Alâü'd-din Tekiş Adı Hakkında", *Belleten*, Cilt: XIV, 1950, s. 589-594; Tekiş için Bkz. C. E. Bosworth, "Tekish", *The Encyclopaedia of Islam*, Cilt: X, s. 414-415; Meryam Gürbüz, "Tekiş, Alaeddin", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: XL, İstanbul 2011, s. 364-365.

¹⁷² Melike Terken Hatun için; Osman Turan "Terken Unvanı", *Türk Hukuk Dergisi*, Cilt: I, Ankara 1944, s. 67-73; Gülay Ögün Bezer, "Terken", *TDV İslâm Ansiklopedisi*, İstanbul 2011, Cilt: X, s. 510.

¹⁷³ Cüveynî, a.g.e, s. 264; İbnü'l -Esîr, a.g.e, XI, s. 303; Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând, *Hârezmşâhlar Ravzatu's-Safâ*... s. 51.

¹⁷⁴ Ceceli, a.g.t, s. 15-16.

İl-Arslan vefat ettiğinde Tekiş devletinin en önemli şehirlerinden biri olan Cende de vali olarak görev yapmaktadır. Alâeddin Tekiş hem babasının vefat etmesine hem de kardeşi Sultanşah'ın kendinden önce tahta çıkmasına çok üzülmüştür.¹⁷⁵ Cend'de bulunan Tekiş'e, Sultanşah ve annesi Melike Terken Hatun elçi gönderip onu saraya davet ederek emre itaat etmesini isterler.¹⁷⁶ Ancak Tekiş tahtta hakkı olduğunu bildiği için itaatini bildirmemiştir.¹⁷⁷ Karşılıklı mektuplaşmalar olmuştur. Sultanşah her mektubunda kendisinin sultanlığını tanımasını tanımazsa üzerine ordu göndereceğini yazar. Tekiş bunu kabul etmeyip Kara-Hıtalardan askeri yardım ister. Hârzemi aldığı takdirde bütün hazine ve malları verme, ayrıca her yıl belli bir miktarda vergi ödeme karşılığında anlaşılır. Kara-Hıtalıların kızının kocası Fuma ile birlikte Hârzem'e yürürler. Bunun haberini alan Sultanşah ve annesi hazineleri de yanına alarak Irak Selçuklularının naibi olan Müeyyed-Ay-Aba'nın yanına kaçarlar. Amaçları Müeyyed'in de askeri gücünden faydalanarak tekrar Hârzem'i ele geçirmektir. Fakat Şah, Hârzemşahlar Devleti'nde önemli gelişmelere katkı sağlayamamış, olumsuz bir rol oynamıştır. Kuvvetli orduya sahip olan Tekiş karşısında başarılı olması zor görülmekteydi.¹⁷⁸

Sultanşah, Hârzem'i kuşatması sırasında Tekiş ile karşılaşmış ve Şah geri çekilmiştir. Daha sonra Tekiş, Horasan'a gidip Ediverd'e ulaşmıştır. Aralarını düzeltmek için elçiler gidip gelse de fayda etmemiştir. Sultanşah, Mahmud'un hizmetinde bulunan Bedreddin Çağrı Serahs'da bulunuyordu. Bedreddin Çağrı ona kötü sözler söylemiş ve Şah'ın onu öldürmesinden korktuğu için Tekiş'e davet gönderir. Tekiş, Serahs'a geldiğinde Bedreddin Çağrı ona bağlılığını bildirip Serahs kalesinin ve hazinelerin anahtarını verir. Sultanşah Mahmud bu duruma üzülmüş ve hastalanarak ölmüştür. (1193) Fakat Şah'ın ölümü ile ilgili farklı bilgiler de bulunmaktadır.¹⁷⁹

¹⁷⁵ İbnü'l -Esîr, a.g.e, XI, s. 303.

¹⁷⁶ Cüveynî, a.g.e, s.264; Taneri, Hârzemşahlar... s. 27.

¹⁷⁷ Ghulam Rabbani Aziz, *A Short History of the Khwarazmshahs*, **Karachi: Pakistan Historical Society**, 1978, s.15.

¹⁷⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 264; Taneri, Hârzemşahlar... s. 27.

¹⁷⁹ Ceceli, a.g.t, s. 92-94.

Cûzcânî'ye göre ölümü bir hastalıktan dolayı olmuştur. Şah, Gurlarla yaptığı savaşı kaybetmiş ve Merv'e dönmüştü. Artan rahatsızlığına iyi geldiğini düşündüğü zehirli nebattan fazla miktarda yemiş ve bu sebepten dolayı ölmüştür.¹⁸⁰

2.3.12. Alâeddin Tekiş Dönemi (1172-1200)

Sultanşah ile yaptığı mücadelesinden sonra 11 Aralık 1172 tarihinde Hârzem'de tahta geçer.¹⁸¹ Tahta çıkar çıkmaz da Fuma'ya verdiği sözleri hemen yerine getirir. Tekiş tahta geçtiği sırada sarayda bulunan şairler ona övgü dolu şiirler yazmışlardır. Reşideddîn Vatvât onu görünce övgü içerikli şiirlerle karşılamıştır. Tekiş'in tahta çıkması ile Sultanşah ve annesi tahtı tekrar ele geçirmek için ittifak yapma arayışlarına girmişlerdir.¹⁸² Sultanşah'ın annesi, Melik Müeyyed'e "*nefis*" mücevherlerle değerli mallar verdikten sonra Harzem halkının ve askerinin kendisine bağlı olduğunu anlatıp ona Harzem bölgesini vermeyi vadetti.

Terken Hatun ve Sultanşah Hârzem'e doğru hareket eder.¹⁸³ Hârzem'in yakınlarında bulunan Subarlı¹⁸⁴ kasabasında Hârzemşah Alâeddin Tekiş çöl kenarında karargâhını kurmuştu. Melik Müeyyed Ay-Aba ordusunu bölüklere ayırır. Bu durum Tekiş'in işini kolaylaştırmıştır. Nitekim Hârzemşahlar Devleti ordusuna karşı daha fazla dayanamayarak esir alınmıştır. Cüveynî'nin aktardığına göre; Esir edilen Horasan emiri Melik Müeyyed, Sultan'ın emri üzerine çadırın önünde öldürülerek vücudu ortadan ikiye ayrılmıştır. Bu olay Cüveynî'nin verdiği tarihe göre 11 Temmuz 1174 tarihinde olmuştur. Melik Müeyyed'in ölümünden sonra ordusu da bozularak geri çekilmiştir.¹⁸⁵ Müeyyed'in ölümünden sonra Sultanşah ve annesi Tekişten kaçarak Dihistan'a sığınır. Tekiş ise peşlerinden giderek orayı fetheder. Melike Terken Hatun öldürülmüş Sultanşah ise ağabeyinden kaçmayı başarmıştır.¹⁸⁶

¹⁸⁰ Cûzcânî, Tabakat-ı Nasırı Gazneliler-Harzemşahlar... s.127.

¹⁸¹ Cüveynî, a.g.e, s. 264; Ceceli ve Kafesoğlu'na göre 10 Ocak 1173 tarihinde tahta geçmiştir. (İbrahim Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 84-85; Ceceli, a.g.t, s. 23)

¹⁸² Ceceli a.g.t, s. 24.

¹⁸³ İbnü'l-Esir XI, a.g.e, s. 303; Cüveynî, a.g.e, s. 265.

¹⁸⁴ İbnü'l-Esir'e göre Subarlı Hârzem'e 20 fersah uzaklıktaydı. (İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 303. Bkz: Taneri, Hârzemşahlar., s.27) Cüveynî'nin verdiği bilgiye göre ise burası artık sular altında kalmıştı. (Cüveynî, a.g.e, s. 265) Subarlı ismi kaynaklarda farklı şekillerde geçmektedir. Suberna, Severni, Suburni şeklinde verilmiştir. (İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 303.)

¹⁸⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 265; İbnü'l-Esir XI, a.g.e, s. 303.

¹⁸⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 265; İbnü'l-Esir XI, a.g.e, s. 303; Taneri, Hârzemşahlar..., s.28; Erdoğan, Harzemşahlar..., s. 33.

Ancak Şah için taht mücadelesi devam etmektedir. İlk önce Nişâbur'da bulunan Müeyyed'in oğlu Togan Şah'tan yardım istese de destek bulamayıp Gur¹⁸⁷ sultanına sığınır.¹⁸⁸ Ancak Gıyâseddin ve Tekiş arasında bir anlaşma vardı.¹⁸⁹ Anlaşmaya göre, Horasan'ın bazı beldeleri Gur sultanlarının¹⁹⁰, bazıları ise Sencer'in elinde idi.¹⁹¹ Gur hükümdarları Sultanşah'ı iyi karşılamış ve misafirligi boyunca geçici ikta veriliyordu. Gur sultanları Şah'a askeri yardımda bulunmayarak Tekiş ile aralarındaki anlaşmaya sadık kalmış oluyorlardı.¹⁹²

2.3.12.1. Alâeddin Tekiş'in Kara-Hıtaç Devleti ile İlişkileri

Kara-Hıtaçlar ile ilk ilişkiler Atsız döneminde başlamıştır. Tekiş döneminde ise, kardeşi Sultanşah ile olan taht mücadelesinde Tekiş'in yardım istemesi ile ilişkiler devam etmiştir. Bazı vaatler ile Fuma komutasındaki Hıtaç ordusu Hârzem'e girer. Nitekim tahta Alâeddin Tekiş oturur. Daha sonra Tekiş, Dihistân tarafında Dişad'ı alıp Hârzem'e geri döner.¹⁹³

Kara-Hıtaçlar Hârzem'e gelip hükümdarlığın adetlerine uygun düşmeyen davranışlar sergiliyorlardı. Vergi almak amacıyla gelen elçiler farklı isteklerde bulunmuşlardır. Bu durum Tekiş'in ağına gitmiş ve sinirlenip elçilerden birinin öldürülmesi emrini vermiştir.¹⁹⁴ Daha ayrıntılı bilgi veren İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre; Alâeddin Tekiş Hârzem'e yerleşince elçiler uygun düşmeyen teklifler sunmuşlar ve zorbalık yapmaya

¹⁸⁷ Gurlular Devleti yaklaşık 1000-1215 yılları arasında Afganistan ve Horasan'da Gazneli ve Büyük Selçukluların güçlerinin zayıfladığı bu bölgede ortaya çıkmış bir devlettir. Gur meliklerinin soylarını İran'daki Şensebani hanedanına bağladıkları görülür. Gurlular önceleri Gaznelilere bağımlı olmuş olsa bile sonradan bölgede büyük bir devlet kurmayı başarmışlar hatta İslâm Halifesi ile münasebetler içerisinde olmuşlardır. Zamanla devlet zayıflamış ve kısa bir süre Hârzemşahlara bağlanmıştır. Bu kısa sürenin sonucunda (1220) Moğol hâkimiyetine girmiştir. Gurlularla ilgili Bkz. M. Longworth Dames, "*Güriler*", *İA*, Cilt: IV, 826-830; İqtidar Husam Sıddıqı, "*Gurlular*", *DİA*, Cilt: XIV, s. 207-211; Muhammed Abdul Ghafur, *The Gorids, History, Culture and Administration 549-612/1148-1215-16*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Hamburg, 1960; S. Haluk Kortel, "*Gur Devletinde Bir Türk Kumandan: Tâceddin Yıldız*" *İÜFTD*, Sayı: XXXIX, 2004, 37-53.

¹⁸⁸ Cüveynî, a.g.e, s.265.

¹⁸⁹ Cüzcânî, Tabakâk-t-ı Nâsırî, Selçuklular, Hârzemşahlar... s. 124.

¹⁹⁰ Burada Guz emirlerinden kastedilenler Oğuz emirleridir. Guz ismi Arap tarihçiler tarafından Oğuz Türkleri için kullanılmıştır. Claude Cahen, "*Guzz*", *EI*, Cilt: II, s. 1160.

¹⁹¹ Burada kastedilen Sencer hükümdarlığı Büyük Selçuklu devletidir. Devletin yıkılmasından sonra bazı şehirlerde hala Selçuklu devletinden kalma melikler bulunmakta idi. Ceceli, a.g.t, s. 38.

¹⁹² Abdul Ghafur'a göre Gıyaseddin, Alâeddin Tekiş ile savaşa girmeyi hem istemediğinden hem de buna hazırlıklı olmadığından reddetmiştir. Ghafur, *The Gorids*, s. 66.

¹⁹³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 304; Cüveynî, a.g.e, s. 264.

¹⁹⁴ Cüveyi, a.g.e, s. 266.

çalışmışlardır. Bu kişiler Alâeddin Tekiş'ten fazlaca haraç istemişlerdir. Tekiş'in emri ile Hârzemşahlar, Hıtay hükümetinin yakınında bulunan birini öldürürler ve Hârzemşah ile Kara-Hıtay arasındaki anlaşma bozulur.¹⁹⁵

Yukarıda bahsedildiği gibi bu durumu fırsata çeviren Şah, Hârzem'de halk tarafından sevgi ve saygı gördüğünü söyleyip Hıtaylardan yardım ister. Neticede Fuma komutasındaki ordu Hârzem'e gelir.¹⁹⁶ Bu durumu haber alan Tekiş askerlerini Ceyhun nehrinin çevresine göndermiş ve Kara-Hıtaylar geldiği vakit Ceyhun nehrinin sularını onların üzerine boşalttırmıştır. Böylelikle savaş yerine gelmeleri gecikmiş olacak ve kendisi tüm hazırlıklarını tamamlayacaktır.¹⁹⁷

Fuma Hârzem'e geldiğinde Hârzem halkını görememiş ve Sultanşah Mahmud'a inandığına pişman olup geri dönmüştür. Tekiş, hem kardeşine hem de Kara-Hıtaylara karşı önemli zafer elde etmiş oldu. Ayrıca Hârzem halkının Sultanşah'ı hükümdar olarak görmediğini anlamıştır.

Kanglı-Kıpçaklar¹⁹⁸ Alâeddin Tekiş, tahta geçmeden önce Hârzemşahlar Devleti'nin en önemli merkezi olan Cend bölgesini tehdit etmekteydi. Kanglı-Kıpçaklara karşı Tekiş, oğlu Melikşah'ı buraya vali olarak atar.¹⁹⁹ Tekiş 1181 tarihinde Gur Sultan'ı Gıyâseddin'e mektup gönderip Kıpçak bölgesine gireceğini söylemiştir. Birkaç gün sonra gönderdiği mektupta Alp Kara Uran'ın Kıpçak ordusu ile Hârzem'e geldiğini ve oğlu Kıran'ı Yugurzadegân'dan oluşan heyet ile Gürgeç'e yolladığını kabul görmeleri halinde Hıtay seferine yardım edeceklerini söyler. Kanglılar iyi karşılayıp onlara adamlarını vererek Sığıak, Ribatat, Barçınlıg-Kent ve Cend hâkimi oğlu

¹⁹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 304.

¹⁹⁶ Cüveyi, a.g.e, s. 266; İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 304. Hârzem halkının kendilerini desteklediğini, onu görürlerse şayet kardeşinden ziyade kendisinin hükümdar olmasını isteyeceklerine inanıyorlardı.

¹⁹⁷ Cüveyni, a.g.e, s. 266.

¹⁹⁸ Kanglıların menşei hakkında araştırmacılar arasında farklı düşünceler bulunmaktadır. Bazı araştırmacılar M. Ö. II. Yüzyıldan itibaren Yedisu bölgesinin batısında ve Aral Gölünün doğusu olmak üzere Sır Derya boylarında yaşayan "Kangju ve Kangguo" kabilesinden geldikleri söylenmektedir. Bazıları ise Peçeneklerin üç asil boyu olan Çur, Yula ve Ertim'in orak adı olan "Kangar" ile ilişkilendirilerek Kanglıları, Oğuz ve Peçeneklerle; Kimek ve Kıpçak-Kıpçakların karışması ile orta çıktığı söylenmektedir. Bazı araştırmacılar ise onların Çin kaynaklarında geçen Gaochelilerle ilişkilendirmişlerdir. Bilgi için Bkz: Sercan M. Ahincanov, **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, (çev: Kürşat Yıldırım), Selenge Yayınları, İstanbul 2019, s. 46-96; Asuman Dilek, *XI-XIII Yüzyıllarda Hârzem Bölgesinde Türk Boylarından Kanglılar*, **Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara 1994, s. 11-14; Osman Yorulmaz, **Geçmişten Günümüze Kanglılar**, Ötüken Yayınları, İstanbul 2012, s. 27-60.

¹⁹⁹ Ahmet Gökbel, "Kıpçaklar ve Kumanlar", **Türk Tarihi Araştırmaları**, s. 15.

Nâsireddin Melikşah’a gönderip birlikte Hıtalara saldırma emri verir.²⁰⁰ Aynı sene Irak Atabey’i Pehlivan’a yolladığı mektupta Alp Kara Uran’la yaptıkları ittifak sonucunda Taraz’a kadar ki toprakları aldıklarını ve akraba olduklarını belirtmiştir.²⁰¹ Nitekim Buhara şehrini alıp adına hutbe okutturmuş ve sikke bastırmıştır.²⁰²

Hârzemşahlar’ın Kanglılara yakınlaşma sebebi onların savaşçı kimliğinden yararlanmak hem de Hârzemşahların İran bölgesinde iyi karşılanmamış olmasından kaynaklanıyordu.²⁰³ Kanglılar’ın, Hârzemşahlar Devleti’ne katılmaları devlet sınırlarının genişlemesine katkı sağlamıştır. Yapılan evlilik ile ilişkilerin bağlılığının daha da arttığı görülmüştür.

Bu sırada Sultanşah, Kara-Hıtalardan asker talebinde bulunup, Fuma komutası ile Melik Dinar’ın²⁰⁴ elinden Serahs’ı almak için yola çıkmışlardır. Serahs²⁰⁵ Melik Dinar’ın elindedir ve Hıtalılar şehre hücum ederek halkın büyük bir kısmını kılıçtan geçirmiştir. Mâverâünnehir’de Oğuzları şehirden çıkarana kadar hücum etmiştir.²⁰⁶ Melik bu sırada hiçbir şey yapmamış ve bunu gören askerleri ise onu terk etmişlerdir. Melik kendisini kaleye kapatıp Nişâbur hâkimi Togan b. Melik Müeyyed’e elçi göndermiş ve Serahs karşılığında Bistâm’ı istemiştir.²⁰⁷ Bunun üzerine Emir Ömer Firuzkuh’yi gönderip Dinar ise Bistâm’a gitmiştir. 13 Mayıs 1181’de Asiya-yı Hafs’da gerçekleşen karşılaşma sonucunda Togan yenilmiştir. Sultanşah büyük ganimetler elde edip Serahs ve Tûs şehrine hâkim olmayı başarmıştır. 1186’da Toganşah vefat edip yerine oğlu Sancarşah geçmişse de Togan’ın emirleri Sultanşah’ın safına geçmişlerdir. Bu sayede Toganşah’ın bazı toprakları Şah’ın eline geçmiştir.²⁰⁸

²⁰⁰ Yorulmaz, a.g.e, s. 95-107.

²⁰¹ Alâeddin Tekiş ile Terken Hatun’un izdivacından bahsetmektedir. (Yorulmaz, a.g.e, s. 175.) Cüveynî’ye göre Alâeddin Muhammed’in annesi Terken Hatun Kanglı bir kabileye mensuptur. (Cüveynî, a.g.e, s. 388)

²⁰² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 86-87.

²⁰³ Şirin Beyânî, **Moğol Dönemi İran’ında Kadın**, (çev: Mustafa Uyar), TTK Yayınları, Ankara 2018, s. 13-14.

²⁰⁴ Büyük Selçuklu Sultanı Sultan Sencer’in Meliki idi. Sencer’in ölümü ile dağıtılan topraklarda kendisine Serahs ve Merv düşmüştür. Ayrıca ataları Maveraünnehir ve Horasanda hüküm sürmekteydi. Bkz: Behzad Jafari, “*İdeal Bir Türkmen (Oğuz) Lideri: Melik İmâd-Ed-Dîn Dînar*”, **USAD**, Sayı: X, 2019, s. 288-308.

²⁰⁵ Günümüzde İran, Afganistan ve Türkmenistan sınırları içerisinde yer alan Horasan bölgesinde Güney Türkmenistan kesimindedir. Bkz: Yüksel Sayan, “*Serahs*”, **TDVİA**, Cilt: XXXVI, İstanbul 2009, s. 539-542.

²⁰⁶ Ceceli, a.g.t, s. 48.

²⁰⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 266

²⁰⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 267; İbnü’l-Esîr, a.g.e, XI, s. 304-305.

2.3.12.2. Alâeddin Tekiş'in Merv ve Şadyah Kuşatması, Nişâbur'un Fethi ve Irak Selçuklu Devleti ile İlişkiler

Togaşah öldükten sonra Sancarşah başa geçer fakat Togaşah Atabeyi Menli Bey yönetime el koymuş olduğundan bazı emirler Şah'ın yanına geçmiştir. Tekiş bu sebepten dolayı Mayıs/Haziran 1186 yılında Nişâbur şehrini kuşatma kararı alır. Alâeddin Tekiş Hârzem'den ayrılmasını fırsat bilen Sultanşah bölgeye saldırmak için hazırlıklara başlar.²⁰⁹ Fakat halk tarafından direnişle karşılaşılır. Alâeddin Tekiş Hârzem'in kuşatıldığını öğrenince hemen Merv'e yönelir. Bunu duyan Şah, Hârzem kuşatmasını kaldırıp Tekiş'in yanına Merv'e gitmiştir. Şah da ardından Merv'e gidince Tekiş Şadyah'a doğru ilerler. Tekiş'in kuşatmayı kaldırıp Merv'e gitmesindeki neden, Mengli sorunu halletmek ve işlerin karışmasını önlemektir. Şadyah'ı iki ay kuşatma altında tutmuş ve iki taraf anlaşma yoluna gitmiştir. Ancak Mengli Bey'e gelen elçiler Sultanşah aleyhinde konuştukları için elçileri tutuklatmış daha sonra Şah'ın yanına göndermiştir.²¹⁰

Bu sıra da Tekiş Hârzem'e geri dönmüştür. Bunun haberini alan Şah, Nişâbur'u almak için bir kez daha Şadyah'a yürür. Halkın direnişi ile karşılaşınca Sebzvar'a yönelir. Sebzvar halkı onu kötü sözlerle karşılayınca mancınıkları da²¹¹ dâhil ederek ordusunu kurmuştur. Ahmed-i Beğdili'yi af dilemeleri için Şah'a gönderir. Onları bağışlayıp Merv'e geri döner.

Alâeddin Tekiş 1187'de tekrardan Şadyah kalesinin önüne gelir ve yanında mancınıkları da getirmiştir. Zor durumda kalan Mengli Bey Tekiş'ten af diler ve huzuruna çıkar. Tekiş 16 Mayıs Salı günü şehre girer. Böylelikle Nişâbur Alâeddin Tekiş'in hâkimiyeti altına girer. Mengli'nin öldürdüğü İmam Burhaneddin'in babası İmam Fahreddin Abdülaziz, el-Kufi'ye teslim edip öldürülmüştür. Akabinde Tekiş Nişâbur'u yönettimini oğlu Nasireddin Melikşah'a bırakıp Hârzem'e döner. Sultanşah Melikşah'ı öldürüp Nişâbur'u yeniden almak istemektedir. Melikşah zor durumda kalıp babasından yardım ister. Tekiş hemen ordusunu gönderip kendisinin Horasan'da

²⁰⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 267; İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 305.

²¹⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 268.

²¹¹ Bir mermiyi uzağa fırlatmak için kullanılan basit bir savaş aleti. Bkz: Nebi Bozkurt, "Mancınık", TDVİA, Cilt: XXXVII, Ankara 2003, s. 564-567.

olduğunu bildirmelerini ister. Bunu duyan Şah mancınıkları bırakıp kaçar. Tekiş şehre girdiğinde yıkılan yerleri tamir ettirmiş ve kışı geçirmek için Mâzenderân bölgesine harekete geçmiştir. Horasan emirleri Tekiş'e itaat ederler.²¹² Şadyahı da alması ile Hârzemşahlar Devleti'nin sınırları genişlemiş ve Horasan emirlerinin bağılılıkları ile daha da güçlenmiştir.

Mâzenderân'dan sonra bahar aylarında Horasan'a geri dönmek için yola çıkar. Bir süre Tus vilayetinin Radakan da konaklar. Burada iken Tekiş'e barış hediyesi olarak Cam, Baharz ve Zir-i Pil'i Sultanşah Mahmud'a vermiş Şah ise buna karşılık olarak Mengli Bey'in emirlerini Tekiş'e göndermiştir.²¹³ Düşmanların gitmesinden sonra Tekiş 24 Temmuz 1189'da Tûs'un Radakan otlağında saltanat tahtına oturur. Tahta oturur oturmaz şairlere ve halka hediyeler dağıttıktan sonra Hârzem'e döner.²¹⁴

Şah, Tekiş ile anlaştıktan sonra Gur topraklarına gözünü dikmiş ve Sultan Gıyâseddin'e mektup yazarak Herat, Buşenç, Badgis şehirlerini istemiştir. Gıyâseddin ise Serahs, Horasan ve Merv'de kendi adına hutbe okutulmasını ister.²¹⁵ Şah derhal Merv'den çıkıp Badgis ve Bevyar etrafında yağma yapmaya başlar. Buşenç'i kuşatmış er-Rasatik'te halkın mallarını elinde almıştır. Gıyâseddin ise Sicistan hâkimi ile birlikte Herat'a giren Şah'ın yanına varmıştır. Şah bölgeden uzaklaşmıştır. Bunlar olurken Alâeddin Tekiş kardeşi ile yapılan anlaşmanın bozulmasını istemediğinden hem de Guruların zayıflamasını arzuladığından karışmamıştır.²¹⁶ Gıyâseddin kardeşi Şıhabeddin'in askeri birlikleri ile Horasan'a gider. Yolda Oğuzlar ve bozguncular Sultanşah'a katılmış, yapılan anlaşma ile Bevyar kaleleri Badgisi Şah'a teslim edilecektir.²¹⁷ Anlaşma yapılmak üzere iken Mecdeddin el-Alevî el-Herevî²¹⁸ "Tekiş bunu duyarsa elimizdeki toprakları alır" demiştir.²¹⁹ Anlaşma olmadığından iki taraf savaşa'a geçerler ve savaş sonunca (Pencdih Savaşı) Sultan'ın ordusu yenilir.²²⁰ Burada önemli bir noktaya değinecek olursak, Gur hükümdarı kardeşi Şehâbeddin'e

²¹² Cüveynî, a.g.e, s. 269-270.

²¹³ Bünyotov, a.g.e, s. 41.

²¹⁴ Cüveynî a.g.e, s. 270.

²¹⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 305-306.

²¹⁶ Kafesoğlu, Harezmsahlar... s. 113-114.

²¹⁷ Abdul Ghafur'a göre Gıyaseddin'in kendisi Buşenc, Badgis ve Bevyar'ı vermek pahasına olsa bile Sultanşahile anlaşmak istemiştir. Ghafur, *The Gorids*, s. 71.

²¹⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 306; Kaynağımıza göre Mecdeddin el- Alevi el-Herevi Gur hükümdarı Gıyaseddin'in yakın adamı idi.

²¹⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 307.

²²⁰ Erdoğan, Harzemsahlar... s. 38.

haber göndermesi ve onun da askerleri ile birlikte dönmüş olması iki şekilde yorumlanmaktadır. Birincisi; Gıyâseddin, Sultanşah Mahmud'u kesin yenmek niyetindedir. İkincisi de; Gıyâseddin'in yeterli gücü yoktur ve kardeşinin emrinde olan ordunun gelmesini beklemek zorunda kalmıştır.

Cûzcânî'ye göre savaş savaş altı ay devam etmiş Şah'ın gücü kalmamış ve Gurlar Mergâb suyundan geçip hücumla geçmiştir. Daha sonra Şah Merv'e dönmüştür.²²¹ Bu olayların haberini alan Alâeddin Tekiş aralarındaki anlaşmayı bozar ve Şah'ın Hıtaylara girmesini engellemek için ordusunu Ceyhun'a gönderir. Şah ise Gıyâseddin'e mektuplar göndermiş Sultan Herat hâkimi ve diğer yerlere Sultanşah'a iyi davranmasını emretmiştir.²²²

Tekiş ise Gıyâseddin'e elçi yollayarak Sultanşah'ın ülkesine yaptıklarını hatırlatıp Hârzem'in kendisine verilmesini ister. Gıyâseddin ise Sultanşah tarafında olduğunu Hârzemşah tahtında Şah'ın hakkının verilmesini belirtmiştir. Ayrıca Tekiş'in kendisine bağlanmasını ve adına hutbe okutulmasını istemiştir.

1192 yılına gelindiğinde İldeniz Kutlug İnanç tarafından yollanan elçiler, Irak Selçuklu Sultanı Tuğrul'un hapisten kurtulduğunu ve kurduğu askeri kuvvet ile bazı yerleri geçirdiği haberini alırlar.²²³ Irak-ı Acem hâkimi İnanç Tuğrul'dan kaçıp Rey'e kapanır.²²⁴ Tuğrul Hemedan'a yürüyünce İnanç Alâeddin Muhammed'den yardım ister. Tekiş'in ordusundan çekinen İnanç'ın annesi, Tekiş Irak'a gelince tavırlarını değiştirir ve kendilerini kaleye kapatırlar. Tekiş, Rey'e ulaşır Taber kalesini ele geçirir. Ancak Rey'in yaz havasından dolayı askerleri rahatsızlanıp ölürler. Bu olaydan sonra Tuğrul, Alâeddin Tekiş ile Kutlug İnanç'ın ittifakından haberdar olup hediyeler yollayarak af diler ve dostluk anlaşması imzalanır. Emin Tamgaç'ı Rey'de bırakıp Harzem'e döner.²²⁵

Alâeddin Tekiş'in Sultanşah'a hücumunu bilen Irak Selçuklu Sultan'ı Tuğrul bunu fırsat bilerek 1193/94'de Tekiş ile anlaşmasını bozarak Rey'e gider ve Taberek

²²¹ Cüveynî, a.g.e, s. 271.

²²² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XI, s. 307.

²²³ Cüveynî, a.g.e, s. 271.

²²⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 96.

²²⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 272.

kalesini kuşatır.²²⁶ Tuğrul Hârzemşahlar Devleti ile düşman olan Taberistan hâkimi İsfahbed Husâmu'd-devle Erdeşîr ile Gur hükümdarı Gıyâseddin Muhammed ve Alâeddin Tekiş'in kardeşi Sultaşah ile ittifak kurar. Bu ittifak ile Sultaşah Nişâbur'u, İsfahbed'in Cûrcân ve çevresini, Tuğrul'un ise Bistam ve Damganı alması için anlaşılır. Savaş sırasında Harzemli emirlerden Mayancuk, Muhammed Han ve Sutaş gibi yirmi beş emir esir alınır.²²⁷ Bu savaştan sonra kaçan Kutlug İnanç, Tekiş'e elçi göndererek hem özür diler hem de yardım ister. Bu sırada halife elçisi Sultan Tuğrul'dan şikâyetçi olmak için Tekiş'in yanına gelmiştir. Tekiş, ordusu ile Rey şehrine hareket eder. Kutlug ise bu sırada Simnan'dadır ve Irak ahalisi ile Damgan'da Tekiş'in huzuruna gider. Tekiş'ten birçok vaatler alarak Simnan'a döner.

Savaş başlamadan Alâeddin Tekiş Şihabeddin Mesud b. Hüseyin'i gizlice Tuğrul'a gönderir. Mektuba göre Hârzemşahlar Devleti, Irak Selçuklu Devleti ile savaşa girmek istememiş, Rey'i anlaşma yoluyla almak istediğini hatta Rey'i bırakırsa valinin Sultan Tuğrul'un emrinden çıkmayacağını söyler. Ancak bu mektubu pek dikkate alınmamıştır. Şehri alırsa Tekiş'in kendi isteği ile barış yapmaya geleceğini zannediordu. Savaş günü Tuğrul'un başı kesilerek Nâsır-Lidînillâh'a gönderir. Daha sonra Rey'de bulunan camiye defnedilir.²²⁸ Sultan'ı yenen Tekiş, 1194'de Iraklılarla birlikte Hemedan'da tahta oturur. İlk olarak şehre köşk yaptırmıştır. Daha sonra İsfahan'ı yönetmesi için Kutlug İnanç'a, Hemedan'ı Karakız-ı Atabekî'ye ve Rey şehrini ise oğlu Yunus Han'a verir.

2.3.12.3. Hemedan'ın Tekrardan Hârzem Topraklarına Katılması

Alâeddin Tekiş Buku'yu yendikten sonra Harzem'e gelmiş bu sırada Bağdat ordusu Yunus Han'ın üzerine yürümüştür.²²⁹ Aynı sırada İsfahan'da isyan etmek üzere olan Kutlug İnanç erdemli insanları yanına alır, Yunus Han ve Mayancuk'un üzerine yürür. 1194/95 tarihinde Muhammedî köyü ve Sâmin köyleri arasında, İbnü'l-Esîr'e göre Zencan yakınlarında meydana gelen savaşta Kutlug İnanç yenilir. Bu yenilgiden sonra İnanç, halife veziri Kassab Han'dan yardım ister. Kassab onlara çadır gibi barınak

²²⁶ Cüveynî, a.g.e, s.273; Faruk Sümer, "Tuğrul II", TDVİA, İstanbul 2012, Cilt: XLI, s. 342-344.

²²⁷ Sümer, Tuğrul II, s.342-344.

²²⁸ Cüveynî, a.g.e, s.274; Sümer, Tuğrul II, s.342-344; Fatih Güzel, "Irak Selçuklu Devletinin Yıkılmasında Halife Nasır Li-Dinillah'ın Rolü", Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: III, s. 89.

²²⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 275.

ihtiyaçlarını yollar. Yunus Han, Mayancuk'un askerlerinin yanına Hemedan'a doğru yola çıkar. Yunus Hemedan'da onlara karşı koyamadıklarından Rey'e geçerler. Kutlug ve Kassab peşlerinden gidince Hârzemşahlar Rey'den ayrılıp Hâr-ı Rey tarafına geçer. Ancak burada barınmayıp Bistam, Cûrcân ve Damgan şehirlerine gitmek için yola çıkarlar. Halife'nin askerleri buradan takibi bırakıp Rey'e dönerler.²³⁰ Bu sıra da Kutlug İnanç ve emirler halife askerlerine ve vezire karşı çıkmaya başlarlar. Kafesoğlu'na göre bunun nedeni Halife Nâsır'ın Irak Acem'e hâkimiyet kurması idi.²³¹ Hârzem askerleri şehirden çıkar çıkmaz buraları ele geçirmek istemiş ancak Kassab'ın karşı çıkması ile oradan ayrılmıştır. Kassab ise şehirleri alarak yağmalamıştır.²³² Zamanla gücünü geri kazanan Kutlug İnanç'ın yanına gitmek için talimat isteyen Muhammed Han, Mayancuk ve Hârzemliler, İnanç'ın yanına gelmişlerdir. Görüşmede Kutlug İnanç ile aynı düşünce ve fikirlere sahipmiş gibi davranırlar. Amaçları gereği İnanç, Save'ye doğru yol alırken ansızın öldürürler. Fahreddin Server İnanç'ın cesedini satın alıp Hemedan'a babasının türbesinin yanına göndermiştir. Cüveyni'ye göre; Bağdat askerlerinin Irak bölgesine gittikleri haberini alır ve Mayancuk'u yanına çağırır. Mayancuk onun isyan hazırlığında olduğunu öğrenince kafasını kesip Alâeddin Tekiş'e yollamıştır. Ancak Tekiş bunu kabul etmeyip haksızlık yapıldığını düşünerek üzülmüştür. Yapılan bu hareketi isyan sayılsa da kimseye bahsetmemiştir.²³³

1195/96 yıllarına gelindiğinde Alâeddin Tekiş üçüncü Irak seferini düzenlemiştir. İbnü'l-Esir'in verdiği bilgiye göre Tekiş anlaşma yapmak için elçisini yollamış ancak, Kassab'ın teklifini kabul etmediğini öğrenince Hemedan'a yürümüştür.²³⁴ Hârzemşahlar ve Bağdat ordusu ile meydana gelen savaşı Mayancuk kazanmıştır. Savaşta birkaç gün önce ölen Kassab'ın mezarından kafası çıkarılıp Alâeddin Tekiş'e gönderilir.²³⁵ Mayancuk şehre inip halkın direnişi ile karşılaşınca şehri kuşatmıştır. Alâeddin Tekiş 19 Temmuz 1196 yılında Hemedan köşküne oturmuştur. Ancak şehirde kimse Sultan'ın geldiğine inanmamıştır. Hüsameddin Tozmuş'un kâhyası

²³⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 100.

²³¹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 133.

²³² İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 101; Muhammed bin Ali b. Süleyman er-Râvendi, **Râhat-üs-Sudûr ve Âyet-Üs-Sürûr (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti)** (Çev. A. Ateş). (C. I-II). (S. XIV). Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2020, s. 340. Halil İbrahim Hançabab, "Nâsır-Lidînillâh Dönemi Abbâsî Vezirleri (575-622/1180-1225)", **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Say: II, Aralık 2020, s. 413.

²³³ Cüveyni, a.g.e, s. 277.

²³⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 101.

²³⁵ Cüveyni, a.g.e, s. 277; İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 101; Hançabab, a.g.m, s. 414.

İmâmeddin İkrım, Tekiř'in geldiğini öğrenmek için köşke gider. Ancak geri geldiğinde kimse ona inanmamış ve Rükneddin Hafız, Alâeddin Tekiř'in köşkte olduğunu doğrulamıştır. Daha sonra Hemedan'ın konuşmacısı Alemeddin'in ođlu, Râvendi'nin kardeşi Kadı Vecih ođlu Muarriř Saah ve Kirmânî Alâeddin Tekiř'n elini öpüp özür dilemiştir. Hârzemřah halka Iraklılardan daha iyi davranacağını söyleyip bazı yasaklar getirmiştir. Hilâfet merkezine elçi olarak Mucir-i Bağdadî, Hemedan'a Tekiř'in yanına gelmiştir. Bağdadî Alâeddin Tekiř'e tehdit şeklinde atalarının saltanatlarını sayemizde aldı ona göre davranmasını yoksa kan dökeceklerini söylemiştir. Tekiř, buna karşılık olarak pek çok dūřmanı olduğunu ve elinde olan toprakların ona yetmediğini bu yüzden Huzistan bölgesini istemiştir.

Daha sonra Tekiş Hemedan'ı, oğlu Yunus Han'a bırakmış, İşfahan'ı kontrol amacıyla yola çıkmıştır. Bir süre sonra gözlerinden rahatsızlanan Yunus Han idareyi Özbek'e bırakmıştır. Cüveyni'ye göre Özbek, Alâeddin Tekiş'e sığınmış, Tekiş ise Hemedan bölgesini ona vermiştir.²³⁶ Nitekim Alâeddin Tekiş, Irak bölgesini hâkimiyeti altına almıştır.

2.3.12.4. Alâeddin Tekiş'in Mülhidlerle Mücadelesi ve Ölümü

Alâeddin Tekiş saltanatını tehdit eden problemleri çözüp hâkimiyetini sağlamlaştırdıktan sonra geriye tek kalan sorunu mülhitler meselesi olmuştur. İlk olarak Arslan Güşay kalesine hücum etmiştir. Uzun süre kuşatma altında tuttuktan sonra halk ortak bir karar ile teslim olup kaleyi Alâeddin Tekiş'e verir.²³⁷ Tekiş daha sonra Taceddin Ali şah'ı Irak valiliğine tayip edip kendisine oturmak için İşfahan'ı vermiştir. Kısa bir süre sonra 1200 yılında Hârzem'e gider. Mülhidler, vezir Nizamü'l-Mülk Mesud'un tutumundan hoşlanmayarak adamlarını yanına gönderir. Veziri ansızın saldırarak orada öldürmüşlerdir.²³⁸

Alâeddin Tekiş, vezir Nizamü'l-Mülk'ün ölümünden sonra üzüntüye kapılmış ve mülhitleri cezalandırmak amaçlı hazırlık yapmıştır. Melik Kutbeddin'e emir vererek orduyu hazırlatıp Kuhistan'a gitmelerini istemiştir. Ordu Turşız'e ulaşıp şehri kuşatma

²³⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 277.

²³⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 280; İbnü'l-Eşir, a.g.e, XII, s. 133.

²³⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 281.

altına alır. Tekiş sefere gitmek üzere iken rahatsızlanır ancak buna aldırmaz etmeyerek Turşiz'e doğru yola çıkmıştır. Ancak yolda Çah-Arab Kuyusuna varınca hastalığı artınca 3 Temmuz 1200 tarihinde vefat etmiştir. İbnü'l-Esîr'e göre 4 Temmuz 1200 yılında Cüveynî'ye göre 23 Haziran 1200 tarihinde ölmüştür.²³⁹ Devlet büyükleri bu durumu Kutbeddin Muhammed'e haber verirler. Bu sıra da İsmâîliler Muhammed ile anlaşma yapmak isterler. Tekiş'in ölümü ile yüz bin dinar vermeleri ve itaat etmeleri şartı ile anlaşmışlardır.²⁴⁰ Cenazesi Hârzem'e getirilerek medresenin türbesine defnedilmiştir. Gazne sultanı Gıyâseddin Tekiş ile düşman olmasına rağmen onun ölümünün ardından şehirde taziye töreni düzenlemiştir.

Alâeddin Tekiş adil, bilgili, ahlaklı, Hanefî fikhî ve usulünü çok iyi bilen biriydi.²⁴¹ Rubailer yazmaktaydı ve üç rubaisi vardır;

*Cömertlik eyerine oturmasını bilirim,
Eğer altında dağ olursa, onu bahşetmesini de bilirim.
Lakin bir hazine olmadıktan sonra,
Onu yoktan nasıl var edebilirim?*²⁴²

Hârzemşah Tekiş şiir dinlemeyi çok severdi ve bundan dolayı şair ve ediplere özen gösten birisiydi.²⁴³

Alâeddin Tekiş ömrünün bir kısmını kardeşi ile taht kavgası mücadelesi ile geçmiş ve onun ölümü ile rahat bir nefes alıp devletin sınırlarını genişletmeye başlamıştır. Hârzemşahlar Devleti'ne en parlak dönemleri yaşatıp devleti imparatorluk haline getirmeyi başarmıştır.²⁴⁴ Oğlu Kutbeddin Muhammed'e siyasi, sosyal ve ekonomik alanlarda güçlü bir devlet bırakmıştır.

²³⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 282; İbnü'l-Esîr, a.g.e, s. 137.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 134; Cüveynî, a.g.e, s. 282.

²⁴¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 138.

²⁴² Özgüdenli, *Harzemşah Hükümdarlarına Ait Farsça Şiirler...* s. 35-37.

²⁴³ Cüveynî, a.g.e, s. 264.

²⁴⁴ Yazıcı, a.g.e, s.357-358.

3. MOĞOLLAR KARŞISINDA HÂRZEMŞAHLAR

3.1. Alâeddin Muhammed Hârzemşah Dönemi (1200-1220)

Kutbeddin Muhammed, Hârzemşahlar Devleti'nin hükümdarı olan Alâeddin Tekiş ve Kanglı-Kıpçak Tüklerinden olan Terken Hatun'un oğludur. Kutbeddin Muhammed'in ne zaman ve nerede doğduğu, nerede tahsil gördüğü hakkındaki bilgilere hiçbir kaynakta yer verilmemiştir. Sadece Muhammed'in diğer Hârzemşah hükümdarları gibi Selçuklu sarayında eğitim gördüğünden bahsedilmektedir.²⁴⁵

Tekiş, 1194 tarihinde Irak Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırması ile bölge idaresini meliklere paylaştırmıştır. Ancak oğlu Melikşah'ın gözünden rahatsızlanmasından sonra Tekiş, Melikşah'ın idare ettiği Horasan bölgesini Alâeddin Muhammed'e vermiştir. Bu hadiseden önce Muhammed Hârzemşahlar Devleti'nin veliahtı olarak gösterilmemekteydi. Kardeşi Melikşah'ın ölümü ile Nişâbur'a gelip Horasan'ın tek hâkimi olur. Babası Tekiş tarafından 1197'de yapılan doğu seferi için Hârzem'e gönderilmesi ile veliaht dönemindeki ilk görevini almış olur.²⁴⁶ Katır Buku ile yapılan ve Uranların ihaneti ile Hârzem ordusunun yenildiği bu savaş neticesinde Alp Direk Katır Buku'ya karşı Hârzemşahlar Devletin'den yardım ister. Yardım etmeyi kabul eden Tekiş, oğlu Kutbeddin Muhammed ile Cend'de Alp Direk ile birleşirler. Katır Buku kaçmayı başarsa da Kutbeddin Muhammed'in peşinden gitmesi ile yakalanıp Sultan Tekiş'e getirilmiştir.

Kutbeddin Muhammed'in veliaht iken aldığı son görev ise Bâtıniler üzerine yapılan sefer olmuştur. Tekiş, Arslan Gûşâ denilen Bâtini kalesini ve Alamut'u kuşatmıştır. Ancak Bâtıniler tarafından, Hârzemşahlar Devleti içerisinde itibar sahibi olan şafilerin reisi Sadreddin Muhammed b. El- Vezzan'ı ve Nizamü'l-Mülk Mesud'u öldürmeleri ile Tekiş Bâtınilere karşı sefer yapması için Muhammed'i görevlendirir. Kutbeddin Muhammed, ordularını düzenledikten sonra Turşiz'e gelip dört ay kuşatma altında

²⁴⁵ Çoşkun Erdoğan, “*Hârzemşah Alâeddin Muhammed Dönemi Siyasi Tarihi (1200-1220)*”, **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2016, s. 107.

²⁴⁶ Cüveyni, a.g.e, s. 277-278.

tuttu. Lakin babası Tekiş'in vefat haberini aldıktan sonra Bâtıniler ile yüz bin dinar karşılığında anlaşma yaparak Şehristane'ye yol alır.²⁴⁷

Kutbeddin Muhammed babasının ölüm haberini askerlerinden gizleyerek Şehristane'de cenaze töreni düzenleyip Hârzem'e gider. Devlet erkânının da onayı ile 4 Ağustos 1200 tarihinde Hârzemşah olur. Kutbeddin Muhammed'in Hârzem tahtına geçmesinde annesi Terken Hatun'un önemli bir etkisi vardır. Çünkü Terken Hatun'un sülalesinden olan Yimek kabilesinden askeri güçleri toplayıp Alâeddin Muhammed etrafında birleştirmiştir. Böylelikle askeri güçlerinden faydalanarak oluşabilecek isyanları engellemiş oldu.²⁴⁸

Kutbeddin Muhammed Hârzemşah ilan edildikten sonra "*Kutbeddin*" yerine "*Alâeddin*" lakabını kullanmaya başlar.²⁴⁹ Bu lakabı kullanmasındaki en büyük neden, babası Tekiş'in dönemindeki askeri gücün en üst seviyede olup aynı güç ile devam ettiğinin izlemini vermek istemesinden kaynaklanmaktadır.

3.1.1. Sultan Alâeddin Muhammed Dönemi Hindû Han Meselesi ve Gurların Horasan'ı İşgali

Alâeddin Muhammed taht yıllarının ilk dönemlerine devlet nizamını sağlamak, saltanat kavgalarını önlemek ve buna bağlı olarak Hârzem bölgesine hâkim olmak isteyen Gurlar ile mücadele ederek geçirmiştir.²⁵⁰ Muhammed, kardeşi Alişah'ı İsfehandan yanına çağırır. Bu sırada İsfehan halkı isyan edip hazine ve mallarını yağmalarlar. Bu hadisenin ardından Alâeddin Muhammed kardeşine Hârzemşahlar Devleti'nin en önemli bölgesi olan Horasan emirliğini verip Nişâbur'a gönderir. Daha önceden cereyan eden diğer hadisede kardeşi Melikşah'ın oğlu Hindû Han babasının ölümünden hemen sonra isyan edip Tekiş'in veziri tarafından Hârzem'e getirilmiştir. Amcası Alâeddin Muhammed'in tahta çıktığını öğrenen Hindû Han Muhammed'den hem korktuğu için hem de tahtta hak sahibi olduğunu göstermek niyeti ile Gürgenç'e kaçar. Daha sonra ezelden beri gözünü diktiği Horasan'a gitse de burada Alişah'ın

²⁴⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 280-281; İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 133-134; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 137-138.

²⁴⁸ Erdoğan, a.g.t, s. 117.

²⁴⁹ Erdoğan, a.g.t, s. 116.

²⁵⁰ Cûzcânî, Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Atabegliler ve Hârezmşahlar... s. 125; Taneri, Hârzemşahlar... s. 31.

olmasından dolayı Merv'e gidip saldırı yapmak için askeri hazırlıklara başlar. Sultan Muhammed ise Çakır et-Tûrkî kumandasındaki Hârzem ordusunu yeğeni Hindû Han'ın üzerine gönderir. Çakır, Merv'i ele geçirip Hindû'nun annesi ve çocuklarını Sultan Alâeddin Muhammed'in yanına gönderir. Bu arada kaçmayı başaran Han, Gur Sultanlarından yardım ister. Hindû Han'ın Gurlara sığınması ile Gur hükümdarı Gıyâseddin ve kardeşi Şehâbeddin'in Hârzem topraklarını ele geçirme istekleri daha da artar. Böylece Alâeddin Muhammed ve Gur mücadelesi başlamış olur.²⁵¹

Gurlar Horasan topraklarında hâkimiyet kurmak için ilk önce Telekan emiri Muhammed b. Cerbek'e Merv şehrine gitmesini ve Çakır'ı tehdit etmesini istediler. Muhammed b. Cerbek Rûd, Merv ve Pençdih'i ele geçirir. Gur hükümdarı adına hutbe okutulmasını aksi takdirde şehri ele geçireceklerini Çakır'a söylerler. Çakır ilk önce mektup gönderip böyle bir şeyi kabul etmeyeceğini söyleyip tehdit eder. Ancak gönderdiği ikinci gizli mektupta Sultan Gıyâseddin'in himayesi altında olduğunu bildirir. Gıyâseddin, bu mektuplardan yola çıkarak Hârzemşahlar Devleti'nin zayıf olduğuna kanaat getirir ve Hârzem'i istila etmeye karar verip Hind seferinde olan kardeşi Şehâbeddin'i Gazne'ye sefer hazırlıkları yapması için geri çağırır.²⁵²

Gurlar fillerle ordusunu güçlendirip Horasan'a hareket eder. Gurlar Telekan'da iken Çakır Merv'in kendisine verilmesini ister. Şehâbeddin bu isteğini kabul edip Merv'e doğru yönelir. Merv halkının direnişi ile karşılaşır ama şehri ele geçirir. Halkın isteği olan can ve mal güvenliğini sağlar. Ancak şehri Çakır'a vermekten vazgeçip Alâeddin'e karşı yardım isteyen Hindû Han'a verirler. Gıyâseddin ardından Serahs, Nas ve Ebîverd'i barış yolu ile alıp amcazadesi Emir Zengi b. Mesud'a vermiştir. Oradan yola çıkan Gurlar Tus bölgesini yağmalayıp Nişâbur hâkimi Alişah'a haber gönderip şehri isterler. Halk ve asker Gurlara karşı savaş kararı alınca Gıyâseddin şehri kuşatır. Gıyâseddin, şehre giren Gurların yağma yapmasını yasaklayıp Nişâbur halkının güvenliğini sağlar.²⁵³ Alişah ve önemli şahıslardan biri olan Şadyah yakalanıp işkence edilerek Gıyâseddin'in karşısına çıkarılırlar. Ardından Alişah ve bazı Hârzemlileri Herat bölgesine gönderdiler. Bistam ve Cûrcan'a fermanlar gönderip

²⁵¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 138; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 148; Taneri, Hârzemşahlar... s. 31-32.

²⁵² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 138.

²⁵³ Erdoğan, a.g.t, s. 121.

bölgeleri kendisine bağlar. Daha sonra Nişâbur'a hareket edip şehri ele geçirir. Ziyaeddin Muhammed b. Ebû Ali el-Guri'ye "*Alâeddin*" lakabı verip Horasan emirliğine getirir.

3.1.2. Sultan Alâeddin Muhammed'in Horasan'daki Seferi

Gur hükümdarı Gıyâseddin, Herat, Nişâbur ve Bistam'a kadar Horasan bölgelerini ele geçirir. Bu hadiseler yaşanırken Sultan Alâeddin Muhammed'in ne işle meşgul olduğuna dair bir bilgi elde edilememiştir. Fakat Muhammed'in Gur Sultanı Gıyâseddin'e gönderdiği mektuptan anlaşılabacağı üzere devlet nizamı ile uğraştığı ve babasının taziyesi ile ilgilendiği anlaşılmaktadır.

1201 tarihine gelindiğinde Sultan Muhammed, Horasan'da tekrardan hâkimiyet kurmak için harekete geçer. Sultan Gıyâseddin'e gönderdiği mektupta Hârzem topraklarını geri vermesini, vermediği takdirde Hitayardan ve diğer Türk boylarından oluşan büyük bir ordu kurarak saldırıya geçeceğini bildirir. Gıyâseddin ise Nikras hastalığı olduğundan hareket edemeyip Şehâbeddin'in Hindistan'dan gelmesini beklemek için Sultan Alâeddin Muhammed'i oyalamaktadır. Hârzemşah Muhammed, Ziyaeddin'in Horasan'dan çıkması için elçi gönderir. Bunu Sultan Gıyâseddin'e bildiren Ziyaeddin, Hârzemşah halkının Sultan Alâeddin Muhammed'in safında olduklarını bundan dolayı zorlandıklarını bildirir. Gıyâseddin ise sonuna kadar direnmesini daha sonra yardıma geleceğini söyler.²⁵⁴

Horasan, Gurluların hâkimiyet altında iken halk büyük sıkıntılar içerisine girer. Sultan Alâeddin Muhammed bu durumu önlemek için 18 Eylül 1201 yılında ilk Horasan seferine çıkma kararı alır. Sultan Muhammed, Nişâbur'a geldiğinde Melik Ziyaeddin'e şehri kendisine vermesi için haber gönderir. Ziyaeddin ise Gazne'den yardım gelmesini bekleyerek direnir. Bunun üzerine Hârzem ordusu mancınıklar kurarak surları yıkmaya başlar. İki aylık kuşatmanın ardından Gurlar teslim olmaya başlar. Melik Ziyaeddin ise âlim ve şeyhlerden oluşan bir grubu Alâeddin Muhammed'den af

²⁵⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 149.

dilemeleri için gönderir. Sultan Alâeddin Muhammed onların bu isteklerini kabul edip hediyelerle birlikte Gur ülkesine gönderir.

Cüveynî'nin bahsettiğine göre; Sultan Alâeddin Muhammed amcazadesi Hindû Han'ın olduğu Merv'e yönelir. Fakat Hindû Han kaçarak Gurlara sığınır.²⁵⁵ Sultan Muhammed Serahs'a gelip burayı dört ay kuşattıktan sonra şehrin hâkimi olan Emir Zengi'yi yanına çağırır. Emir Zengi şehrin kuşatma altında olduğundan dolayı kışlığın baş gösterdiğini, kuşatmayı kaldırdığı takdirde şehri teslim edeceğini söyler. Ancak Zengi Hârzemşah Muhammed'in yanına gitmeyip şehrin dışından ihtiyaçlarını alıp geri dönmüştür. Muhammed bu yaptığını öğrenince muharasayı kaldırdığına pişman olur.

Bu sıra da Telekan hâkimi Muhammed b. Cerbek Serahs'a yardım etmek amacı ile hareket edip Zengi'ye teslim olmamasını tembihler. Sultan Hârzemşah ise ikisinin arasında kalmamak için oradan ayrılır. Buraya dayısının başlarında olduğu 9 bin kişiden oluşan orduyu üzerine gönderir. Savaş sırasında Hârzem sancaktarı öldürülüp davulunu da parçalarlar.

Sultan Alâeddin Muhammed 1202 yılında Herat'ı almak amacıyla Redekan bölgesine giderek Türk ve Tacik askerlerden oluşan ordu kurarak yola çıkar. İbnü'l-Esîr'e göre Herat seferinin nedeni, Sultanşah döneminden iki emir Gurlar'a bağlanmış ve Sultanşah'ın ölümünden sonra Hârzemşahlar Devleti'ne tekrar bağlanmışlardır. Bu emirlerden el-Haccî Sultan Muhammed'e Herat seferi düzelemesini söylemiş ancak daha sonra Hârzemşahların esir aldığı Hüseyin el-Meganî'nin mektubunda Herat Emiri olan kardeşi Ömer'e durumu bildirip önlem almasından dolayı meydana gelmiştir.²⁵⁶

Hârzemşah Muhammed, Herat seferini Gur Sultanlarının bölgeden uzak olduğu zamanda yapmayı tercih eder. Sonucunda Herat alınırsa Gurların sağlamlaşmış şehri düşmüş olacaktır. Nihayet Muhammed Herat'ı kuşatıp kırk gün şehrin önünde beklemiştir. Şehâbeddin ve askerlerinin şehrin önüne gelme ihtimallerinden dolayı Herat emiri Ömer Merganî'ye elçi gönderip barış talebinde bulunmuş ve oğlunu da

²⁵⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 284.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s.

rehin bırakarak bir miktar para karşılığında şehirden uzaklaşmıştır.²⁵⁷ Cüveynî'nin aktardığına göre Gur ordusunun Hârzem'e yaklaştığını ve Gürgenç'i istila etmek amacıyla harekete geçtiklerini yazmaktadır. Ona göre bunu öğrenen Hârzemşah geri dönüp Gurlarla Mervî Rud bölgesinde karşılaştı, İki taraf arasında anlaşma sağlanamaz ve Sultan Hârzem'e geri döner.

İbnü'l-Esîr bu bilgilerden farklı olarak Sultan Alâeddin Muhammed'in Herat'ı kuşattığını ancak alamadığını yazmıştır. Ona göre kuşatma sırasında Gur hükümdarı, Alp Gazi'yi gönderip kardeşini de Hindistan'dan yanına çağırır. Alp Gazi Hârzem askerlerinin yollarını kesmiştir. Hârzemşah Muhammed, Merv önlerinde gerçekleşen savaşta tam bir netice alamamış ve Hârzemşah ağır kayıplar vererek Hârzem'e geri dönmüştür. Hârzemşahlar Merv'i istila etmek için Merv hâkimi Berfûr et-Türkî²⁵⁸ adlı bir kumandan ve onun birlikleriyle Merv'de savaştılar. Savaş sonunca Gurlar dağılır ve Cerbek Merv kalesine kaçır. On beş gün kuşatma altında tutulan Merv kalesi yıkılır Cerbek yakalanıp öldürülür. Merv'in ele geçirilmesi ile Cerbek'in kesik başı Sultan Muhammed'e gönderilir.²⁵⁹ Hârzemşah Muhammed Herat seferinde kesin sonuç elde edememiş ve Gurlara karşı henüz yeterli güçte olmadığına farkına varmıştır.

3.1.3. Sultan Alâeddin Muhammed'in II. Horasan Seferi ve Gürgenç Savaşı

Alâeddin Muhammed Hârzem'e giderken, Şehâbeddin ise Tûs'a yönelip halka işgence etmeye başlar. Halkın elinde bulunan yiyeceklerini zorla alır ve halka ağır vergiler yükler. Daha da ileri giderek, Meşhed-i Tûs'un korunması ve ayakta tutulması için ayrılan tahılları almak için türbeye adam gönderir. Bu hareketleri halkın Hârzemşahlar Devleti'ne olan bağlanma isteğini daha da artırır. Şehâbeddin bunları yaparken kardeşi Sultan Gıyâseddin'in ölüm haberi ile Herat'a hareket eder. Gur Sultanı Gıyâseddin'in ölümü ve ülkede meydana gelen anlaşmazlıklar ve Gurların önemli dayanağı olan Cerbek'in öldürülmesi Sultan Alâeddin Muhammed'in ikinci Horasan seferine çıkması için önemli sebebler oluşturmuştur. Ocak 1204 yılında ordusu ile Herat'a ikinci Horasan seferini gerçekleştirmek için yola çıkar. Alp Gazi savunmaya çalışsa da Hârzemşah mancınıklar ile Alp Gazi'nin savunmasını yıkar. Yapılan anlaşma ile Alp

²⁵⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 285.

²⁵⁸ Bu İsim sadece İbnü'l Esîr'de geçmektedir.

²⁵⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 285.

Gazi yeni Gur Sultanı olan Şehâbeddin'den tam yetki aldığını, bundan sonra Horasan'a saldırı düzenlemeyeceğini ve büyük bir miktar da vergi vermeyi teklif eder. Sultan, bu şartları kabul ederek Alp Gazi ve Herat halkını bağışlar.²⁶⁰ Alp Gazi'nin ölümüyle Hârzemşah Alâeddin Muhammed ile yapılan anlaşmanın önemini yitirir. Böylelikle Gur hükümdarı sefer hazırlıkları yapmaya başlar.²⁶¹

Gazne'den hareket eden Şehâbeddin Merv dışında konaklar. Hârzemşah Muhammed ile birbirlerine karşılıklı tehdit dolu mektuplar yollamışlardır.²⁶² Şehâbeddin'in, Herat'ın, intikamını almak için Hârzem'e yol aldığını öğrenen Muhammed Hârzemşah, Şehâbeddin'den önce Harzem'e varmak için kalabalık ordusuyla birlikte çöl yolundan Hârzem'e geldi. Halkı Gurlara karşı uyarıp, birlik içerisinde düşmanı şehirden kovmak için savaş malzemelerini temin ederler. Gur ordusunun geçiş yollarını surlarla doldurup kırk gün geç gelmelerini sağladılar.²⁶³ Amuderya kanallarından biri olan Karasu'da karşı karşıya gelirler. Yapılan bu büyük savaşta iki tarafta ağır kayıplar verir. Hârzemşahlar tarafından eski Herat hâkimi el-Hüseyin Merganî öldürüldü. Gurlar ise esir aldıkları birçok Hârzemliyi öldürmüşlerdir. Netice de Şehâbeddin Gürgenç'i kuşatmıştır.²⁶⁴

Bu olaylar olurken Hârzem halkını büyük bir korku sarar. Endişelenen halkı sakinleştirmek için din âlimi İmam Şehâbeddin Hivekî verdiği hutbede “*Canını ve malını korurken ölen kimse şehittir*” diyerek halkı cesaretlendirmeye çalışır. Ayrıca Terken Hatun şehri korumak amacıyla halkın silahlanması için emir verip, kale surlarına kâğıttan yapılmış miğferler koydurarak içeride Hârzem ordusunun olduğunu izlenimi vermek istemiştir.²⁶⁵ Sultan Muhammed Hârzemşah, Nuzvar kıyısında karargâh kurup 70 bin savaşçıyı ordusuna katmıştır. Fakat Gur ordusunun fazlalığından ve fillerinin olmasından dolayı Hârzemşah yenilgiye uğrayacağını düşünüp Kara-Hıtaylardan yardım ister. Tayangu Taraz komutasındaki Hıtay ordusu

²⁶⁰ Cüveyni, a.g.e, s. 286.

²⁶¹ Cüveyni, a.g.e, s. 286-287.

²⁶² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 157.

²⁶³ Cüveyni, a.g.e, s. 287.

²⁶⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 157.

²⁶⁵ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 158.

ve Semerkand hükümdarı Sultan Osman ile birlikte Hârzemşah Muhammed'e yardıma gelirler.²⁶⁶

28 Eylül 1204 tarihinde iki taraf karşılaşır. Şehâbeddin Hıtay ordusunun geldiğini haber alınca şehri kuşatmaktan vazgeçip savaşmayı tercih eder. Yapılan savaşta Gur ordusu ağır darbe alarak dağılmaya başlayınca, Şehâbeddin çekilme kararı alır. Alâeddin Muhammed, Gur Sultanını Hezâresb'e kadar takip edip Harzem şehrine geri döner.²⁶⁷ Fakat savaş sırasında ganimet elde etmek için uğraşan Hıtay birlikleri Şehâbeddin'i takip etmeye devam ettiler. Endhod veya Endhoy diye adlandırılan bölgede Gurlar, Hıtayların saldırılarına uğradığından ağır kayıplar vererek Endhod kalesine sığınır. Burayı ele geçiren Hıtaylar şehri almak üzere iken Semerkand Hanı Osman, İslâm padişahının kâfirler elinde olmasının doğru olmadığını düşünerek Şehâbeddin'nin elindeki tüm malları almak kaydı ile serbest bırakmayı teklif eder. Şehâbeddin, fillerini, atlarını ve tüm hazinesini vererek hayatını kurtarır.

Dört sene boyunca zorlu geçen Horasan mücadelesi Hârzemşahların zaferi ile neticelenmiştir. Gurların ise sadece Herat hâkimiyetleri altında kalmıştır. Sultan Şehâbeddin ile Sultan Alâeddin Muhammed anlaşma yaparlar. Kendi ismine para bastırmak isteyen Zengi'nin üzerine Sultan Alâeddin Muhammed, Merv hâkimi Çakır ve Abıverd Emiri Taceddin Ali'yi onu öldürmeleri için gönderir.²⁶⁸ Zengi yakalanarak Sultana gönderilir. Hârzemşah Muhammed'in bu savaştan sonra Horasan bölgesindeki hâkimiyeti kesinleşir. Ancak yardım aldığı Kara-Hıtay Devleti ileride kendisine sorun çıkarmıştır.

3.1.4. Horasanda Hârzemşah Hâkimiyeti ve Mâzenderân'ı Alması

Hârzemşahlar Devleti ile Gurlar arasındaki savaşı Hârzemşahlar kazanır ancak Şehâbeddin yeniden mücadele için hazırlıklara başlar. Gurların hükümdarı Hindistan'da elde ettiği insan gücü ve zenginliklerini kullanarak ilk önce Hindistan

²⁶⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 287.

²⁶⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 288; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 159.

²⁶⁸ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 160-161.

seferine çıkar. Ancak Şehâbeddin geri dönüş yolunda vefat eder. Şehâbeddin'in ölümü ile Gur ülkesinde düzen bozulur ve tekrar toparlanmalası imkânsız hale gelir.²⁶⁹

Hârzemşah Alâeddin Muhammed, Gurların taht mücadelelerinden faydalanmak için her daim fırsat kollamaktadır. Herat hâkimi olan Hüseyin b. Harmil, yeni Gur hükümdarı Gıyâseddin Mahmud'a itaat etmeyip birkaç emiriyle birlikte Hârzemşah Devleti'ne bağlanmak istediğini söylemek için Hârzemşah Alâeddin Muhammed'e elçi gönderir. Alâeddin Muhammed oğlunu rehin alma karşılığında Horasan ordusunu ve Herat'ı Harmil'e verir. Alâeddin Muhammed, Horasan'da bulunan Gur topraklarının hepsinde kesin hâkimiyet kurmak istemektedir. İlk önce Belh bölgesi çevresinde meydana gelen Hıtay tehlikesini ortadan kaldırmak için Belh'e gider. Kırk gün boyunca Beşh önlerinde savaş meydana gelse de bir sonuç elde edemez. Şehrin valisi İmâdeddin Ömer'e elçi göndererek para vermesi karşılığında şehri ister. Alâeddin Muhammed'e güvenmeyen İmâdeddin Ömer şehri vermeyi kabul etmez. Vali, çevresinden destek bulamayınca Hinduvan kalesine sığınsa da Muhammed'in darbelerine dayanmayarak şehri verip itaatini bildirir. Belh'de Hârzemşah Muhammed adına hutbeler okutup paralar bastırmışlardır.

Alâeddin Muhammed bu hadise ile ilgilenirken İbn Harmil, Gıyâseddin taraftarlarından Kadı Said ve İbn Zeyyad, Harmil'e olan tutumlarını artırmışlardır. Hârzem askerleri ile Herat'a gelip Gıyâseddin'in mallarını alırlar. Bu olaylar olurken Alâeddin Muhammed, Gıyâseddin Mahmud'a bağlı olan Ali b. Ebû Ali'nin hâkimiyeti altında olan Gürbazkan'ı fetih hareketine başlar. Ali b. Beşir'i göndererek şehri teslim etmesini söyler ve Ali b. Ebû Ali baskılardan dolayı Gürbazkan bölgesini verir. Belh'i aldıktan sonra Belh hâkimi olan İmâdeddin Ömer'in oğlunun olduğu Tirmiz kalesine gider. Ali b. Beşir'in ikna etmesi ile kaleyi Hârzemşah Muhammed'e teslim etmeyi kabul eder. Kara-Hıtayları tamamen hâkimiyet altına almak için geçici bir süreliğine Semerkand Sultanı Osman'a Tirmiz'i verir.²⁷⁰ Daha sonra Meheyne ve Endhuy'a gitti. Gıyâseddin Mahmud'un yerine Telekan'da bulunan Emir-i Şikâr Sevinç'i kendi tarafına çekmek ister. Bunu kabul etmeyen Sevinç'e karşı Hârzem ordusu üzerine gelir. Henüz savaş ilerlemeden Sevinç af diler ve Telekan karşılığında Hârzemşah

²⁶⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 178-179; Cüveynî, a.g.e, s. 289.

²⁷⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 193.

Muhammed onu affeder. Bu hadiseden sonra Sultan Muhammed, Gıyâseddin Mahmud'u zor durumda bırakmayı başarmıştır. Sultan Mahmud'a, Allâme Kirmanî'yi elçi olarak göndererek Firûzkûh'un emirliği hariç diğer bölgeleri ele geçirerek, Gur Sultanını tabiyeti altına alarak Hârzemşah adına hutbe okutup adına para bastırır. Daha sonra Herat'da İbn Harmil'i bırakıp her yıl Horasan hazinesinden 250 bin altın, vergi olarak Hârzem'e ödemesini ister. Hârzemşah Muhammed geri Hârzem'e döner. Gur ülkesine ait Horasan'ın doğu sınırlarında önemli başarılar elde ederek Gur Devleti'ne büyük kayıplar vermiştir.

Hârzem'e dönerken Herat'da bıraktığı Harmil İsfizar'ı işgal edip Sicistan hâkimine itaat etmesi için haber yollar ve adına hutbe okutup Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in tabiiyetini kabul etmiştir. Bu sırada Kadı Said, Herat'a gelmiştir. Harmil, Hârzemşah Muhammed'e Said'in Gıyâseddin tarafında olduğunu söylemesi üzerine Sultan Hârzemşah, Zevzen kalesine gönderilip Herat'a es-Sâfî Ebû Bekrî Serahsî görevlendirdi. Aynı yıl içerisinde Mâzenderân hâkimi olan Hüsâmü'd-devle Erdeşîr ölünce, oğulları arasında taht kavgaları meydana gelmiştir. Erdeşîr'in büyük oğullarından biri olan Şemsü'l-Mülûk Rüstem İsfehbed tahtına oturmuştur. Fakat diğer kardeşi Alişah'tan yardım isteyip bazı bölgeleri ele geçirince kendisine itaat edeceğini söylemiştir. Alişah bu durumu Hârzemşah Alâeddin Muhammed'e anlatınca, Hârzemşah Mâzenderân'ı ele geçirip kendi adına hutbe okutulmasını istemiştir. Alişah ve Kârın'ın geldiğini gören İsfehbed korkarak Kûrâ kalesine sığınır. Alişah, Usâme-yi Sâriye, Amûl ve Kûrâ kalesi hariç diğer kaleleri ele geçirip Hârzemşah adına hutbe okutup bölgeyi Kârına'a teslim etmiştir.

3.1.5. Mâzenderân Bölgesinin Alınması

Sultan Alâeddin Muhammed Kara-Hıtay seferine hazırlanırken, Mâzenderân hâkimi Kara-Hıtay Savaşından sonra meydana gelen karışıklıklardan faydalanan Alişah, Gur ülkesine sığınır. Bundan dolayı Iraklılar bölgeye saldırılarda bulunmaya başlar. İshebed Şemsü'l-Mülk'ün Kûrâ kalesine sığındığıydı. İshebed, bunun ardından güvendiği komutanlarından Ebû Rıza Hüseyü'l-Alevî'ye önemli görevler vererek kardeşi ile evlendirir. Daha sonra Ebû Rıza tek başına devleti elde etmek için

İsfahbed'i av yerinde öldürür. İsfahbed'in kız kardeşi ise Ebû Rıza'yı öldürüp Mâzenderân' hüküm sürmeye başlar.²⁷¹

Bu dönemde Irak bölgesi olan Rey ve Hemedan'da hâkimiyet kuran Nureddin Gökçe bulunmaktadır. Gökçe güvendiği Aydoğmuş tarafından öldürülerek elindeki bölgeler alınmıştır. Hârzem askerleri Zencan'ı kuşatmaya başlayınca Aydoğmuş birçok Hârzem askerleri ve ailelerini öldürür. Ancak Aydoğmuş da Memlûklü Mengli tarafından öldürülür. Mengli hemen Mâzenderân bölgesini ele geçirmek için ülkeye saldırır. Mâzenderân yöneticisi olan İsfahbed'in kız kardeşi ile evlenmek isteyince İsfahbed'in kız kardeşi Sultan Alâeddin Muhammed'den yardım ister. Hârzem'e getirilen kadın, Sultan'ın emirlerinden biriyle evlendirilir. Böylece Mâzenderân savaş yapılmadan Hârzemşahlar Devleti topraklarına katılmıştır. Harzemşah Alâeddin bu bölgeyi Eminateddin Dihistan'a verir.

3.1.6. İlamîş Zafer (1210) ve Hârzemşah Muhammed'in Kara-Hıtayların Üzerine Yeniden Yürümesi

Sultan Alâeddin Muhammed'in Kara-Hıtayların üzerine tekrar yürümesinde, İbnü'l-Esîr ve Cüveynî aynı fikirdedirler. Ancak hadislerin tarihsel sıralaması ve oluşum süreçlerini iki müellifte farklı şekillerde anlatılır. Sultan Alâeddin Muhammed döneminde Kara-Hıtaylar ile olan ilişkilerin en yoğun olduğu zaman olsa da Sultan Tekiş zamanında Hârzemşahlar Devleti'nin Hıtaylardan yardım istemesinden dolayı ilişkiler başlamıştır. Hârzemşahların Horasan, Irak, Irak-ı Acem, Maverâünnehir ve Mâzenderân gibi yerlere hâkim olmak istemelerinin en mühim nedeni, kendilerini Selçuklu Devleti'nin varisi olarak görmeleri ve Sultan Muhammed'in cihan fatihi olarak anılmak istemesinden kaynaklanmaktadır. Bundan dolayı Hârzemşah'ın sınır boylarına akın yapması devlet için en önemli konuların başında gelmektedir.

Sultan Muhammed'in Hârzem'de olmadığı sırada gerçekleşen Kıpçaklardan Kadir Han'ın baskısından kurtulanlar Cend şehrinde isyan çıkarırlar.²⁷² Bundan dolayı

²⁷¹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 181-182.

²⁷² Cüveynî, a.g.e, s. 305; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 183.

Kıpçaklar üzerine sefer hazırlıklarına başlar. Ancak hazırlıklar sırasında Hıtay Han'ın elçileri Hârzem'e vergileri almak için gelmişlerdi. Sultan Muhammed Hıtaylar'a vergi vermek istememektedir.²⁷³ Fakat Kıpçak seferine çıkacağı için şimdilik Gür Han ile savaşın iki taraf arasında kalmak istememektedir.

Gür Han'ın veziri ve elçisi olan Mahmud Tay, Hârzem'e, geciken vergiyi almak için geldiğinde, Sultan Muhammed onlarla uğraşacak vakti olmadığı için annesi Terken Hatun'a yönlendirip Kıpçak Seferine çıkar. Terken Hatun'un vergiyi ödemesinden sonra geri dönen vezir Gür Han'a olanları anlatınca Sultan Muhammed'in artık vergi ödemeyeceğini düşünür. Bu durum Hârzemşahlar Devleti ve Kara-Hıtayların arasında çıkacak olan çatışmanın ilk sebebi olmuştur.²⁷⁴

Sultan Alâeddin Muhammed, Kıpçak seferinin ardından Buhara'ya gidip Sultan Osman'ın desteğini ister. Gür Han'ın Buhara şehrinde yarattığı sıkıntılardan yakınan halk, Sultan Alâeddin Muhammed'e destek vermeyi kabul eder. Daha sonra Sultan Muhammed sefer hazırlıklarına başlamak için Gürgenç'e geri döner. Fakat savaş tarihi var olan kaynaklarda karışık verilmiştir. Savaşın Kara-Hıtay elçilerinin Hârzem'de öldürülmesi olayından sonra meydana gelmiş olması yüksek ihtimaldir.

Gür Han'ın elçisi Tusî'nin Hârzemşah Devletinden vergi almaya geldiği sırada Alâeddin Muhammed'e karşı yaptığı saygısızlığa karşılık Sultan Muhammed Tusî'nin öldürölüp Ceyhun nehrine atılması emrini verir. Bu davranışın arkasında Kara-Hıtayların yardımına ihtiyacı olmadığını ve İslâm birliğinde tabilik göstermeye çalışan birini öldürmek istediği görölmektedir.²⁷⁵ Daha sonra bunun haberini alan Gür Han, Kara-Hıtay Devletinin başarılı bir komutan olan Tayangu ve ordusunu Hârzemşahlar Devleti üzerine göndermiştir.²⁷⁶ İlamış çölüne vardığında kendisinin Hârzemşah ordusuna karşı güçlü olduğunu zannetmiştir. İki ordu Ağustos veyahut Eylül 1210 tarihinde²⁷⁷ Seyhun nehri çevresinde karşılaşmış ve Kara-Hıtay birlikleri Hârzemşah ordusu karşısında yenilmiştir. Alâeddin Muhammed Buhara'yı topraklarına katmayı

²⁷³ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 61.

²⁷⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 183.

²⁷⁵ Erdoğan, a.g.t, s. 152.

²⁷⁶ Cûzcâni, Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Hârzemşahlar... s. 131.

²⁷⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 301.

başarmıştır. Bu zaferden sonra Sultan'ın itibarı daha da artmıştır. Sultan Muhammed'e halk ikinci İskender lakabını verseler de kendisi saltanatı uzun süren Sultan Sancer'in ismini kullanmak istemiştir. Bu tarihten sonra Sencer unvanını kullanmaya başlamıştır.²⁷⁸

İbnü'l-Esîr'in Sultan Muhammed'in ikinci kez Kara-Hıtaý üzerine yürümesi hakkında verdiği bilgilere göre; Bütün Horasan bölgesini aldıktan sonra Ceyhun nehrinin karşısına geçip Kara-Hıtaý Devleti üzerine yürür. Kara-Hıtaý karşılık olarak sayıca fazla olan orduları ile Hârzemşahlar üzerine yürümüştür. Kara-Hıtaý ordusunun başında devlet adamlarının başında gelen ve en yaşlısı olan komutan Tayangu vardır. Tayangu yüz yaşını geçmiş olsa da savaş taktiklerini iyi bilen, zeki ve güçlü biriydi. Yine İbnü'l-Esîr'in verdiği tarihe göre 1209-1210 tarihinde yapılan savaşta her iki taraf da sabırla savaşmalarına rağmen Kara-Hıtaý ordusu yenilip kaçmaya başlamışlardır.²⁷⁹ Savaş sırasında Tayangu esir alınıp Hârzemşah Muhammed'in karşısında çıkarılmıştır.²⁸⁰ Hârzemşah Alâeddin Muhammed ise Mâverâünnehir'e doğru hareket etmiştir.²⁸¹

İlamiş Savaşı, Kara-Hıtaý Devleti'ni yıkmamış lakin ağır bir darbe aldırıştır. Hârzemşahlar Devletinin en kudretli olayı olarak tarihe geçen bu zafer de Orta çağ İslâm tarihinde Müslüman Devletleri sıkıntıya sokan gayrimüslim bir devleti çöküşe götürmesinde etkili olmuştur. Hârzemşah Muhammed bu başarısından dolayı zafer nameler yayınlamış ve şehirde coşku ile kutlanmıştır.²⁸² Nitekim bu zaferi ile kendisine halk tarafından "İskender Sani" lakabı verilse de Hârzemşah, kendisini İslâm dünyasının lideri olarak gördüğünden "Sencer" lakabını almıştır.²⁸³

Sultan Alâeddin Muhammed, Kara-Hıtaý zaferinin ardından Otrar üzerine gitmiştir. Semerkand Hanı, Osman'ın yeğeni ve Otrar Meliki Tacüd'd-din Bilge Han²⁸⁴ Sultan Muhammed'e bağlılığını ilan etmemiş hatta savaşta Kara-Hıtaýların safında yer

²⁷⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 302; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 62.

²⁷⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 223-224.

²⁸⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 223-224; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 184; Ayan, "Harezşâhlar Hânedânının Evlilikleri", s. 26.

²⁸¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 223-224; Ergin Ayan, "Harezşâhlar Hânedânının Evlilikleri", s. 26.

²⁸² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 186.

²⁸³ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 62; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 186-187.

²⁸⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 185.

almıştır. Otrar halkı Sultanın kalabalık ordusunu görünce onlar ile savaşımayacaklarını anlayıp Melikten bu işi iyilik ile halletmesini istemişlerdir. Otrar Meliki Tacüddin istemeyerek de olsa elinde kılıç ve bir parça kumaş ile Sultanın yanına gider. Sultan Muhammed, Otrar da kan dökülmemesi karşılığında Melik'in mallarını, çocuklarını, kadınlarını ve adamları ile birlikte Otrar'dan ayrılıp Nesa'ya yerleşmesi karşılığında affeder.²⁸⁵ Daha sonra Mâverâünnehir'e ilerleyip tüm bölgeleri topraklarına kattıktan sonra firarî Kara-Hıtayları Özkent'e kadar kovalar.²⁸⁶ Sınır güvenliğini sağladıktan sonra Semerkand'a gelip aldığı yerlere vali atamaları yapar. Sultan'ın annesi Terken Hatun'un akrabası olan Dört Abayı Semerkand'a tayin ettikten sonra Osman Han ile birlikte Hârzem'e dönüp kızı ile evlendirdi. Hârzem'e getirilen Tayangu ise Ceyhun nehrine atılarak öldürüldü.²⁸⁷

3.1.7. Sultan Alâeddin Muhammed'in Semerkand'ı Alması ve Sultan Osman'ın Görevden Alınması

Sultan Muhammed, İlamiş zaferinden sonra Semerkand Hanı Osman'a kızını vermiş ve Hârzem'e birlikte dönmüşlerdir. Bir süre sonra Semerkand'a geri dönmek isteyen Osman Han bunu Terken Hatuna bildirince, Hârzemşah geleneği olarak bir sene kız evinde ağırlandığını söyleyerek izin vermemiştir.²⁸⁸

Sultan Alâeddin Muhammed, Kara-Hıtay yenilgisinden sonra Mâverâünnehir'e gelmiştir. Bu sırada Semerkand'ı kuşatmasını Hıtaylar'a karşı halk direnişle karşılayıp Semerkand Şihnesi ve gerçekleşen yetmişe yakın taarruzu geri püskürtürler. Alâeddin Muhammed Cend sınırında asilerle uğraşırken Semerkand kuşatması haberini alınca hareket edip diğer ülkelerden devşirme askerler ister. O sırada Gür Han (Küçlög) Semerkand yakınlarındaki ırmağın kenarında karargâh kurmuştur. Gür Han'a Hıtay ordusunun yenildiğini, Hârzemşah Muhammed'in harekete geçtiğini ve bu sırada ülkesinde Güçlük isyanı çıktığı haberini alınca geri çekilmek zorunda kalır.²⁸⁹

²⁸⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 304.

²⁸⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 224; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 185.

²⁸⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 224; Cüveynî, a.g.e, s. 304; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 63.

²⁸⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 337; Ayan, "Hârzemşâhlar Hânedânının Evlilikleri", s. 26.

²⁸⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 305-306; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 187.

Sultan Muhammed, Semerkand civarındaki İğnak kalesinin valisine kendisine bağlanması için haber gönderir. Ancak İğnak valisi tabiyeti kabul etmez. Bunun üzerine Sultan Muhammed İğnak seferine çıkma kararı alır. Sultan Muhammed'in askerleri İğnak'a varınca kısa sürede valiyi kaleden indirip zincire vurarak Sultan Alâeddin Muhammed'in karşısına çıkarırlar.²⁹⁰

Muhammed Semerkand'da bulunduğu sırada halk yanında Osman'ı göremediği zaman endişelenmeye başlar. Şehirde farklı haberler dolanmaya başlar. Sultan, halkın endişesini dindirmek için kız kardeşi ve Osman Han'ın Semerkand'a getirilmesini ister. Osman Han'ı gören Semerkand halkı kendisine itibar göstermeye devam eder.²⁹¹ Semerkand Han'ı Osman ve Hârzemşah Şihnesi Dört Ayba ile birlikte şehre döndükten sonra Hârzemli halkın yaptıkları kaba ve çirkin davranışların dolayı bıkmıştır. Üstelik Kara-Hıtaylarla olan ittifakını bozduğu için pişman olmuştur. Bundan dolayı Kara-Hıtay hükümdarına şehri teslim etmek ve itaatine girmek istediğini bildirir. Osman, daha sonra üst düzey komutanları öldürme emri verir. Hârzemşah Muhammed bunu duyunca ordularını toplayıp Ceyhun nehrinin karşısına geçmeye başlar ve Semerkand önlerine gelir. Hârzemşah, şehri fethettiklerinde çarşının ve yabancıların mallarına dokunulmaması emrini vermiştir.²⁹² Sultan şehri alıp tüccarlar hariç, Semerkand'da yağma yapmış ve yüz bin kişiyi de öldürmüştür. Osman Han iç kaleye kapanır fakat bir hücumla yakalanıp Hârzemşah Muhammed'in karşısında çıkarılmıştır. Osman kefen giyip af dilese de Alâeddin Muhammed bunu kabul etmeyip onunla birlikte yanındaki grupları da işkence ile öldürmüştür.²⁹³

Cüveynî'ye göre aralarının bozulma sebebi Semerkand Hanın, Hârzemşah Muhammed'e cephe aldığı ve Gür Han kızını Osman'a vermesi ile Kara-Hıtaylar ile dostluk ilişkileri kurmalarından kaynaklanmaktadır. Osman Han Hârzemşah Muhammed'in kız kardeşine eziyet etmeye başlamış hatta öldürme girişiminde bulunmuştur. Sultan'ın kız kardeşi çareyi kaleye sığınmakta bulmuştur. Sultan Alâeddin Muhammed bunu öğrenince saraydaki tüm yabancıların öldürülmesi için emir vermiştir. Fakat annesi Terken Hatun bu katliamı engellemiştir.²⁹⁴ Sultan

²⁹⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 306; Ayan, "Harezşâhlar Hânedânının Evlilikleri", s. 26-27.

²⁹¹ Cüveynî, a.g.e, s.337.

²⁹² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 224-225; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 188.

²⁹³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 226.

²⁹⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 337-338; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 188-189.

Muhammed sarayında bulunan Osman Han'ın kardeşi Ötegin'i hapsedtirmiştir. Sayıca kalabalık olan ordusu ile şehirde kıyım yapmaya başlar. 1212 tarihinde Semerkand Hanı Osman öldürülür.²⁹⁵ Sultan Alâeddin Muhammed, Han'ı öldürdüğü için Semerkand halkının gönlünü almaya çalışmıştır. Şehre yeni cami inşa etme ve imar faaliyetlerini hızlandırmıştır. Feregana ve Türkistan emirliklerine haber gönderip tabiiyetlerini istemiştir. Gür Han'ın saldırıya geçmesini ve Kara-Hıtayların ilerlemelerini engellemek için bir birlik İsficab'a, bir birlik de Gür Han'ın üzerine göndermiştir.²⁹⁶ Nitekim Hârzemşah Muhammed Mâzenderân'daki Bâvendî hanedanından sonra Batı Karahanlıları tarih sahnesinden sildiği ikinci hanedanlık olmuştur.²⁹⁷

3.1.8. Kara-Hıtay Devleti'nin Yıkılışı

Kara-Hıtaylar, Hıtay bölgesinde yaşayan itibarlı kabilelerdendir. Reislerine “gur han” denmektedir.²⁹⁸ Hârzemşahlar Devletinin, Mâverâünnehir'i Hârzemşah topraklarına kattıktan sonra doğu hudutlarında isyanlar çıkarmış olan Kara-Hıtay Devletini yıkmak için fırsat kollamaktaydılar. Bu sırada Kara-Hıtayların Hârzemşahlara yenilmesinden sonra Kara-Hıtaylar Semerkand'daki savaşa katılmayıp hükümdarlarının yanından kaçarlar. Yine bu sıra da Çin sınırından çıkan büyük Moğol kitlesi Türkistan'da konaklamışlardır. Moğollardan Nayman kabilesi, Hârzemşah Muhammed'in Kara-Hıtayları hezimete uğrattığını duyduktan sonra Güçlük Han²⁹⁹ komutasındaki orduları ile Hıtaylar üzerine yürürler. Moğolların geldiği haberini alan Hıtaylar, Hârzemşah Muhammed'e ülkesine yaptığı savaşı affettiğini, Moğollara karşı ordusunun yardımını ister. Yardımı karşılığında Hârzemşah Muhammed'in aldığı yerleri tekrardan ele geçirmek için hiçbir vakit saldırmayacaklarına dair söz verirler. Moğol hükümdarı, Kara-Hıtay'ların Hârzemşah Muhammed'e gönderdiği mektuba karşılık olarak birlikte onlara karşı gelirlerse Hârzemşahlar Devleti ile savaş açmayacağına dair mektup

²⁹⁵ H. H. Horwath, *The Northern Frontagers of China*, **The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland**, Cambridge University Press 1988, 500-502.

²⁹⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 337-338; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 188-189; Ayan, *Harezmsâhlar Hânedânının Evlilkleri*, s. 27.

²⁹⁷ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 189.

²⁹⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 308.

²⁹⁹ Güçlük Han, Cengiz Moğollarının büyük ve önemli olan Nayman kabilelerinin reisi Tayang Han'ın oğludur. Cüveynî, a.g.e, s. 106; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 189.

gönderir. Hârzemşah Muhammed ise her iki devletin mektubuna karşı olumlu cevap gönderip yanlarında olduğunu söylemiştir.³⁰⁰

1211 tarihinde Kara-Hıtaylar ile Moğollar karşı karşıya geldiklerinde Hârzemşah Alâeddin Muhammed savaş yerinde kenarda beklemiştir. Her iki orduda Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in kendilerine yardıma geldiklerini zannetmişlerdir. Savaşta Hıtaylar yenilmeye başlayınca Hârzemşah'lar birdenbire savaşa girmişlerdir.³⁰¹ Savaş bittikten sonra Hârzemşah Muhammed, Tatarlara yardımlarından dolayı minnet duyup, ülkeyi aralarında paylaşmalarını söylemiştir. Güçlük Han gönderdiği mektupta ise Hârzemşah Muhammed'in teklifini reddetmiş ve Hârzemşahlara karşı büyük felaketler oluşturacağını söyleyerek tehdit etmiştir. Hârzemşah Alâeddin Muhammed Naymanları yenemeyeceğini anlayarak onları oyalama politikası uyguladı.³⁰² Çünkü Güçlük Kara-Hıtay Gür Han'ı esir alış ve ardından onun ölümü ile Kara-Hıtay ülkesine hâkim olup güçlenmeye başlamıştır.³⁰³

Güçlük, Kara-Hıtay egemenliğini kurduktan sonra Almalığ Hanı Ozar ile savaşmış onu öldürmüştür. Gür Han döneminde Kaşgar Han'ın oğlunu serbest bıraksa da halk tarafından katledilmiştir. Güçlük, daha sonra Kaşgar ve Hoten'i fethedip, ezan ve namaz kılmalarını yasaklamış ve İslâmı terk etmelerini emretmiştir. Güçlük'ün zulümlerine maruz kalan Türkistan halkına yardım etmeyen Alâeddin Muhammed'in itibarı sarsılmıştır. Çünkü Güçlük, Alâeddin Muhammed'i halkın önünde küçük düşürmüştür. Bunun üzerine Muhammed Hotenî'yi aç susuz bıraktıktan sonra kendinin açtırdığı Medrese'nin kapısına çiviletip şehit etti. İslâm bölgelerinde yaşayanlar ağır şekilde zulüm görür iken Alâeddin Muhammed'in, halife ile mücadele etmesi insanların ona olan güvenini kırmıştır.

Cengiz Han, Moğolistan ve çevresindeki dağınık halde bulunan kabileleri itaati altına aldıktan sonra Markit ve Naymanlar'ı batıya sürmüş ve 1211 tarihinde uzak doğu'ya yönelmiştir. Çini yenip “*İmparator Altan Hanı*” tabi ettikten sonra Çin'de bulunan

³⁰⁰ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 66-67.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 226-227.

³⁰² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 227-228.

³⁰³ Abraham Constantin D'ohsson, **Moğol Tarihi**, (çev: Bahadır Apaydın), Nesnel Yayınları, İstanbul 2008, s. 80.

Kin hanedanına saldırarak 1215’de başkent Pekin’i ele geçirmiştir.³⁰⁴ Cengiz Han, bu seferden kısa bir süre sonra Nayman hükümdarı Güçlük’ün üzerine gitmiştir. Cengiz Han sınırlarını Güçlük idaresi altındaki bölgelere kadar genişletmiş ve Cebe Noyanı Nayman ülkesine gönderdi. Güçlük’ü Sarig Sopan ırmağına kadar kovalayıp orada öldürmüştür. Nitekim 1218’de Kara-Hıta y toprakları Cengiz Han’ın eline geçmiştir. Sonuç olarak Sultan Alâeddin Muhammed’in Kara-Hıta y Devleti’ni ortadan kaldırmak için Mâverâünnehir’e tekrardan sefer yapsa da sadece devletin temelini sarsmıştır. Bu sefer sonrasında Abbâsî Hâlifesi ile olan mücadelesinden dolayı Kara-Hıta y baskınında olan Müslümanlara yardım edememiştir. Cengiz Han ise Kuzey Çin seferi ile Kara-Hıta y Devletini yıktıktan sonra iki büyük devlet olan Hârzemşahlar Devleti ve Moğolistan komşu iki devlet haline gelmiştir.³⁰⁵

3.1.9. Hârzemşah Alâeddin Muhammed’in Irak-ı Acem Fethi ve Azerbaycan, Fars Bölgelerini Topraklarına Katması

Hârzemşah Alâeddin Tekiş, Irak Selçuklu Devletine son verdikten sonra II Tuğrul’un kellesini kesip Bağdat’ta bulunan halifeye göndermiştir.³⁰⁶ Nitekim Irak Selçuklu Devleti yıkılmış ve Irak bölgeleri Hârzemşahlar Devleti’ne katılmıştır. Ancak Irak coğrafyasında Irak-ı Acem³⁰⁷ bölgelerinin fethi Hârzemşah Alâeddin Muhammed döneminde gerçekleşmiştir.

Hârzemşahlar Devleti’nin en ihtişamlı yıllarında İslâm Dünyasında en mühim yerlerden biri Irak-ı Acem bölgesidir. Sultan Alâeddin Muhammed burada hâkimiyet kurabilmek için harekete geçer. Çünkü halife Irak-ı Acem de kendi hâkimiyetini kurmak istemektedir. Sultan Muhammed, seferden önce Halife’ye Hârzem kadısı Mecirdü’ddin Ömer b. Sa’d’ı göndermiş ve Halife de Sultan Muhammed’e Şihabeddin Sühreverdi’yi, kendisine itaat etmesi için göndermiştir. Sühreverdi’yi dinleyen Hârzemşah, İslâm Hilâfetine bağlı olduğunu söylese de gerginlikler devam etmiştir.³⁰⁸

³⁰⁴ Manghol-un Niuça Tobça’an, **Moğolların Gizli Tarihi**, (çev: A. Temir), TTK Yayınları, Ankara 1986, s.171-172.

³⁰⁵ Erdoğan, a.g.t, s. 167.

³⁰⁶ Vurgun, a.g.t, s. 113.

³⁰⁷ A. D. Kuşçu, “*Büyük Selçuklu Devleti’nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler*”, **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, Sayı: XXVII, 2010, s. 642.

³⁰⁸ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 68-69.

Hârzemşah Muhammed ile Halife aralarındaki gerginlik devam ederken Irak bölgesinde siyasi olaylar meydana gelmektedir. Daha önce bahsedildiği gibi Irak-ı Acem hâkimi Aydoğmuş Rey, İsfahan ve Hemedan bölgelerini yönetip şanını her yerde dağılmıştır. Ancak Nasreddin Mengli adında bir köle isyan edip Aydoğmuş ile mücadeleye tutuşmuştur. Bu mücadele sonucunda Aydoğmuş Bağdat'ta kaçmak zorunda kalmıştır. Bağdat'ta halife tarafından törenle karşılanmıştır.³⁰⁹ Irak'ta Aydoğmuş'un yerine Nasreddin Mengli geçmiş ve Rey, İsfahan ve Hemedan hâkimiyeti altına alıp Mâzenderân şehrine kadar bölgelerini genişletmiştir.

Mengli, Aydoğmuş'u tehlikeli olarak görüp Halifeden askeri yardım alacağından korktuğundan olacak ki Bağdat'a onun öldürülmesi için oğlu Muhammed'i gönderir. Aydoğmuş ise Halifeden destek alarak Hemedan'a yürür. Mengli bunun haberini alıp Aydoğmuş'u 1213'de öldürtmüştür. Aydoğmuş'un ölüm haberini alan Bağdat Halifesi, Mengli'yi artık düşman olarak görmektedir.³¹⁰

Aydoğmuş'un ölümü ile İsfahan ve Hemedan bölgelerinin tek hâkimi olup bölgelerini Mâzenderân'a kadar genişletmiştir. Bölgedeki hâkimiyetlerini kurduktan sonra Sultan Alâeddin Tekiş döneminde oraya görevlendirdiği Azerbaycan hükümdarı Özbek'e karşı siyasal çatışmalar içerisine girer. Mengli'nin Özbek'e karşı çıkması ve Halife'nin desteklediği Aydoğmuş'u öldürmesinden dolayı Abbâsî Hâlifesi En-Nâsır-Lidînillâh tarafından takbih etmesine neden olur.³¹¹ Halife Atabey Özbek ve Mengli'nin topraklarına saldırdığı Alamut İsmailîlerin reisi Celâleddin Hasan³¹² ile birlikte anlaşma yaparlar. Buna göre, Mengli'nin ortadan kaldırılması ile Irak-ı Acem bölgesi üçlü arasında paylaşılacaktır. Anlaşmayı sağladıktan sonra halife, ordusunu hazırlatıp başlarına da "Vechü's-Subh" lakaplı kendi azatlarından Muzafferddin Sungur'u, Özbek ve Celâleddin Hasan'ın yanına gönderir.³¹³

Halife aynı zamanda, Erbil ve Şehrîzûr Emir'i olan Muzafferddin Gökbörü'yü ordusu ile çağırıp ittifakla kurduğu ordunun başına geçmesini ister. Halife Gökbörü'nün

³⁰⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 253.

³¹⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 257.

³¹¹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 262; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 199.

³¹² Cüveynî, Celâleddin Hasan'ın Müslüman olduğu için halifenin onu iyi karşıladığını söyler. Cüveynî, a.g.e, s. 314-315.

³¹³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 262; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 199-200.

savaşta herşeyin ona danışılacağına karar verir.³¹⁴ Bağdat ve çevresinde oluşturduğu ordusunun içinde Musul, Diyâr el-Cizre ve Halep askerleri de bulunmaktaydı.³¹⁵ Halifenin Mengli'ye karşı bu kadar büyük bir ordu hazırlaması onun kuvvetinden çekindiği şeklinde düşünülmektedir.

Hemedan'da bir araya gelen kalabalık müttefik ordularını gören Mengli, korkarak ordusu ile birlikte dağlara doğru çekilmeye başlar. Her ki taraf da Kerec yakınlarındaki yüksek dağlarında muharebeye tutuşur. Mengli dağdan inerek Özbek ordusuna saldırırsa da fazla direnemeyerek yenilgiye uğrar. Savaşta yenilen Mengli, askerlerini yanına alarak Kerec içlerine kaçar.³¹⁶ Irak-ı Acem toprakları daha önceden anlaşıldığı gibi aralarında paylaşıldı. Ebher ve Zencan bölgelerin yönetimi Celâleddin Hasan'a bırakıldıktan sonra Celâleddin Hasan iki yıl bu şehirleri yönetir.³¹⁷ İbnü'l-Esîr'e göre, Atabey Özbek'in hâkimiyetinde kalan Irak bölgesine ise Özbek tarafından Oğlımış görevlendirilir. Oğlımış, Mengli savaşından önce Hârzemşah Muhammed'in hizmetinde bulunduğunu söylemektedir.³¹⁸ Seyfeddîn Oğlımış valisi olduğu bölgeleri Hârzemşah Alâeddin Muhammed'e verip adına hutbeler okutturmuştur.³¹⁹ Bu sırada Mengli Sâve şihnesinin yanına gider. Sâve şihnesinden kendisini Oğlımış'a göndermek yerine öldürmesini ister. Mengli'yi öldüren şihne, onun kesik başını Özbek'e gönderir. Özbek ise Bağdat'a yollayıp Mengli öldüğü için şehirde kutlamalar yapılır.³²⁰

Buraya kadar geçen olaylardan anlaşılacağı üzere, Abbâsî Hâlifesi İslâm Dünyası'nda kendi hâkimiyetini sağlamak için çeşitli girişimlere yönelmiştir. Gurlar ile Hârzemşahlar Devleti'ne karşı yapmış olduğu ittifak ile Mengli'ye karşı Bâtınilerin yöneticisi Celâleddin Hasanla anlaşma yapması bunu gözler önüne sermektedir. Sultan Alâeddin Muhammed, Halife En-Nâsır-Lidînillâh'ın yaptıklarına kayıtsız kalmaz. Çünkü Sultan Muhammed kendisini Selçuklu Devleti'nin bir devamı olarak görmekte ve İslâm Dünyası'nın Sultanı olmak istemektedir.

³¹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 262.

³¹⁵ Erdoğan, a.g.t, s. 171.

³¹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 263.

³¹⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 575; İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 263; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 200.

³¹⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 263; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 201.

³¹⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 263; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 201.

³²⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 263-264.

İbnü'l-Esîr'e göre, Sultan Muhammed, Kara-Hıtaylar'a karşı kazandığı zaferlerden dolayı saltanatının tüm İslâm diyarında hâkimi olarak bilinmesini istedi. Zira halifeden alınamayan hükmün İslâm dünyasında geçerliliği yoktur. Bundan dolayı Sultan Muhammed, Bağdat'ta kendisi için hutbe okunmasını arzulamaktadır. Ancak bu hayallerinin gerçekleşmesi için Sultan bizzat hilâfet merkezi üzerine hareket etmesi gerekli idi ki, Sultan Muhammed Bağdat'a yürümeyi tercih etmemektedir. Çünkü Sultan Alâeddin Muhammed başkentten ayrılırsa Hârzemşahlar Devleti'ne el koyacakları endişesini taşımaktaydı.³²¹ İbnü'l-Esîr bunları ortaya koyar iken, Sultan Muhammed dönemin de annesi, Kanlılar ve halifenin Hârzem devleti ordusu ve adamlarını kendi taraflarına çalıştıktıklarını düşündüğünü kastetmiş olabilir.³²²

Hârzemşah Muhammed bu dönemde halife ile arasının açılmasına neden olan diğer bir hadise ise, Celâleddin Hasan'ın göndermiş olduğu hacılara Halife tarafından iyi davranılıp sancak verilirken, Sultan Muhammed'in yolladığı kafileye ise soğuk davranıp sancak vermemesi oldu. Sultan Muhammed bu duruma çok incinip, Abbâsîlerin hilafet makamında haklarının olduğu fetvasını çıkarmış, En-Nâsir-Lidînillâh'ın halifeliğini tanımadığını bildirmiştir. Abbâsîlerin Allah yolunda gaza ve cihatta bulunmadıklarını böylece halifeliğin meşruiyetliğini kaybettiğini açıklar. Üstelik dönemin ünlü seyyidlerinden Alaü'l-Mülk'ü Tirmiz'e getirip halifelikte haklarının olduğunu ilan etmiş ve bunun de için Bağdat'ta sefere çıkmıştır.³²³

Sultan Muhammed bunları düşünürken yukarıda bahsedilen Irak-Acem hadisesi meydana gelmektedir. Oğlmuş daha önceden Sultan Alâeddin Muhammed'in yanında yer aldığı için bölgede Sultan adına hutbe okutmaya başlar. Ancak Oğlmuş, Mekke'den gelen hacıları karşıladığı sırada hac kıyafeti giymiş İsmailî tarafından öldürülür.³²⁴ Hârzemşah Muhammed bu hadise meydana gelirken Güçlük Han olayıyla ilgilenmekteydi. Mâverâünnehir ve sınır bölgelerindeki hadiselerden kaynaklanan, payitaht edindiği Semerkand bölgesinde bulunmaktadır. Irak'da kendi

³²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 272.

³²² Erdoğan, a.g.t, s. 172-173.

³²³ Cüveynî, a.g.e, s. 314-315.

³²⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 201.

adına hutbe okutmak ve burayı naşb sıfatı ile adına itaat altında tutmakla görevlendirdiği Oğlınışı'nı öldüğü haberini alınca Irak seferine çıkma kararı alır.³²⁵

Oğlınışı'nı öldürölmesini ve Sultan Alâeddin Muhammed'in Mâverâünnehir'de olduğunu fırsat bilen Azerbaycan Atabey'i Özbek ve Fars Atabey'i Sa'd b. Zengi, bölgenin yöneticisiz kaldığını görünce bölgeyi ele geçirmek için harekete geçerler. Özbek, halkın da rızası ile ordusunu yanına alıp İsfahan bölgesine girer. Sa'd b. Zengi Rey'e hareket edip Kazvin, Simnan ve Hâr-ı Rey yerlerini ele geçirir.³²⁶ Sultan Muhammed Komis'e geldiğinde bu haberi alır ve on iki bin süvari ile harekete geçer.³²⁷ Sultan, Rey civarında Hâyli Bozorg'da Fars Atabeyine yetişir.³²⁸ Sa'd, Rey sınırında askerleri görünce Özbek'in gönderdiğini ve Rey'i işgal edeceklerini düşünür.³²⁹ Çünkü Hârzem askerlerinin bu denli hızlı gelebileceklerini tahmin edememiştir. Özbek'in sandığı ordu ile savaşılan Sa'd, tepe üzerinde Sultan Muhammed'in çadırı ve sancağını görünce şaşırır. Sultan Muhammed'in askerlerini gören Sa'd'ın ordusu çekilmeye başlayınca kendisi hemen yakalanıp Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in karşısına çıkarılır.³³⁰

Sultan Muhammed, Sa'd'ı öldürmek istese de, Zevzen Melik'in ricası üzerine canını bağışlar. İstahr ve Aşkanaven kaleleri ile Fars bölgelerinin gelirinin üçte ikisini Sultana vermeye söz verir. Sözünün kefilı olarak oğlu Atabey Zengi'yi rehin bırakıp serbest kalır. Atabey Ebu Bekr, babası Zengi'nin Sultan ile anlaşmasına sinirlenip Sultan Muhammed'e savaş açar. Atabey Sa'd buna engel olarak oğlu ile muharebeye tutuşur. Oğlunu tutuklatıp, Sultan Alâeddin Muhammed ile anlaşmasına uyarak adına hutbe okutturur.³³¹

Hârzemşah Alâeddin Muhammed, Rey'den Sâve'ye gelerek buraları ele geçirmiş ve akrabası olan İmâdü'l-Mülk'e ikta olarak vermiştir. Daha sonra Sâve'den ayrılıp Kazvin, Zencan ve Ehber üzerine yürüyüp hiçbir direniş ile karşılaşmadan bu bölgeleri ele geçirir. Hârzemşah Muhammed hâkimiyeti altına aldığı tüm toprakları adamlarına

³²⁵ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 201.

³²⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 272; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 202.

³²⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 272.

³²⁸ Cüveyni, a.g.e, s. 315.

³²⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 272.

³³⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 273; Cüveyni, a.g.e, s. 315.

³³¹ Cüveyni, a.g.e, s. 315.

ikta etmiştir. Bunların yanı sıra İsfahan, Kumm, Kâşân'ı alıp tüm şehirlerde korku sarmaya başlamıştır.³³²

Azarbaycan ve Arran emiri Özbek İsfahan da iken Sa'd'ın Hârzemşah'a yenildiği haberini aldığı anda, kaçmak veya durup savaşmak kararları arasında kalır. Ani bir karar alan Özbek, Hemedan'a doğru çekilmeye başlar. Hemedan'a yaklaştığı zaman, Sultan Muhammed'in Rey'de konakladığını veyahut İsfahan da olduğunu zannettiği Sultan'ın aslında Hemedan'a geldiği haberini alınca ne yapacağını bilmez. Özbek'e birtakım kimseler ya İsfahan'a dönmesini ya da Azerbaycan'a kaçmasını söylerler. Veziri Rebiü'd-din ise ona Kazvin'e gitmesini tavsiye eder. Fakat Kazvin kalesinde bir süre saklanabileceğini ve Sultan'ın er ya da geç kaleyi kuşatıp kendisini öldüreceğini söyleyerek kabul etmez. Netice itibarıyla Özbek, güvendiği Azerbaycan ordularını ve hazinelerini Melik Nusreddin Muhammed kumandasında Tebriz'e gitmek için yola çıkar. Ancak kısa daha sonra Sultan'ın Kebudcâme vergi sahibi Silahdar Emir Dekcek veya Dekçekus'un yaptığı baskınla Nusreddin Muhammed ve Vezir Rebiüddin esir alınıp Hârzemşah Muhammed'in karşısına çıkarılır. Vezir Rebiüddin kendisi ve Özbek adına özür dilese de Sultan Muhammed özürlerini samimi bulmadığı için kabul etmemiştir.³³³

Ordusunu ve güvendiği kumandanlarını kaybeden Özbek, Hârzemşah Muhammed'in tabiliğini kabul etmek zorunda kalır. Azerbaycan, Arran ve Şirvan hudutlarına kadar Sultan Alâeddin Muhammed adına hutbe okutup, sikke bastırmayı kabul eder. Sultan Muhammed, elçisini gümüş, altın ve mücevher gibi değerli hediyeler gönderirken, Kazvin kalesini Hârzemşah'a bırakır. Fakat Gürcülerin saldırıları ile maddi durumu bozulur bu yüzden yıllık vergi veremeyeceği için özür diler. Sultan bu sebebi mazur görerek özrünü kabul eder. Ardından Gürcü kralına elçi göndererek Özbek'in ülkesinin Hârzemşahlar Devleti'ne ait olduğunu bölgeye saldırmamasını ister. Ayrıca Özbek'e elli bin kişilik ordu hazırlatıp Gürcü seferine çıkmasını ister. Hârzem kuvvetleri Zencan ve Ebhar şehirlerini hiçbir direniş ile karşılaşmadan alırlar.³³⁴

³³² İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 273.

³³³ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 202-203.

³³⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 203-204; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 72.

Sultan Alâeddin Muhammed, Özbek meselesini youna koyduktan sonra sefere çıkışının gerçek amacı olan Halife üzerine gitmek için Bağdat'a yönelir. Bu konu Halife ve Hârzemşah Muhammed arasındaki ilişkiler başlığında ele alınacaktır. Sultan Muhammed artık İslâm Dünyasında rakipsiz bir güce ulaşır. Dönemin sınırlarını genişletmeye liyakat olup, Hârzem merkez olmak üzere Çu Havzasından, Mâverâünnehir, Mangışlak, Horasan, Sır Derya boyları, Toharistan, Kirman, Fars, Sind hudutları, Kuhistan, Irak-ı Acem, Afganistan, Taberistan, Arran ve Azerbaycan'da, Hârzemşah'a hutbe okutulmakta ve sikke bastırılmaktadır. Hârzemşah Alâeddin Muhammed, tüm İslâm Dünyasından halifeden meşrutiyet almamış olsa da gerçekten en büyük Sultan konumuna gelmiştir.³³⁵

3.1.10. Hârzemşah Alâeddin Muhammed ve Halife en-Nâsır-Lidînillâh Mücadelesi

Halife en-Nâsır Lidînillâh, el-Mustâzî Biemrillâh'ın ölümünden sonra Abbâsî Hilafetinin dördüncü halifesi olarak, hilâfet makamına oturdu. (1180)³³⁶ En-Nâsır Lidînillâh, Selçuklu Devleti'nden bu zamana kadar yetki kısıtlamasını kaldırarak Abbâsî halife gücünü tekrardan yükseltmeyi başarır. Bu başarı doğrultusunda, askeri ve siyasi gibi saldırılara karşı, halifeliği güçlendirip İslâmî kurumları tekrardan yapılandırır. Nâsır-Lidînillâh, siyasî amaçları için İslamiyet'teki ayrı düşünce yapılarını birleştirmeye çalışır ve bu amaçla Müslim veyahut gayrimüslim herkes ile iş birliği içerisine girer.³³⁷

Halife'nin, Hârzemşahlar Devleti ile olan mücadeleleri, Sultan Tekiş zamanındaki gibi Alâeddin Muhammed döneminde de bitmemiş, aksine şiddetini artırmıştır.³³⁸ Kendisinin bu mücadelesinde hayatında en önemli iki rakibi Hârzemşah Tekiş ile oğlu Alâeddin Muhammed oldu. Tekiş, 1194 tarihinde Irak Selçuklu Devleti'ni yıktıktan sonra böylelikle Halife'ye siyasi gücünü ispat etti. İran'ı ele geçiren ve Abbâsilere karşı büyük bir tehdit haline gelen Harzemşahlar Devleti'ne karşı Halife Nâsır-Lidînillâh, Afganistan ve kuzey Hindistan'da hâkimiyet kuran Gur Devleti'ni

³³⁵ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 205; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 73.

³³⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, XI, s. 366-367.

³³⁷ Angelika Hartmann, "Nâsır – Lidînillah", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XXXII, İstanbul 2006, s. 399-402.

³³⁸ Mehmet Ali Çakmak-Ercenk Hamarat, "İnkışaftan İnhitata Bir Türk Sultanı Alâeddin Muhammed Hârezmşah (1200-1220)", Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, Sayı:23, 2005, s. 136.

kışkırtmıştır. Halifenin kışkırtmaları ile başlayan ve uzun yıllar süren Harzemşah ve Gur savaşı Gur Devleti'nin yıkılması ile sonuçlanmıştır.³³⁹ Alâeddin Tekiş'in 1200 senesinde vefat etmesi ve yerine geçen oğlu Alâeddin Muhammed'in hükümdarlığının başlarında Gürgenç'te yaşanan hadiseler ile meşgul olmasından faydalanan Halife Nâsır, siyasi gücünü göstermek hevesiyle Bağdat ve çevresinde mühim işler yapmış ve Tekiş döneminde Hârzemşahlar Devleti hâkimiyeti altına giren Irak-ı Acem'de nüfuz sahibi olmaya çalışmıştır.³⁴⁰

Sultan Muhammed'in ve Halife ilişkileri dönemlerinin sonlarına kadar uzlaşmaya kadar gitmemiştir. Halife, Hârzemşahlar Devleti'ni ortadan kaldırmayı dahi düşünmüş ve Sultan Muhammed'in acemelik dönemlerinde, Gurlular ile olan çatışmasında Gurların arkasında durarak Hârzemşah Muhammed'i yok etmeye çalıştı. 1215 yılında Hârzemşah Muhammed, Gazne'yi işgal ettiği sırada Halife'nin, Gurluları kendisine saldırmaya tahrik ettiği ve bunun için Sultan Şehâbeddin'e gönderdiği mektupları gördü.³⁴¹ Mektup da Sultan Muhammed hakkında ezici sözlediği ve ona iftiralarda bulunulması onun Bağdat'a karşı öfkesinin artmasına neden olur. Bu mektupta Halife'nin Gurlu Sultanını, Hârzemşahlar Devleti'ni yok etmeye çalıştırması, Şehâbeddin'in, Gürgenç savunmasında Bağdat'ın önemli rol oynadığını anlamıştır. Hârzemşah ve Halife ile arasının iyi olmayışının önemli nedenlerinden birisi de Celâleddin Hasan'ın, Batînilikten vazgeçip Sünnî İslâm'a girdikten sonra hacca bir takım gönderdi ve bu kafilâ Bağdat'a gittiğinde Abbâsî Halifesinin, onun kafilâsine Sultan'ın kafilâsinden daha çok iyi davranıp sancak verdiği halde, Sultan'ın kafilâsine ise pekiyi davranmaması olmuştur.³⁴² Hatta Halife, Celâleddin Hasan'ı Hârzemşah Muhammed'e karşı bir müttefik olarak kullanmış ve daha sonra Sultan Muhammed'in Irak'daki bulunan nâibi Oğlınışı'ı Batînlilere öldürttü.³⁴³

Hârzemşah Muhammed, Halifeye birçok kez elçilerini yollayarak Selçukluların Halife Kâim Biemrillah zamanında sahip oldukları askeri, idari ve ekonomik haklarının

³³⁹ Fatih Güzel, “*Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Abbâsîlerin Hâkimiyetini Canlandırma Çabaları*”, **Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: 1, Çankırı, s. 62-63.

³⁴⁰ Çakmak-Hamarat, a.g.m, s. 136.

³⁴¹ Cüveyni, a.g.e, s. 308.

³⁴² Mehmed, A. Çakmak, “*Türk Sultan'ları ile Abbâsî Halifelerinin İktidar Mücadeleleri, (XII-XIII, yüzyıl)*”, **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi**, Sayı: 44, 2007, s. 47-51.

³⁴³ Vurgun, a.g.t, s. 117.

hepsini ister. Kendi adına Bağdat'ta hutbe okutulmasını ve halifeliğin ise kendisine bağlanmasını ister. Fakat Nâsır-Lidînillâh, Hârzemşah Muhammed'in Mâverâünnehir ve Türk ülkelerinde meydana gelen sorunlar ile ilgilenmek durumunda kaldığını bildiğinden olumlu cevaplar vermiyordu.³⁴⁴ Sultan Muhammed, Kara-Hıtayları yenip Mâverâünnehir'i kurtardıktan sonra yeniden Bağdat'ta kendi adına hutbe okutulmasını ister. Hârzemşah, kâfir ülkeleri işgal edip oralara adaletini ve din devleti oluşturması ile “*Sultan-ı İslâm*”³⁴⁵ unvanını hak ettiği ideasında bulunur.³⁴⁶

Sultanın yakınlarından olan Kadı Mucîrud'dîn Ömer b. Sa'd el-Hârîzmî, Sultan adına Halifeye elçi olarak gönderilmiştir. Hârzemşah'ın isteklerini her defasında reddeden Halife, elçiye Bağdatta hiçbir vakit Hârzemşahlar adına hutbe okutulmayacağını onun ele geçirdiği topraklarda bulunarak Bağdat'a el uzatmamasını söyler.³⁴⁷ Bu duruma hiddetlenen Sultan Muhammed, Müslüman olan bir Sultanın, İslâm'ın direği olan bir imama saldırdığı takdirde toplumun tepkisini çekeceğini bildiğinden Halifeye karşı yapacağı hamleye bir geçerlilik bulmak ister. Bundan dolayı ülkesinde bulunan imamlarından, Abbasoğulları'nın hilafette haklarının olmadığını, halifenin asıl sahibinin Hüseyin soyundan gelen seyyidler olduğu hakkında fetva çıkartmıştır.³⁴⁸ Abbâsî halifelerinin görevlerini yerine getirmediğini, İslâmın bildirilerini unuttuklarını, gaza ve cihadı terk ettiklerini söyleyerek halifeye karşı olumsuz tutum sergiletmeye çalışır.³⁴⁹ Yerine tanınan seyyidlerden Alâü'l-Mülk'ü Tirmiz'den getirir.³⁵⁰ Nitekim İran'da evlad-ı Ali yandaşları sonunda Ali soyundan birisinin Halife olacağına inandılar.³⁵¹

Alâeddin Muhammed, Irak-Acem'de hâkimiyetini sağlayıp ordusunu Hemedan bölgesinden Bağdat'a ilerlemelerini emretmiştir.³⁵² Halife ise Sultan Muhammed'i

³⁴⁴ Osman Gürbüz, “*Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın Hârzemşahlar ile iktidar Mücadelesi*”, **İSTEM Yayınları**, Sayı: XVI, 2011, s. 190.

³⁴⁵ Ortaçağ'da Selçuklu dönemi ve sonrasında Sultan unvanının kullanımı ve bunun Hilafet ile dönemin iktidarları arasındaki algılanış şekli hakkında bkz. Bernard Lewis, **İslâmın Siyasal Söylemi**, (Çev. Ünsal Oskany), Phoenix Yayınlar, Ankara 2011, s. 81-82.

³⁴⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 216; Erdoğan, a.g.t, s. 178.

³⁴⁷ Vurgun, a.g.t, s. 118.

³⁴⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 335.

³⁴⁹ Gürbüz, a.g.m, s. 191.

³⁵⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 315; Çakmak-Hamarat, a.g.m, s. 137.

³⁵¹ Âdem Arıkan, “*Abbâsî Halifesi Nâsır Lidînillâh'ın Şiî Şahsiyeti*”, **İlahiyat Akademi Dergisi**, Cilt: V, Sayı: V, 2017, s. 153; Gürbüz, a.g.m, s. 119.

³⁵² Vurgun, a.g.t, s. 118.

Bağdat seferine çıkmasını engellemek ve öfkesini dindirmek için elçi olarak Şeyh Şihâbeddin Sühreverdî'yi gönderir.³⁵³ Şeyh Sühreverdî, Hârzemşah'ın isteklerini şer'î kanıtlar ile reddetmek için bir hadis okutur.³⁵⁴ Karşılıklı hadisler ile atışmalarından sonra, Sultan Alâeddin Muhammed, 1217 yılında Bağdat'a ordusunu gönderdi.³⁵⁵ Üstelik Sultan, Bağdat'ı alacağını düşündüğünden buranın topraklarını ayırmış ve kimlere verileceği hususunda not aldırıştır. Özellikle Esedâbâd Dağları'nda ve diğer bölgelerde meydana gelen şiddetli kar fırtınasına maruz kalan askerlerin birçoğu donarak hayatını kaybetmiş³⁵⁶ geriye kalanlar ise Perçem kabileleri Hakkâri kürtlerinin saldırılarına maruz kalıp kaybolmuşlardır.³⁵⁷

Hârzemşah Muhammed'in askerleri bu yıkımdan sonra Horasan'a geri dönerler. Nesevî'ye göre gerçekleşen bu felaketten bir süre sonra Sühreverdî'nin tekrardan Sultan'a elçi olarak gittiğini, (Hilafete karşı tutumundan dolayı) Allah'tan gelebilecek musibetlerden korkup, isyanlardan sakındığını, kim bunlara karşı gelirse dünyada ve ahirette bin perişan olacağını anladığını söyler.³⁵⁸ Ancak Hârzemşah Muhammed, Halife ile olan savaşından hiçbir vakit vazgeçmeyerek ve Abbasoğullarının o makamını yağma ile ele geçirdiklerini söyleyerek bu konularda fetva almış, Halife'nin ismini tüm şehirlerde okutulan hutbelerden de çıkardı. (Mart 1218).³⁵⁹

Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in, Halife ile giriştiği mücadele toplum tarafından iyi karşılanmadığı bellidir. Bilhassa halk, Bağdat yolu üzerinde Hârzem askerlerinin ölmesini Halife'ye karşı gelmesinin kötü bir sonucu olarak görmüşlerdir.³⁶⁰ Halife ile uğraşmanın Sultan Muhammed'e uğur getirmediğini düşünmüşlerdir.³⁶¹ Sultan Alâeddin Muhammed, halk gözündeki itibarını kaybetmek üzere olduğunu anlasa da yanlış stratejilerini devam ettirdi. Hakikatten 1216 tarihinde Hârzemşah Muhammed, Şeyh Mecededdin Bağdâdî'nin idam edilmesini istemiş fakat bu durum hem annesini hem de ulemâyı kızdırmıştır. Sultan Hârzemşah, öfkesine yenilmiş ve halktan büyük

³⁵³ Çakmak-Hamarat, a.g.m, s. 138.

³⁵⁴ Gürbüz, a.g.m, s. 192.

³⁵⁵ Cüveynî Hârzemşah'ın daha sonra Bağdat seferinden vazgeçtiğini ve Irak'ta kalıp burada olan karışıklıklara son verdiğini yazar. Cüveynî, a.g.e, s. 316.

³⁵⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 219; Çakmak-Hamarat, a.g.m, s. 138; Vurgun, a.g.t, s. 119.

³⁵⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 274; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 219; Gürbüz, a.g.m, s. 193.

³⁵⁸ Gürbüz, a.g.m, s. 193.

³⁵⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 335.

³⁶⁰ Vurgun, a.g.t, s. 119.

³⁶¹ Cüveynî, a.g.e, s. 335.

tepkiler almıştır. Gerçektende Hârzemşahlar Devleti çok geniş sınırlara sahip olmasına karşın, yaşanan iç karışıklıklar devleti zayıflatmaya başlattı.³⁶²

3.1.11. Güçlük Han'ın Hıtay'daki Faaliyetleri

Güçlük Han ve Hıtaylar arasındaki geçen mücadelelerde Güçlük Han bölgeyi hâkimiyeti altına alır ve Gür Han'ı tutsak eder. Güçlük Han, bölgenin idaresini aldıktan sonra, Hârzemşahlar ile direk bir ilişki içerisine girmemiştir. Hârzemşah Alâeddin Muhammed, bu zamanda Irak ve Halifeyle sorunlarla uğraşmaktadır. Bundan dolayı doğu Mâverâünnehir ve diğer bölgelerle ilgili olaylar, Hârzemşahlar Devleti yönünden daha sonraya bırakılmıştır. Benzer bir şekilde Güçlük Han'da Gür Han'ı tutsak ettikten sonra bölge bulunan Türkleri ve Tatarları boylarını hâkimiyetini kabul ettirme çalışmaları içerisinde. Gür Han'ı esir alması ile onu her daim yanında bulundurarak birçok işte yardımını alıp Hıtay bölgesini yönetmektedir.³⁶³

Hârzemşahlar Devleti yönünden Gür Han'ın esir olması ile birlikte Güçlük'ün Hârzemşah Devletini ele geçirmesini mümkün kılmaktadır. Bu sebeple Sultan Alâeddin Muhammed, Güçlük ile önceden Gür Han'a karşı yaptıkları anlaşmaya güvenerek, bir elçi gönderir. Sultan Muhammed, Gürh Han'ın hazineleri ile birlikte kendisine verilmesini ister. İsteği yerine getirilmediği takdir de ona karşı çıkılacak seferden kurtulamayacağını söyler.³⁶⁴ Güçlük Han, bu mesaj karşısında dediklerini uygulayarak Sultan'a hediyeler gönderir. Güçlük, Gür Han'ı göndermedi ve bunun için Sultan Muhammed'den özür diler. Çünkü Gür Han, Güçlük'den kendisini Sultan Alâeddin Muhammed'e göndermemesini istemiştir. Gür Han, bir süre önce Sultan ve babasının kendisine vergi verdiklerini, Hârzemşahların yardım ettiklerini, Gür Han kızını dahi verip barış istediğini, fakat Sultanın bunları önemsemediğini söyleyerek böyle bir durumda kendisinin şimdi ona gönderilmesiyle kendisinin zayıf gösterilmemesini ister. Güçlük, Gür Han'ın bu sözlerini dinleyerek onu Sultan Alâeddin Muhammed'e göndermez.³⁶⁵ İbnü'l-Esîr'in naklettiğine göre, Güçlük'ün başarısıyla sonuçlanan savaştan sonra Hârzemşah, elçiler göndererek, yaptıkları

³⁶² Vurgun, a.g.t, s. 119-120.

³⁶³ Reşîdüddin Fazlullah, **Oğuz Destanı Reşîdüddin Oğuznamesi**, (Tercüme ve Tahlili, Z.V.Togan), Enderun Kitapevi, İstanbul 1982, s. 143; Erdoğan, a.g.t, s. 191.

³⁶⁴ Erdoğan, a.g.t, s. 191-192.

³⁶⁵ Erdoğan, a.g.t, s. 192.

anlaşmaya uygun olarak ülkenin paylaşılmasını ister. Fakat Güçlük ilk başlarda buna inansa da sonrasında Hârzemşah Muhammed'e saldırmak ve ülkesini ele geçirmek için tehdit eder. Nitekim Güçlük, ordularını hazırlayıp Hârzemşah üzerine yürümüş, ancak Sultan Alâeddin Muhammed karşısında direnemeyerek Moğolların önünden kaçar.³⁶⁶ Bilhassa Irak'a sefer yapmış olması ve bundan dolayı Gür Han'a son darbeyi Güçlük'ün vurması, bu yerlerin Güçlük'ün almasına neden olur. Sonuç olarak Sultan Alâeddin Muhammed, Güçlük ile Hıtay Hanına karşı yaptıkları anlaşmanın şartlarına uyulması için girişimlere başlar.³⁶⁷

Gür Han'ın Sultan Alâeddin Muhammed'e teslim edilmediğinden dolayı, Sultan Muhammed bir kez daha elçi gönderir. Elçi, Güçlük Han'ı karşı konuştuğu ağır sözlerden dolayı onu zincirlemiştir.³⁶⁸ Yapılan birtakım görüşmeler sonucunda Güçlük Han yine Gür Han'ı vermeyince, Sultan Muhammed, Hıtay taraflarına ordusunu gönderir. Gönderdiği orduların niyeti, Güçlük Han'a saldırmak ve Gür Han'ı alıp geri gelmektir. Sultan Muhammed birçok kez ordularını gönderse de orduları yenilip dağılmıştır.³⁶⁹

Sultan Muhammed, Güçlük'ün üzerine altmış bin askerden oluşan birliğini gönderdikten bir süre sonra Hârzem'e gidip, İslâm bölgelerini fethetmek ve Halifenin kendi gücünü anlaması için Irak seferine çıkmıştır. Hârzemşahlar, gücünün zirvesinde iken Halife tarafından gücünün tanınmamış olması, Sultan Muhammed'in ağrına gitmiştir. Hârzemşah Alâeddin Muhammed, kendisini tanımayan bir halifenin varlığına dahi istememektedir. Bunun bir göstergesi olarak Irak-ı Acem seferi sonrasında Bağdat üzerine yürür. Güçlük, Hıtay devletinde Gür Han'ın esir edilmesinden sonra giriştiği hareketle ve Hârzemşah Muhammed'in de bölgeye saldırıları, Irak seferinden yüzünden sekteye uğrayınca, Kara-Hıtay devletine hâkim olup, Güçlük hazinesini zenginleştirir ve ordusunu güçlendirir.³⁷⁰ Gür Han öldükten sonra Güçlük, ilk önce Kulca şehrini hâkimi Almalığ Ozar'a yürüyüp onu öldürür. Bu sırada Kaşgar isyan eder. Gür Han olaya müdahale ederek Kaşgar'ın oğlunu hapse atıp, Balasagun'da esir eder. Şehzadeyi kendi amaçları doğrultusunda serbest

³⁶⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 226-227-228.

³⁶⁷ Erdoğan a.g.t, s. 192.

³⁶⁸ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 224.

³⁶⁹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 225.

³⁷⁰ Erdoğan, a.g.t, s. 194.

bırakarak Kaşgar'a gönderir Fakat Kaşgar halkı şehzadeyi, daha şehre girmeden kale önünde öldürdüler. Bundan dolayı Güçlük halkın üzerine birkaç yıl boyunca yağma yapar. Yağmalardan dolayı şehirde kıtlık ve hastalıklar baş gösterince halk şehri Güçlük'e vereceklerini bildirdiler. Cüveynî, putperest olan Güçlük'e karşı Kaşgarlıların ona karşı gelmeye cesaret dahi edemediklerini söyler.³⁷¹

Güçlük, Kaşgardan sonra Hoten'e yönelmiştir. Burada İslâm dinine bağlı olan kimseleri zorla dinden döndürmeye çalışmıştır. Güçlük, Gür Han'ın kızı ile evlendikten sonra Budistlik dini kabul edip, Hotenlilerden ya Hıtaylıların dinini veya Hristiyanlık dini aralarından seçim yapmalarını istedi. Hoten halkı ise Hıtayların dinini seçti. Güçlük, ibadethanelerin kapanmasını ve medreselerin kaldırılmasını emretti. Bundan sonra şehirdeki tüm âlimlerini yanına çağırıp otoritesini kurmaya çalışır. Fakat bu arada imam Alâeddin Muhammed el-Hotenî, Güçlük ile tartışmaya başlar. Uzun tartışmadan sonra Güçlük Hotenî işkence yaparak zorla İslam dininden çıkarmaya çalışsa da İslâmdan vazgeçmeyen Hotenî'yi çarpmıha gerilerek öldürtür.³⁷²

Bu hadiseler sırasında Cengiz Han, Kereyitleri yenip düzenli orduların oluşturmaya başlamış ve 1206 tarihindeki Nayman zaferi ile de Moğol halkını hâkimiyeti altına almıştır. Çin sınırı eskiden beri Moğol halkı için hazineler ile dolu bir bölgedir. Çin üç bölüme" ayrılmış olarak yönetilmiş olduğundan Moğol ülkesinin hududunda yer alan Tangut (Si-Hia), Mançurya bölgesinde Kin (Altın) ve güney Çin'de Song milli Çin sülalesi bulunmaktadır. Cengiz Han, Tangutlarla sınır taraflarında savaşır ve onları yener.

1210 senesinde Çin İmparatoru Çong-hei'nin tahta çıkması ile Cengiz Han'dan senelik vergi ister. Çin geleneğine göre, Cengiz Han, imparator elçisi önünde diz çöküp saygı göstermelidir. Fakat Cengiz Han Çin'in bu istediğini kabul etmez ve Çin'in devlet içerisindeki karışıkları bildiği için sefer hazırlıkları içerisinde girmiştir. Gelişen hadiseler sonucunda Cengiz Han Moğol hâkimiyetini sağlamış olur. Cengiz Han, 1216 tarihinden sonra Merkitleri ve Kırgızları tabiiyetine alır.³⁷³ Bu sırada kaçmayı başaran

³⁷¹ Cüveynî, a.g.e, s. 108.

³⁷² Cüveynî, a.g.e, s. 108-109; Kafesoğlu, Hâzremşahlar... s. 227.

³⁷³ Erdoğan, a.g.t, s. 195-196.

ayrıca Hitay'ya sahip olan Güçlük üzerine gitmeye hazırlanır. Cengiz Han'da Hârzemşah Alâeddin Muhammed gibi Güçlük'ün Hitay ülkesini haksızlık yaparak ele geçirdiğini düşünmektedir.³⁷⁴ Üstelik Güçlük, Cengiz Han'ın eski düşmanlarından biri olduğu için hemen, üzerine komutan Noyan Cebe'yi gönderir. O, Cengiz Han'dan öğrendiği taktiği uygulayarak halkın dini özgürlüğü olduğunu ve kimsenin zarar görmeyeceği garantisini verir. Bastırılmış olan halk Güçlük'e karşı isyan hareketi başlatır. Yedisu mevkiinde mağlup olan Güçlük Kaşgar'a kaçsa da Cebe'nin askerleri onu yakalayıp öldürür.³⁷⁵

Böylelikle Cebe komutasındaki Moğollar, Hârzemşahları hududlarına dayanmışlardı. Bundan sonra gerçekleşecek olan Hârzemşah ve Moğol devleti arasındaki hadiseler, İslâm bölgelerinden, Seyhun'dan Umman denizine, Hindistan, Irak-ı Acem ve Azerbaycan'a kadar genişlemeyi başaran Sultan Alâeddin Muhammed ve Cengiz Han arasında meydana gelecektir.

3.1.12. Sultan Alâeddin Muhammed ve Cengiz Han Arasındaki İlk Münasebetler

Güçlük problemi, Moğol İmaratorluğu Cengiz Han'ın batıya ilerleyişinin ilk hadisesidir. Fakat Hârzemşah Alâeddin Muhammed ve Cengiz Han arasındaki münasebetlerin başlangıcı daha öncelerde meydana gelmektedir. Hârzemşahlar Devleti ile Moğollar arasındaki ilk ilişkilerin ne zaman olduğu hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Cûzcânî'nin bahsettiğine göre, Hârzemşahlar Devleti ve Moğol İmrataorluğu ilişkisi Cengiz Han'ın Çin'i fethettiği döneme kadar uzanmakadır. Bilindiği üzere, Çin'in zenginliği ve çeşitli ticaret ağları ile geçmişten beri doğunun devlet adamlarının dikkatini çekmiştir. Sultan Alâeddin Muhammed de Mâverâünnehir ve İran zaferlerinden sonra etrafında Hârzemşahlar Devletinin gücünü geçecek kimse olmadığını düşünmeye başlamıştır.

Yine Cûzcânî'nin, Hârzemşahlar Devlet erkânı "*İmâdü'l-mülk Tâcüddin Debîr-i Gâmî'den*" edindiği bilgiye göre, Sultan Muhammed Çin'i fethetmeyi aklına koymuş, ülkenin uzaklığı ve hareket zorluğu gibi nedenlerden dolayı Sultanı bu fikirden

³⁷⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 109.

³⁷⁵ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 228.

vazgeçirmeye çalışsalar da vazgeçirmek mümkün olmamıştır. Verilen bilgilere bakıldığında, Çin'in Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in dikkatini çektiği vakitler 1214-1215 tarihleri arası olduğu düşünülmektedir.

Cengiz Han, Çin etrafındaki Tibet ve Tamgac'ı hâkimiyetine alır. Buna inanmayan Sultan Alâeddin Muhammed, bölgeye keşif yapması için Seyyid Bahâüddin-i Râzî başkanlığında heyeti Çin ülkesine gönderir. Râzî, Pekin'e vardığı sıralarda Cengiz Han tarafından şehir işgal edilmiştir. Râzî ve heyeti şehre ilk girdiklerinde, sayısızca insan kemikleri olduğunu ve şehirde ilerlediçe birçok yerde insan cesetleri olduğunu görürler. Biraz abartmış olsada, altmış kızın Moğol eziyetlerinden kurtulmak için kendilerini kaleden atıklarını söyler.³⁷⁶

Râzî, Cengiz Han'ın yanında prangaya vurulmuş şekilde Altun Han'ın oğlu ve vezirinin olduğunu söyler. Cengiz Han, Râzî'ye, aralarında dostluk ve ticari münasabetlerinin olması gerektiğini, kervanların mallarını istedikleri gibi getirip götürmeleri söyler. Daha sonra Cengiz Han, Hârzem kfilesini, Sultan için özel olarak pek değerli hediyeleri ile Hârzem'e geri gönderir.³⁷⁷ Hediyelerin arasında Çin dağlarından çıkarılan altın taş, gümüş, Çin işlemeli kumaşlar, hafif ipekli kumaşlar, kunduz derisi ve değerli mallar da vardı.³⁷⁸ Moğol hükümdarı Cengiz Han'ın, Hârzemşahlar Devleti'nin önemli ticaret yolları üzerinde bulunmalarından dolayı onlarla ilişkilerin sağlıklı olup, ticaretinin aksamamasını istemektedir. Nitekim Cengiz Han'ın hâkimiyet kurmasıyla birlikte, tacirler batının tüm mallarını her yere rahatça getirip götürebilmekteydiler. Halk, ekonomik refaha ulaşmıştır.

Hârzemşah Muhammed'in elçileri Hârzem'e dönerken, Sultan Alâeddin Muhammed, Irak seferinden yeni dönmektedir.³⁷⁹ Sultan Muhammed Mâverâünnehir'de iken Moğol ülkesinden bir elçilik heyeti Hârzem'e gelmiştir. Cengiz Han, Mahmud Hârezmî, Buharalı Ali Hoca ve Otrarlı Yusuf Kenka'yı Hârzemşah Alâeddin Muhammed huzuruna gönderir (1218).³⁸⁰ Elçiler, gelirken Sultana arz edilmek üzere,

³⁷⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 229-230.

³⁷⁷ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 231.

³⁷⁸ Bünyatov, a.g.e, s. 154.

³⁷⁹ Cûzcânî, bu elçilerin aynı sırada Otrar faciasında katledilen elçilik heyeti olduğunu iddia eder, fakat bu elçilik heyeti, diğer kaynaklara göre Otrar'ın fethinden önce buraya gelmişlerdir. Cûzcânî; Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler, Atabeghiler ve Hârezmşahlar... s. 136-137.

³⁸⁰ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 233.

değerli hediyeleri ile gelmiştir. Eçilik heyetinin Hârzemşah'a geliş sebebi, artık komşu olan bu iki devlet arasında dostluk ilişkisi kurmaktır. Heyet, Cengiz Han'ın, Sultan Muhammed'in batı taraflarına yaptığı seferlerinden, imparatorluğun ne kadar geniş olduğundan ve birçok ülkelerde Sultan'ın hükümlerinin geçerli olduğundan ve kendisinin de Çin ve Türk memleketlerinde aynı derecede başarılı olduğundan bahseden bir mesaj iletmiştir. Sultan Muhammed, elçilik heyetini karşılayıp, Cengiz Han'dan gelen mesajları dinledikten sonra, onları iyi karşıladığı anlaşılmaktadır. Fakat Cengiz Han, kendi gücünden konuşmuş ve kendisini oğlu seviyesinde saydığını, tehdit içeren ifadeler kullanmıştır. Elbette ki bu Sultan Hârzemşah'ın hoşuna gitmez.³⁸¹ İlaveten Cengiz Han'ın ifadelerinde, ordu birliklerinin çok olmasından, kendisini Doğunun hükümdarı olarak göstermesinden, İslâm dünyasının tek Sultanı olmak isteyen Hârzemşah'ı sinirlendirir. Sultan Alâeddin Muhammed, kafasındaki şüpheleri giderebilmek için geceleyin heyet üyelerinden Hârzemli Mahmud'u yanına çağırarak sorduğu sorulara doğru cevap verdiği takdirde kendisini ödüllendireceğini söyler. Sultan Muhammed ilk olarak Cengiz Han'ın Çin ülkesine gerçekten hâkim olup olmadığını ve gücünü doğrulamak ister.³⁸² Karşılığında Mahmud, Sultana açıkça Cengiz Han'ın ve ordularının ne kadar büyük olduğundan ve yaptığı fetihlerin etkilerinden bahseder.

Hârzemşah Muhammed, Hârezmli Mahmud'dan gerçekten casusluk yapıp yapmamasını istediğine dair kaynaklarda başka bir bilgiye rastlanmamaktadır. Fakat Sultan, Cengiz Han'ın söylediklerine kızmasına rağmen Han'ın ticari anlaşma teklifini kabul eder. Bu ilişkiler ticari amaçlı olacak gibi görünse de aslında her iki devlette birbirini tanıma ve güçlerini ölçme dönemi olarak algılanmaktadır.³⁸³

Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ın teklifini kabul ettikten sonra ticaret kervanı hazırlatıp, Ahmed Hocendî, Emir Hüseyin ve oğlu Ahmed Belhî'yi yanlarında elbiseler, keten ve zendeci kumaşlar alarak Cengiz Han'ın ülkesine göndermiştir.³⁸⁴ Sultan Muhammed, bu kumaşları heyetle birlikte göndermesinin asıl amacı, mallarını orada satmaktır. Gerçekten Moğollar kumaşları pahalıya alırlardı.³⁸⁵ Bu sıralarda

³⁸¹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 81-82.

³⁸² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 233-234; Abdilkhakim, a.g.m, s. 260.

³⁸³ Erdoğan, a.g.t, s. 202.

³⁸⁴ Cüveyni, a.g.e, s. 116; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 234.

³⁸⁵ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 83.

Cengiz Han ticaretin güvenliğini sağlayıp, gelirlerini artırmak için yollara “Karakçi” denilen bekçiler yerleştirmiştir. Bu üç tüccar, Karakçilerin bulunduğu bölgeye vardıklarında, malları kontrol edilmiş ve tüccar Ahmed Belhî’nin mallarını beğendikleri için Cengiz Han’ın yanına götürmüşlerdir.³⁸⁶ Cengiz Han, mallarını açtırdı ve içlerinden elbiseler seçerek fiyatlarını sorduğunda Ahmed Belhî ucuz mallara üç kese altın ister. Fakat Belhî’nin yüksek fiyat söylemesine sinirlenerek kendi hazinesindeki malların getirilmesini emretti ve kendisine gösterir. Daha sonra Ahmed Belhî’nin mallarına el koydurup, tutuklatma emri verir. Bu hadise üzerine diğer tüccarlara mallarının fiyatını sorduğunda, tüccarlar Cengiz Han’dan çekinerek kendisine hediye ettiklerini söyleyip, Cengiz Han’ın gönlünü alırlar.³⁸⁷ Buna binaen yumuşayan Cengiz Han Belhî’yi çağırıp, mallarının hepsine bir kese altın ve gümüş vererek satın alır.

Hârzem’e dönmek için hazırlanan tüccarlar ile birlikte, Cengiz Han’ın emri ile adamlarını ve emirlerini Sultan Alâeddin Muhammed’in ülkesine gitmelerini ve mallarını da beraberinde götürmelerini emreder. Moğol emirleri 450 kişilik kervan oluşturarak Hârzem’e yol alırlar. Kervan yanlarında Cengiz Han’ın Sultan Alâeddin Muhammed’e yazdırdığı mektubu da götürürler. Mektupta, Sultan’ın gönderdiği tüccarlara bir şey yapmadan sağ salım gönderdiğini, gönderdiği mallarını satın aldığını ve Sultan’ın ülkesinden mallar satın alması için adamlarını gönderdiğini bildirir. Üstelik ticari ilişkiler kurularak aralarındaki anlaşmazlık ve düşmanlığın bitmesini ve dostluk kurulmasını istediğini söylemiştir.³⁸⁸ Cengiz Han’ın ticaret heyetinin başında Otrarlı Ömer Hoca, El-Hammal-i Merâğî, Buharalı Fahrüddinî Denzekî ve Eminüddin el-Herevî bulunmaktadır. Bu 450 kişilik heyet, çoğunlukla Müslümandı, fakat aralarında Ukuna isimli bir Moğol’un önderliğinde yol alan bir takım Moğollarda bulunmaktadır.³⁸⁹

Moğol kafilesinin Hârzem’e gönderilmesi ile başlayan olaylar, neredeyse tüm Orta çağ tarihini değiştirecek olayları da beraberinde getirmiştir. Hadiselerin oluş sırasına

³⁸⁶ Murat Darıbay, “*Otrar Bölgesi ve İslam Tarihindeki Önemi (VI-XII. Yüzyıllar Arası)*”, **Selçuk Üniveristesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı İslam Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2011, s. 44.

³⁸⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 116-117; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 235.

³⁸⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 117.

³⁸⁹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 235.

baktığımızda Hârzemşahlar ve Moğollar arasındaki ilişkiler ticari temas kurularak başlanmıştır. İlk başlarda Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ın gücünü ve zaferlerinin doğruluğunu araştırırken, Cengiz Han ise hem halkın ekonomik gücünü artırmak hem de komşu ülkenin gücünü tartmak için dostluk kurmak istemiştir.³⁹⁰

3.1.13. Hârzemşahlar Devleti ile Moğol İmparatorluğu Arasındaki ilk Muharebe

Hârzemşahlar Devleti ve Moğol İmparatorluğu arasında ilk savaşın tarihi, nerede ve neden yapıldığı konusunda var olan kaynaklar farklı bilgiler vermektedir. Nesevî hadisenin tarihini 1215 olarak verirken bazı konularda yanlış bilgiler vermektedir. İbü'l-Esîr'e bir yönelme de bulunarak 1218 veya 1219 tarihlerinde yapıldığını söylemektedir. Ancak birinci el kaynaklarımızdan olan Nesevî'nin bu zamanlama hatası Kafesoğlu tarafından Cûzcânî ve Cüveynî'nin oluşturduğu kayıtlar ele alınarak açıklamaya çalışmıştır. İbrahim Kafesoğlu'nun kabul ettiği iki devletin karşılaşması 1215 yılı olması mümkün değildir.³⁹¹ İki güçlü devlet arasında gerçekleşen bu olay, 1218/1219 yıllarında meydana gelmiştir. Cüveynî, hadisenin geçtiği zamanı Otrar faciasından sonra olduğunu, alınan önlemler ve ordu hazırlıkları sırasında Cuci komutasında Güçlük ve Tok Togan üzerine ordu gönderdiğinden bahsetmiştir.³⁹²

Cüveynî'nin naklettiğine göre, Cengiz Han Kaşgar ve Hoten'i aldıktan sonra, Güçlükten kaçan Tok Togan'a oğlu Cuci'yi göndermiş ve ortadan kaldırıldıktan sonra bölgede sorun yaratacak kimse kalmamıştır. Anlaşılacağı üzere Hârzemşah Alâeddin Muhammed ve Moğol ordusunun ilk karşılaşması Cuci'nin Togan olayını çözüp döndüğü sırada meydana gelmiştir.³⁹³

Sultan Alâeddin Muhammed'in Hitay taraflarına sefer yapmasının nedeni, Cengiz Han'ın Kaşgar ve Hoten'e kadar olan bölgeleri ele geçirmiş olmasıdır. İbnü'l-Esîr'e göre ise Moğollar, Güçlük üzerine sefere çıkmış ve onu yenip sayısızca hazine elde etmişlerdir. Sultan Alâeddin Muhammed'de haberi alınca üzerlerine gitmiştir.³⁹⁴

³⁹⁰ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 84.

³⁹¹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 236-237.

³⁹² Cüveynî, a.g.e, s. 118-119.

³⁹³ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 238.

³⁹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, s. 320.

Cuci'nin ordusu 20 bin kişiydi ve özel askeri bölgelerden Cengiz Han tarafından özenle seçilmiştir. Sultan Muhammed ise 60 bin kişilik ordusuyla sefere çıkmıştır. Nesevî'ye göre Sultan, aslında Güçlük Han üzerine sefere çıkmıştır. Sultan Muhammed, Irgız nehrine geldiğinde nehir donmuş ve bir süre orada beklemek zorunda kalırlar. Bu sırada gelen habere göre Cuci, Güçlük'ü yenmip, bütün hazinesini ele geçirdiklerini söylemişlerdir. Sultanın sefere çıkmasındaki en önemli sebeplerden biri de Güçlük'ün hazinlerini kendisine iade edilmemesidir.

Cûzcânî ise bu hadiseyi daha farklı anlatmaktadır. Cuci'nin Moğol ordu kumandanı olduğunu ve Hârzemşahlar ile karşılaştığını söylemektedir. Yine Cûzcânî'ye göre Sultan Alâeddin Muhammed, Sefegtan Yimek'in oğlu Türkistan Hanı Kadir'e karşı sefere çıkmıştır.³⁹⁵ Cuci'de Tamgaç bölgesindeki meselesini halletikten sonra buraya gelmiştir. Başka bir başvuru kaynağı olan Camiü't-Tevârih'de, Cengiz Han'ın Kırgız ve Tumat kabilelerini almak, Kudu ve Güçlük ordularını yok etmek amacı ile Hıtay bölgesine ordularını göndermiştir. Moğol birlikleri Merkit reisinin oğlunu yendikten sonra kaçması ile de yolları Türkistan hududlarına kadar düşmüştür. Sultan Alâeddin Muhammed Moğol ordularının sınırlara geldiğini öğrenince onlar üzerine sefere çıktı.

Moğol ordusunun Kudu'yu yenmesinden sonra Sultan Alâeddin Muhammed, savaş meydanına geldiğinde Moğolların dağıldığını görünce onları yakalamak için peşlerinden gider. Anlaşılabacağı üzere, seferin ne zaman olduğu ve neden ortaya çıktığı konusunda oldukça karmaşık bilgiler bulunmaktadır. İncelenen kaynakların bu hadise hakkındaki karmaşık bilgiler vermesine rağmen savaşın Sultan Alâeddin Muhammed üzerinde nasıl etki ettiği hakkında tüm kaynaklar hem fikirdir.

Sultan Alâeddin Muhammed, Moğollara karşı sefere çıktığı 60 bin kişilik ordusu ile onları yakalar. Sultan, Moğollara elçisini göndererek savaş niyetinde olduğunu gösterir. Fakat Cuci, Sultan Muhammed ile savaşmaya niyetli olmadığını ve Cengiz Han'dan böyle bir emir almadığını söyler.³⁹⁶ Cüveynî'nin ifadesine göre, Sultan Alâeddin Muhammed, “*felaket ve tehlikeye susamışcasına*” savaş yapmak için ısrar

³⁹⁵ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 239.

³⁹⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 110; Mustafa Köksal, “*Hârzemşahları Yıkıma Götüren Olay: Otrar Faciası (1218)*”, **Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 1, Düzce 2021, s. 181.

eder.³⁹⁷ Sultan ise Cuci'yi kâfir Güçlük ve Gür Han ile aynı derecede olduğunu, kışkırtıcı sözler söyleyerek savaşın başlamasına neden olur. Bölgedeki nehrin iki tarafında bulunan ordular erken saatlerde savaşmaya başladılar. Moğolların sol kolu Hârzemşah ordusunun sağ koluna baskıda bulunarak İslm ordusunun sağ kolunu dağıtır. İslâm ordusunun sağ kolu dağılmaya başlayınca, Sultan Muhammed'i yakalayabilirlerdi. Sayıca az olmalarına rağmen Moğol ordusu Hârzemşahlar Devleti'ni yenmek üzere idiler.³⁹⁸ Sultan Alâeddin Muhammed'in oğlu Celâleddin Hârzemşah'ın Sultan'ın olduğu merkeze saldırdıklarını fark edince karşı saldırı ile Moğollara ağır kayıplar verdirmeyi başarır.³⁹⁹ İbnü'l-Esir'in naklettiğine göre üç gün süren bu savaşta Moğollar geceleyin ateş yakıp onlar anlamadan kaçmışlardır. Böylece yapılan savaşta kazanan ya da kaybeden belli olmamıştır.⁴⁰⁰

Gerçekten de Moğol ordusu az sayıda olduğundan Hârzemşah ordusuna karşı zafer elde edemeyeceklerinin farkındılar. Bundan dolayı gece savaş bölgesinden ayrıldılar. Sultan Muhammed, erken bir vakitte Moğol ordularını göremediğinden Semerkand'a geri dönmüştür.

3.1.14. Hârzemşahlar ve Moğol İlişisini Bozan Otrar Faciası

Otrar, Sırderya'nın Çimkent nehrine döküldüğü tarafın aşağısında yer alan, gerçek isminin Fârâb (Bârâb), olan bu şehir, İsficâb havalisinin baş şehriydi. İyi bir şekilde savunulmuş olan şehrin Cuma Camisi ve iç kalesi olup, Müslüman bölgelerinin sınır konumundadır. Fârâb olarak bilinen bu şehir sonraları Utrar veya Ortrar okunuşları olan bu ismi almıştır.⁴⁰¹

Otrar şehri o dönemde Hârzemşahlar Devleti sınırları içerisinde yer alan bir ticaret şehriydi. Cengiz Han'ın ülkesinden gelen Ukuna adındaki Moğol reisinin önderliğindeki kervan kafilesi, Otrar'a varmıştır. Şehre geldiklerinde şehri yöneten, Sultan Alâeddin'in annesi Terken Hatun'un yeğeni olan Gayır/Kayır Han⁴⁰² lakaplı

³⁹⁷ Cüveyni, a.g.e, s. 110.

³⁹⁸ Erdoğan, a.g.t, s. 208.

³⁹⁹ Cüveyni, a.g.e, s. 110.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 320.

⁴⁰¹ Erdoğan, a.g.t, s. 209.

⁴⁰² Osman Turan, "Çingiz Adı Hakkında", **Belleten**, Cilt: V, Sayı: XIX, Ankara Temmuz 1941, s. 269; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 240; Köksal, a.g.m, s. 182.

İnal/İnalcık/Yinal idi. Otrar valisi İnalcık, Moğol ülkesinden gelen 450 kişilik tüccarların mallarına el koyup onları hapse attırır.⁴⁰³ Kaynakların hepsinde bu hadisenin İnalcık tarafından bu şekilde gerçekleştirildiğine dair ortak fikirde olsalar dahi sebebi konusunda aynı düşüncede değillerdir.⁴⁰⁴

Cüveynî'ye göre, Moğol ülkesinden gelen bu kafilenin arasında Hintli biri vardır. İnalcık bu Hintliyi daha öncelerden tanıdığını hemen yanına çağırdığını ve Terken Hatun'un akrabalarından olmasının verdiği özgüvenle Hintliyi aşağılamaya başlar. Fakat Hintli, buna karşılık vermeyerek valiye saygı göstermeye tenezzül etmez.⁴⁰⁵ Bu duruma aşırı sinirlenen İnalcık, bütün kafilenin mallarına el koyup hepsinin hapse atılması emrini verir. Daha sonra saygısızlık ve yağma yapmak için geldiğini düşündüğü tüccarların cezalandırılması için Irak'ta bulunun Sultan Alâeddin Muhammed'den izin istemesi için elçisini gönderir. Cüveynî'ye göre, Sultan Muhammed, hiç düşünmeden tüccarların mallarına el konulup öldürülmeleri emrini verir.⁴⁰⁶

İbnü'l-Esîr ise, Moğolların Hârzemşah ülkesine geliş nedenlerini anlatırken, Cengiz Han'ın gönderdiği ticaret kafilesinin Otrar'a vardıklarında Otrar Valisi İnalcık, Hârzemşah Alâeddin Muhammed'e mektup gönderip, tüccarların elinde bulunan malların önemli derecede çok olduğundan bahsetmiştir. Bunu üzerine Hârzemşah, hemen tacirlerin öldürülüp mallarına el konularak kendisine gönderilmesini ister. Daha sonra malları alan Hârzemşah Muhammed, Semerkand ve Buhara tüccarlarına dağıtmıştır.⁴⁰⁷ XIV. Yüzyılda bu bölgeyi ziyaret eden İbn Battuta aldığı haberlere göre, Cengiz Han'ın direk Hârzem bölgesine saldırmaya cesaret edemediğini ve tüccarlar ile anlaşarak Otrar'a gönderdiğini nakletmiştir. Sultan Muhammed oğlu Celâleddin'e emir vererek kâfirlerin mallarına el konulup, bazı organlarının kesilmesi emri vermiştir.⁴⁰⁸ Tüm kaynaklardaki ortak nokta, Sultan Muhammed tarafından tüccarların mallarına el konulmasıdır. Fakat böyle bir durumun gerçekleşme olanağı çok düşük

⁴⁰³ Ebu'l-Gazi Bahadır Han, **Türk Şeceresi Türk'ün Soy Ağacı**, (çev: Yunus Yiğit), İlgî Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul 2009, s. 85-86; Abdilkhakim, a.g.m, s. 262.

⁴⁰⁴ Erdoğan, a.g.e, s. 85.

⁴⁰⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 117-118.

⁴⁰⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 117-118; Köksal, a.g.m, s. 182.

⁴⁰⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 320.

⁴⁰⁸ Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, **İbn Battûta Seyahatnamesi II**, (çev: A. Sait Aykut), Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizisi, İstanbul 2004, s. 528.

bir ihtimaldir. Çünkü Alâeddin Muhammed, bir grup kafilenin mallarına el koyması mümkün değildir.

Nesevî'nin gerçeğe yakın bilgiler vermesi daha muhtemeldir. Nitekim Nesevî, Moğol hükümdarı Cengiz Han tarafından gönderilen tüccarların Otrar şehrine vardıklarında, Sultanın dayısının oğlu olan vali İnalçık, kervanın elinde bulunan malların fazlalığından ve değerleri yüzünden Sultan Muhammed'e mektup yazmıştır. Mektupta tacir kıyafetli kafilenin bölgede bir arayış içerisinde olduklarını, bunların tüccar olmadığını, casusluk yaptıklarını ve halkı tehdit ettiklerini söylemiştir. Sultan ise bunun üzerine kafilenin öldürülmesi emrini vermiştir. İnalçık aldığı emir ile tüm tüccarları zalimce öldürmüştür.⁴⁰⁹ Kaynakların farklı şekillerde anlattığı bu olayın sonucunda 450 kişilik Moğol ticaret kervanı öldürülmüştür. Aslında bu olayın olma sebebi Sultan Alâeddin Muhammed'in ticari mallara karşı açgözlü olması değil, vali İnalçık'ın tamah etmesinden dolayı böyle bir facia meydana gelmiştir. Bu olay ile Hârzemşahlar Devleti ve Moğol İmparatorluğu arasında başlayacak olan savaşların ve istilaların sonucunda, halk perişan ve evsiz kalacaktır.⁴¹⁰

Otrar valisi İnalçık'ın öldürdüğü kervandan sadece bir kişi hayatta kalır. Bu tüccar, derhal durumu Cengiz Han'a anlatır. Bu sırada Kitan hükümdarı Altan-Han meselesi ile uğraşan Cengiz Han, olanları öğrenince çok kızar ve gözlerinden yaş bile akmıştır.⁴¹¹ Cengiz Han, öfkesini dindirmek için bir dağın tepesine çıkarak üç gün üç gece Allah'a intikamını alabilmek için dua eder. Bu sırada Cengiz Han'ın orduları Tok Togan ve Güçlük'ün peşine düşerler.⁴¹² Aynı zamanda, eskiden Sultan Tekiş'in hizmetinde bulunan İbn Kefrec Buğra ve iki Moğol elçisini Sultan Alâeddin Muhammed'e gönderir.⁴¹³ Elçiler, Sultan Muhammed'e önceleri yaptıkları anlaşma gereği kimseye zarar vermeyeceklerine dair Cengiz Han'ın mührü olan belgeyi gösterirler. Daha sonra bu olay ile yapılmış olan dostluk anlaşmasını bozduklarını ve bunun Müslümlar tarafından yapıldığı için kınadıklarını belirttiler.

⁴⁰⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 320-321.

⁴¹⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 118.

⁴¹¹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 242-243; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 85-86.

⁴¹² Cüveynî, a.g.e, s. 118-119; Köksal, a.g.m, s. 183.

⁴¹³ Bünyatov, a.g.e, s. 158.

Sultan Alâeddin Muhammed'e, İncalcık'ın teslim edilmesini, onun cezasını kendisinin vereceğini aksi takdirde İncalcık teslim edilmez ise barış yerine savaş yapılacağını söylerler. Sultan ilk başta ne yapacağını bilemeyip şaşırılmış vaziyette İncalcık'ı vermeyeceğini bildirir. Nitekim vali İncalcık'ı teslim ederse hem kendi Sultanlığı sarsılacak hem de Terken Hatun'un akrabaları Kanlı-Kıpçaklar kendisine düşman olacaktır. Çünkü Hârzemşah ordusunun çoğu bu kabilelerden oluşmaktadır. Fakat Hârzemşah Devleti'nin dönüm noktalarından biri olan bir karar verir ve Moğol elçilerini öldürür.⁴¹⁴ Fakat İbnü'l-Esîr'deki bilgiye göre, Hârzemşah Muhammed bir elçi öldürüp diğerlerinin sakallarını kesip aşağılayarak geri göndermiştir.⁴¹⁵

Sultan Muhammed, şayet Cengiz Han'a karşı yumuşak tavır takınırsa Cengiz'in bununla kalmayıp daha fazla hırs yapacağını düşünmektedir. Sultan, aslında Cengiz Han'ı ürkütmek ve kendisinin tehditlerine boyun eğmeyeceğini gerektiğini göstermeyi düşünmüştür.⁴¹⁶

Aslında Sultan bu tavrı ile karşısındakinin muhatap dahi olamayacağı, bir devlet olarak görmediğini anlaşılmaktadır. Sultan Muhammed her ne kadar kibirli ve gururlu ise, Cengiz Han'da iki katı hırslı ve korkusuz bir insandır. Şüphesiz Otrar faciası, dönemin şeklini değiştirecek ve Hârzemşahlar Devleti'nin sonunu hazırlayacak bir hadise olmuştur.

3.1.15. Moğol İstilasında Halife en-Nâsır Lidînillâh'ın Rolü

Hârzemşah Alâeddin Muhammed zamanında karmaşık olaylardan birisi de Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın, Cengiz Han'ı Hârzemşahlar üzerine ve İslâm ülkelerine davet edip etmediği meselesidir. Konunun belirsiz olmasının nedeni hem dönemin ana kaynaklarının hem de Ortaçağ tarihini kaynakların bu mesele konusunda çelişkili malumatlar vermiş olmalarındandır.⁴¹⁷ Halifenin Moğollar ile işbirliği içerisinde olduğuna dair bir kanıt olmasa bile gayr-ı Müslim bir topluluk ile yapılan ittifakı gösteren önemli bilgiyi Cüveyni vermektedir. Sultan Alâeddin Muhammed, Gazne'yi

⁴¹⁴ Erdoğan, a.g.t, s. 212.

⁴¹⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 322.

⁴¹⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 243.

⁴¹⁷ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 243-244.

fethettiği zaman bulduğu Halifeye ait mektuplarda, Sultan Şehâbeddin'e gönderdiği gizli evraklarda Gurların Hârzemşahlara karşı mücadele etmesini hatta Hıtaylardan yardım almalarını istemekteydi.⁴¹⁸ Halifenin bu düşüncesi, Hârzemşah Muhammed'den ne kadar korktuğunun bir göstergesidir.⁴¹⁹

Bu konu hakkında birçok eserde, Halife Nâsır-Lidînillâh'ın bunu yapıp yapmadığı hakkında cevaplar verilmiştir. Dönemin kaynaklarını tahlil ve tentit edildiğinde *el-Kâmil fi't Tarihinde*, Halifenin Moğollar ile ilişkisini oldukça net açıklamıştır. Halife hakkında olumlu bilgiler vermeyen Esîr, onun Moğollar ile ilişkiler kurduğundan bahseder. Hatta Moğollar ile aralarındaki mektuplaşmalar olduğunu ve bu dünyada en büyük kötülüğü yaptığını düşünmektedir.⁴²⁰ Bu görüş hakkında ünlü tarihçi Spuler, Halifenin diyarında herkes tarafından Başbuğ ilan edilen⁴²¹ Cengiz Han'a heyet gönderdiğini söylemektedir.⁴²² Hatta diğer kaynaklarda yapılan itirazları anlamadığını da nakleder.⁴²³

Tarihçi Hartman'a göre Halifenin, Cengiz Han'ı davet etmesini Moğol İstilasından sonra meydana geldiğini söyler. Üstelik Celâleddin Hârzemşah zamanında Moğollarla savaşmak İslâm uğruna mücadele etmek olarak görülmektedir. Hartman'a göre, eğer böyle meydana gelmiş olsa, Katolik Nasturilerin kaynaklarında yer alacağını söyler. Nitekim Hartman, dini yetkisinin üst düzeyde olan birisinin bu daveti yapacağını düşünmemektedir.⁴²⁴

Halife ve Hârzemşah Muhammed ilişkilerine bakıldığında Halifenin, Cengiz Han'ı davet etmiş olma olasılığı görüşünü kabul edebiliriz. Halifenin ulaşmaya çabaladığı hedefleri için yapmış olduğu siyasi icatlar onun Cengiz Han ile görüşüğünü kabul etmektedir.⁴²⁵

⁴¹⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 333-334.

⁴¹⁹ Vurgun, a.g.t, s. 130.

⁴²⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 401.

⁴²¹ B. Spuler, *İran Moğollar Siyaset, İdare-Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, (çev: Cemal Köprülü), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2011, s. 29-30.

⁴²² Arıkan, a.g.m. V, s. 154.

⁴²³ Spuler, *İran Moğollar Siyaset, İdare-Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350* s. 29-30.

⁴²⁴ Angelika Hartman, "Al-Nasır Li-din Allah", s. 399-402.

⁴²⁵ Gürbüz, a.g.m, s. 193; Fatih Güzel, "Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Abbâsîlerin Hâkimiyetini Canlandırma Çabaları", s. 93.

3.1.16. Otrar ve Cend Bölgelerinin İstila Edilmesi

1219 tarihi ve devamındaki olaylar, İslâm dünyasını ve Dünya tarihi bakımından önemli sonuçlar meydana çıkaracak hadiselerin başlangıcı niteliğindedir. Moğol istilasının başlaması ile İran, Andaolu, Ortadoğu ve Avrupa tarihini kökünden etkileyecektir. Moğol İmparatorluğunun kurucusu Cengiz Han, Mâverâünnehir'den başlayarak, ulaşabildiği tüm yerleri ezip geçmeye başlamıştır. Sonucunda bölge halklarının, yaşayış şekilleri, dini inançları, sosyal, ekonomik ve siyasal düzenlerini etkileyip düzensiz bir hal almaya başlamıştır.

Cengiz Han, Hârzemşah Alâeddin Muhammed ile girdiği ilk temas sonuçsuz kalınca, yeni savaşa girmesi gerektiğini düşünmeye başlamıştır.⁴²⁶ Bu durum gösteriyor ki Cengiz Han, Hârzemşah Muhammed'e öfkesini yanı sıra Hârzemşahlar Devleti'ni küçük görmektedir. Bir dağın tepesine çıkıp yapmış olduğu ayin, büyük savaşlar öncesi gerçekleştirdiği bir ritüeldir. Cengiz Han, kendisine bir şey olduğu takdirde yerine kimin geçebileceği konusunda sefer öncesi tartışma çıkmıştır. Hükümdarın eşi Yesui Hatun, sefere çıkmadan veliahtı açıklamasını söyler. Bunun üzerine Cengiz Han, tartışmalar yaşansa da oğlu Ögeday liderliğinde Cuci ve Çağatay ile birlikte yönetime geçilme kararı alır.⁴²⁷ Toplanan kurultay doğrultusunda ordunun güçlenmesi için Cengiz Han'a bağlı beylerden asker takviyesi ister. Tangut halkının hükümdarı Burhan'dan ordu sevki için elç gönderir. Fakat Burhan, Cengiz Han'ı küçümser şekilde konuşarak ordu göndermeyi kabul etmez. Cengiz Han, Burhan'ın bu yaptığı davranışa sinirlense de Hârzemşah olayı ile ilgileneceği için üzerinde durmaz.⁴²⁸

Cengiz Han, ordu takviyesi için, Mukali'yi Çin şehrine bırakıp tedbirler almaya başlar. Emirlerini, oğullarını ve kumandanlarını toplayarak, bölük, takım, tabur ve tümenlere ayırır. Yasa çıkartarak Batı taraflarına harekete geçip Hârzemşah Alâeddin Muhammed'e elçi gönderir. Elçi heyeti, Cengiz Han'ın savaş için geldiğini ve kervanın intikamını almak için hareket ettiğini söyleyerek, tehdit eder.⁴²⁹ Cengiz Han, Kayalık'da Arslan Han'ın askerlerini kendi birliklerine katar. Daha sonra Uygur İdi-

⁴²⁶ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 87.

⁴²⁷ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 247.

⁴²⁸ Erdoğan, a.g.t, s. 218.

⁴²⁹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 88-89.

Kut'u, Almalığ'tan Siknak Tigin ve Bişbalığ'da birliklerine katılır.⁴³⁰ Moğolların ordusundaki asker sayısı hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Kimi kaynaklar 150.000 civarında sayı verirken kimi kaynaklar 200.000 asker olduğunu nakletmiştir.⁴³¹

İlk olarak Otrar şehrine saldırmak için,⁴³² 1219 tarihinde Arai geçidinden hareket eden Cengiz Han, hatunu Hulan'ı da yanına alıp, küçük kardeşi Otçigin'i büyük ordugâhına komutan olarak bırakır Cebe'yi öncü birlik olarak gönderdikten sonra Sube'etai'yi ve Tohurçar'ı sevk eder. Birliklerin yandan dolaşarak Sultan'a yaklaşıp geri kalan orduyu beklemelerini söyler.⁴³³ Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ın sefer hazırlıklarını yaptığını öğrenince, Moğollara karşı nasıl hareket edeceği hakkında danışmak için kurul toplar. Bu yolda, kendisinin de saygı duyduğu Şehâbeddin-i Hiveki'yi çağırır. Moğol ordularının, Türk ülkelerinden üzerlerine geldiğini, bu husustaki önerilerini sorar. Hivekî, Hârzem askerlerinin dışında diğer İslâm ülkerine mektuplar gönderip, takviye asker istenilmesini teklif eder. Üstelik toplanan büyük ordu ile Seyhun nehrinin karşısında Moğolların geçmelerini engelleyip, zaten yorulmuş olan ordularına karşı zafer elde edebileceklerini söyler. Üstelik bütün Müslümanları bu savaşa destek vermeleri gerektiğini belirtir. Sultan Muhammed, Hivekî'nin görüşlerini başka güvendiği adamlara danıştığında, onlar böyle bir şeyin mümkün olamayacağını, Moğolların Seyhun nehrini geçmelerine engel olmamak gerektiğini ve bilmedikleri bölgelere giren Moğolların başkaları tarafından saldırıya uğrayacaklarını iddia ederler.⁴³⁴ Sultan Muhammed'e gelen diğer öneri ise, Mâverâünnehir'i elde tutulamayacağını, bundan dolayı Horasan ve Irak'ın ellerinden gitmemesi için gayret etmek gerektiğini söylerler. Bu konuda, Ceyhun hat çizilerek seferberlik ilan edilmeli ve Ceyhun'un ötesinde savaş yapılmalıdır. Cüveyni'ye göre ise, Sultan Muhammed, Gazne'ye gidip Hindistan'da asker toplamaya başlarayarak mücadele etmeyi kabul etmiştir. Fakat Celâleddin Hârzemşah, özellikle sonuncu fikre ve hatta hepsine karşı çıkıp, düşmanın üzerine gidilmesi gerektiğini, eğer Sultan buna uyar ise kendisi Irak'a, askerleri de bana bıraksın diyerek kızgın şekilde karşı gelir.⁴³⁵

⁴³⁰ Cüveyni, a.g.e, s. 120; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 274.

⁴³¹ Spuler, *İran Moğollar Siyaset, İdare-Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, 34; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 248.

⁴³² Cüveyni, a.g.e, s. 121; İbn Batutta, a.g.e, s. 528.

⁴³³ Erdoğan, a.g.t, s. 220.

⁴³⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 321; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 248-249.

⁴³⁵ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 89-90.

Sultan Muhammed, yapılan görüşmeler ve alınması gereken tedbirlerin yanı sıra ilk önce Semerand'ın çevresini surlar ile çevrilmesi ve birçok askerin şehre yerleştirilmesi emrini verir. Böylelikle Semerkand'ı müdafaası şartıyla bu bölge sınır olarak belirlenir. Ordu takviyesi için ülkenin dört bir yanına gönderilen habercilerin, peşinden bu yılın vergilerinin erken toplanması için şehirlere memurlar gönderilir. Fakat ne Semerkand'ın surları tamir edilebildi, ne de ordu birliklere asker takviye edildi.⁴³⁶ Ayrıca her askerin, atı, silahı ve yiyecekleri temin edilecekti. Yurdun her tarafından asker toplamasına rağmen ordunun başında durmadığı ve savaşa girmediği için askerlerin dağılmaya başladığı söylenmektedir. Tüm kaynakların ortak fikri, Sultan Alâeddin Muhammed'in ordularını Maveraünnehir ve diğer şehirlere dağıtması, onun stratejik hatası olduğunu düşünülmektedir. Nitekim Mâverâünnehir şehirlerine birlikleri göndermiştir.⁴³⁷ Aslında Sultan Muhammed, ordusu ile birlikte Moğol askerlerine karşı çatışmaya girmeye cesareti olmamış gerilla taktiğini uygulayarak savaşı kazanma şansını düşürmüştür.⁴³⁸

Sultan Alâeddin Muhammed'i ordularını şehir savunması için dağıtmasına neden olan bazı hadiseler meydana gelmiştir. Nesevî bunun nedenini, Sultanın emirleri ve birkaç devletin ileri gelenlerinin kendisine hainlik etmeleri olmuştur. Cengiz Han Otrar şehrini fethettip aldıktan sonra, vezir Bedreddin Âmid, Cengiz Han ile görüşmek ister. Yapılan görüşmede Bedreddin, Sultan Muhammed'den öç almak herşeyi yapacağını söyler. Sonucunda Sultan Muhammed, Otrar'ı ele geçirdiğinde Bedreddin'in babası Kadı Âmid Sa'dî, dayısı Kadı Mânsur'u, kardeşlerini ve kuzenlerinin öldürmüştür. Bundan ötürü intikamını almak maksadıyla Cengiz Han'ın hizmetine girer. Bedreddin, Cengiz Han'a Sultan ve annesi Terken Hatun arasındaki düşmanlıkları anlattınca Cengiz Han, Bedreddin'den, Terken Hatun'un akarabalarına mektuplar göndermesini ister. Bu mektuplarda, Sultanın annesine olan düşmanlığından ötürü Terken'in sülalelerinden, Sultan Muhammed'e savaş açmamalarını ve Cengiz Han'ın buyruğuna girmeleri gerektiğini belirtir. Nesevî'nin nakline göre, Sultan, adamlarının ihaneti gördükten sonra, onları diğer şehirlere dağıttı.⁴³⁹ Fakat her ne kadar Sultan Muhammed ordusunun başına geçmemiş olsa da onun kötü bir durumda olduğunu göstermez.

⁴³⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 251.

⁴³⁷ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 91.

⁴³⁸ Çakmak, "Moğol İstilas ve Hârzemşahlar İmparatorluğu'nun Yıkılışı", s. 909.

⁴³⁹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 91-92.

Sonuçta, Hârzemşahlar Devleti'nin en görkemli döneminde böyle bir çaresizliğin içerisinde girmeleri mümkün değildir. Sultan Alâeddin Muhammed'in askerlerini bölmesi yanlış strateji olsa da Moğol ordularının savaş gücünden haberdar olan Muhammed, bunu göze almayarak, şehirleri güçlendirme ve azar azar orduları zayıflatma düşüncesindedir. Ancak bu düşünce ilerde İslâm şehirlerinin kolayca Moğolların eline geçmesine neden olur.⁴⁴⁰

Cengiz Han, ordularının peşinden Otrar kalesi önlerine geldi. Şehirde vali İnalçık, Otrar faciasında yaptıklarını bilmekte ve Sultan Muhammed'in gönderdiği 20.000 kişilik ordu beklemekteydi.⁴⁴¹ Cengiz Han'ın Otrar şehrine hangi tarihlerde gittiği konusunda net bilgi bulunamayıp, Cüveynî Otrar kuşatmasının 5 ay devam ettiğini söylemiştir.⁴⁴² Sultan Alâeddin Muhammed, Otrar şehrinin surlarını sağlamlaştırmış ve vali İnalçık komutasına uzun sürecek bir süre yetecek kadar erzak ve teçhizat göndermiştir. Moğol orduları Otrar şehrinin önüne geldiklerinde İnalçık, son hazırlıklarını yapmaktadır. Moğolların şehre yavaş yavaş girdiğini gören İnalçık, kalenin burcuna çıktığında bir yığın Moğol askerleri ile karşılaşır. Bu kadar çok Moğol askerini bir arada gören İnalçık hayretler içerisinde kalır.⁴⁴³

Cengiz Han, birliklerin bir araya gelmesini sağladıktan sonra, birlikleri parçalara ayırır. Mâverâünnehir'in kuşatılması sonrasında ordularını şehzadeler ve kumandanları arasında bölüştürür. Cend ve Barçınlık-kend'e, oğullarından Cuci ve Ulus-idi'yi gönderir. Hocend ve Benaket bölgesine de Ulak Noyan ve Suketü Çerbi'nin komuta ettiği askerleridee sevk eder. Çağatay ve Ögedayı Otrar kuşatması için bırakan Cengiz Han, Tuluy ile birlikte Buhara'yı almak için hazırlık yapmaya geçer.⁴⁴⁴ Cengiz Han'ın askeri birliklerini bölmesi ile önceden planladığı güzergâh üzerine, Mâverâünnehir'in ilk önce direncini yok etmek ve gerçek amacı olan Buhara ve Semerkand'ı almak için tüm ordularını bir araya getirerek kuşatmasını tamamlamaktır.⁴⁴⁵ Otrar şehrinin beş ay direnmesinin ardından halk daha fazla dayanamaz hale gelir. Bununla birlikte şehirde kıtlık baş gösterir. Özellikle Has Hacib

⁴⁴⁰ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 230-231.

⁴⁴¹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 240.

⁴⁴² Cüveynî, a.g.e, s. 121; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 254.

⁴⁴³ Cüveynî, a.g.e, s. 120.

⁴⁴⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 121. Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 253.

⁴⁴⁵ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 93-94.

Karaca 10 bin kişilik ordu takviye etse de şehir için fazla çaba sarf etmediğini söylediği İnalıcık'a silahları bırakıp şehri teslim edilmesini gündeme getirir. Fakat İnalıcık, böyle bir şey yapıldığı takdirde Sultan Alâeddin Muhammed'e karşı ihanet olarak algılanacağını ve sonuna kadar direnileceğini söyler. Fakat Karaca, Moğolların kendisini yaşatmayacağını bildiği için birkaç askerini de yanına alarak Sofuhâne kapısından kaçmaya çalışsa da Moğol askerleri tarafından yakalanır.⁴⁴⁶ Karaca yakalandıktan sonra Cengiz Han'ın oğullarından Çağatay ve Ögeday'ın yanına götürülüp askerleri ile birlikte öldürülür. İnalıcık Otrar kalesinin düşmesinden sonra iç kaleye sığınıp tek başına direnmeye devam eder.⁴⁴⁷

İnalıcık ve adamları bir ay daha iç kaleyi teslim etmemek için direnir. Moğollara da ağır kayıplar verdirirler. Fakat zaman ilerledikçe adamlarını kaybeden vali İnalıcık, iki adamı ile direnmeye devam eder. Kalan adamları da ölünce İnalıcık, kılıcını bir hamle ile elinden düşürdükten sonra dahi Moğol askerlerine çatıdaki kiremitleri atarak dayanmaya çalışır. Cengiz Han, İnalıcık'ın sağ olarak ele geçirilmesi emrini vermişti. Ancak Moğollar, valiyi yakalayıp Göksaray'da öldürürler.⁴⁴⁸ Bazı kaynaklarda gözlerine gümüş dökülerek öldürüldüğünü yazmaktadır.⁴⁴⁹ 1220 yılında işgal edilen Otrar şehrinde yakılıp yıkılmayan yer kalmadı. Çağatay ve Ögeday, hem sanatçıları hem zanaatkârları, Semerkand kuşatmasına hazırlanan Cengiz Han'ın etrafında toplamak için götürürler.⁴⁵⁰

Cengiz Han'ın Batı kuşatmasını oğulları ve adamları arasında bölüştürmesi ile Mâverâünnehir'de istilâ etmeye devam ederler. Ordularının Ulus-idi komundastaki Cend'de bulunan askerleri Seyhun kıyısından ilerlemiş ve daha önceleri Sıgnak'a gelip tüccarlık yapmış ve Cengiz Han'ın tecrübelerine inanan Hasan Hacı'yı elçi olarak gönderirler. Şehri savaş yapmadan almak isteyen Hasan Hacı'ya karşı gelen halk Hacı'yı orada öldürür. Hasan Hacı'nın ölümü ile intikam yemini eden Moğollar, şehre saldırı yapmaya başlarlar. Şehirdeki savaş yedi gün sürer ve sekizinci gün Moğollar şehre girer ve on binlerce insanı öldürüp ardından Cengiz Han, öldürülen Hasan Hacı'nın oğullarından birine Emirlik görevi verir. Bu şekilde ilerlemeye devam eden

⁴⁴⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 121; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 254.

⁴⁴⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 122.

⁴⁴⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 122; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 254-255.

⁴⁴⁹ Bünyatov, a.g.e, s. 163.

⁴⁵⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 122; Erdoğan, a.g.e, s. 94.

Moğol ordusu Cend yollarındaki hem Özkend hem de Barçınlîg-kend'i savaş yapmadan alır. Daha sonra Eşnas şehrini aynı şekilde savaş yapmadan almak istese de halkının direnmesi sonucunda halkın çoğu kılıçtan geçirilir.⁴⁵¹

Cengiz Han'ın görev olarak verdiği son yer Cend bölgesine Cuci ve Ulus-idi komutasındaki ordu harekete geçer. Bundan sonra merkezdeki ordu birliklerine dâhil olmaları gerekmektedir. Sonrasında Cend şehrini savunması için görevlendirilen Kutluğ Han'da orada bulunmaktaydı. Kutluğ Han, şehirdeki hem eziyetleri hemde Moğolların hızlı ilerleyişini duyunca gece vakti şehri herkesten habersiz askerlerini de yanına alarak terk eder sonrasında Ceyhun nehri etrafından ilerleyerek Hârzem'e gitmek için yola çıkmıştır. Ulus-idi, Kutluğ Han'ın şehri bırakıp gittiğini öğrenince yorgun hayvanların dinlenmesi ve şehirdeki insanların kendi rızaları ile itaat etmeleri için Cin Timur'u (Çin-Timur) gönderir. Cin Timur şehirde bir sorumlu bulamadığı için halka teslim olmaları halinde can ve mal güvenliği sağlanacağını söyler. Fakat bu durum karşısında şaşırان ve sinirlenen halk Cin Timur'u öldürmek ister. Ancak Cin Timur iyi konuşma özelliğini kullanarak saldırı halindeki halkı sakinleştirip, Moğolların onlara zarar vermeyeceğine söz vererek anlaşır. Geri dönen Cin Timur yaşananları Ulus-idi'ye anlattıktan söyledikten hemen sonra, Ulus-idi, Cengiz Han'ın başkenti olan Karakum'da kalması için yolladığı birliklerine taaruz emirini vermiştir. Moğol birliğide Cend'e yönelerek, 1219-1220 tarihlerinde bu şehre geldi.⁴⁵² Cend önlerine gelen Moğol birliği, Sultan Muhammed'in şehirlerini sağlamlaştırmak adına önden hazırlattığı hendekleri hızlıca doldurup, surların geçilmesi için merdivenler yaparak birliğin en önemli savaş silahları olan mancınıklar yerleştirmiştir. Yöneticisiz kalan Cend halkı, kalenin kapılarını kapatarak, kalenin üstüne çıkıp Moğol birliklerini izlemişlerdir. Moğolların kaleye attıkları güllerle şehre girmeye başardılar. Şehrin savaşmadan alınmasından dolayı kimse zarar görmez. Fakat Cin Timur'a öldürmeye çalışan birkaç kişi öldürölür. Dokuz gün boyunca yağma edilen Cend şehri, Cuci ve Ulus-idi, Cend'i, Buharalı Ali Hoca'nın emrine verirler. Hayvanlarının dinlenmesi için Karakum önlerine giderler. Bunlar olur iken, Türkmenlerden meydana gelen birlikleri

⁴⁵¹ Cüveynî, a.g.e, s. 122-123; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 256-257.

⁴⁵² Cüveynî, a.g.e, s. 124.

Taynal Noyan komutasında Hârzem'e gönderir. Yolda Türkmenlerin isyan etmesi ile Taynal, Türkmenleri katleder.⁴⁵³

3.1.17. Benâket ve Hocend Bölgelerinin İstilas

Ulak Noyan, Suketü Çerbi ve Tokay kumandasındaki sağ bölge birliği, Cüveynî'nin naklettiğine göre 5000 kişilik birlik güce sahiptir. En başta Benâket şehrine hareket edilerek, şehrin Meliki İletgü, toplum içerisinde seçtiği birliği ile en fazla Moğol askerlerine en fazla üç gün dayanabildi. Sonrasında ise Moğollar şehre girerek, diğer yerleri istila ederken yaptıkları gibi ilk önce sanatkârları ve genç erkekleri öldürdüler. İtina ile seçtikleri Benâketli gençleri toplayarak Moğol askeri birliklerin yanlarına gönderdiler.⁴⁵⁴ Benâket'i almalarının ardından Moğol birlikleri Hocend'e yönelip ordularını güçlendirmeye çalışıp asker sayılarını artırdılar.⁴⁵⁵ Moğolların Hocend önlerine geldiğini öğrenen, Emir Timur Melik, Seyhun nehri ortalarına yaptırdığı kaleye çekilip, savunma yapmaya hazırlanır.⁴⁵⁶ Kalenin kolay yıklamayacağını anlayan Moğollar, fethettikleri bölgelerden yardım istediler. Gelen orduları, Türk olan ve olmayan şeklinde bölümlere ayırdılar. Timur Melik ise kale bulunduğu sırada su ve ateş geçirmeyen tekneler yaptırdı. Timur Melik, yaptırdığı teknelere askerler yerleştirerek Moğollara karşı gelmeye başladı. Kale önlerinde önemli silahlarından olan Moğol ordusunu zor duruma soktu. Fakat bir süre sonra Timur Melik ve yanındakiler silah gibi askeri malzemesi sorunu yaşamaya başlar. Daha fazla dayanamacağını anlayan Melik, hazinesini de yanına alarak Seyhun nehrine açıldı.⁴⁵⁷

Timur Melik'in karışık saldırı hareketi Moğollara ağır kayıplar verdirir. Ancak Timur'da tekne ile nehirde çıkınca yanında yer alan askerlerinin birçoğunu kaybeder. Timur'a tuzak kuran Moğollar, Melik'in savunması ile karşılaşınca geri dönerler. Timur Melik buradan Hârzem'e gelerek asker toplamaya başlar ve Barçınlık-kent'i kuşatıp, Barçınlık-kenti'nin Moğol valisini öldürür. Timur, bunun ardından Hârzem'e

⁴⁵³ Cüveynî, a.g.e, s. 124-125; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 94-95.

⁴⁵⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 125-126.

⁴⁵⁵ Bünyatov, a.g.e, s. 168-169.

⁴⁵⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 126.

⁴⁵⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 126-127.

Sultan Aleâddin Muahmmed'in yanına gider.⁴⁵⁸ Bu hadiselerin sonucuna göre, Hocend'in Moğollar tarafından alındığı anlaşılmaktadır.⁴⁵⁹

3.1.18. Buhara ve Semerkand'ın İstilas

Cengiz Han, Otrar şehrinde yapmış olduğu oğulları arasında bölme stratejisi ile oğluyla birlikte Tuluy, komutanlarından Cebe Noyan ve Sube'etai yanına alarak Hârzemşahların müdafaa hatlarını hızlıca almak için Buhara şehrine yönelirler. Moğol İmparatoru Cengiz Han, Zarnuk şehrine gelerek, şehrin halkına, Danişmend Hâcib'i elçilik vazifesi ile gönderip, Cengiz Han'a karşı övgü ile yaklaşp şehri vermelerini ister. Bir grup bu duruma karşı çıkmış olsa da Danişmend Hâcib, can ve mal güvenliklerini sağlayacağı sözünü verir. Danişmend Hâcib, halkın önemli şahısları ile birlikte Cengiz Han'ın yanına gittiler. Cengiz han gelenlere iyi davranır ve öldürmeyeceğini söyler.⁴⁶⁰ Zarnuk'u istila etmeye çalışan Moğol birliği, hiç kimseyi ayırt etmeden tüm halkı şehrin dışına çıkartıp, kaleyi de yerle yeksan etmiştir. Toplumun nüfusu belirlenerek içlerinden genç erkekleri, Buhara kuşatması için birliklerine kattılar. Moğollar şehrin ismini Kutluğ-Balıg olarak değiştirdiler. Bunun üzerine Cengiz Han'da Zarnuk'dan Buhara'ya doğru yola çıkmıştır. Bu sırada yanında yer alan Tayır Bahadır adındaki Türkmen, Cengiz Han'ı kısa ve geçmesi zor yollardan Nur şehrine doğru götürmektedir. Moğolların öncü birliğinin başında, Tayır Bahadır ve Sube'etai bulunmaktaydı. Cengiz Han ise bu birliğin peşinden ilerlemektedir. Şehirdekiler gelen Moğollar birliklerini ilk başta kervancı zannetselerde daha sonra gerçeği anladılar. Şehre elçi gönderen Tayır Bahadır, Cengiz Han'ın yolda olduğunu bildirir. Bunun üzerine Tayır Bahadır'a, Nur halkı hediyeler ve elçilik heyetini yanına gönderip şehri teslim ederler. Daha sonra Cengiz Han, Sultan Alâeddin Muhammed'in halkan 1500 dinar vergi aldığını öğrenir ve bu vergiyi kendisine verilmesini ister. Halk ise verginin bir kısmını toplayar Cengiz Han'a verir. Geri kalan kısmı için ise Cengiz Han süre verir ve şehri Sub'etai'ye bırakır. Sube'etai, halkın şehirden çıkardıktan

⁴⁵⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 127-128.

⁴⁵⁹ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 259.

⁴⁶⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 131-132.

sonra, şehri yağmalaya başlar. Bu sırada Nur emiri İl Hoca'nın yanına seçili 60 kişiyi Debusiye'ye Moğol birlikleri ile gönderir.⁴⁶¹

Cengiz Han'ın askerleri azar azar, Şubat ayının 1220 senesinde Müslümanların başkenti Buhara'ya varır.⁴⁶² Buhara şehrinde 20.000 Hârzem birlikleri bulunmaktadır. Bunların başında Cengiz Han'ın esarinden kaçarak, Sultan Alâeddin Muhammed'e sığınmış olan Kök Han, Hamid Pur, Sevinç Han ve Güçlük Han bulunmaktadır.⁴⁶³ Cengiz Han'ın kalabalık birliklerini Hârzem askerlerini zora sokmuş ve ani bir karar ile bir gece taarruzu ile Moğol ordusuna görünmeden kaçmak isterler. Birkaç gün sonra Moğol birliklerini yenmeyi başarırlar. Moğollar kaçan birliğin arkasından takibe başlarlar. Ceyhun'a kadar geri çekilselerde İnanç Han ve birkaç asker hayatta kalabildi.⁴⁶⁴

Şehir halkı, Bedreddin Kadı Han'ı Cengiz Han'ın yanına gönderek af dilediler. Buhara halkına dokunmama sözü veren Cengiz Han, 10 Şubat 1220 tarihinde şehre girer. Halktan Sultan Muhammed'e ait her şeyin teslimini ister ve Buhara kalesine saklanan bir grup askeri oradan çıkarmak için onlardan yardım etmelerini emreder.⁴⁶⁵ Şehrin Ulu Camisi önlerine gelen Cengiz Han ve oğlu Tuluy, halktan karşı çıkan olursa eğer öldürülmelerinin emrini verdi.⁴⁶⁶ Kalenin kuşatılmasına başladıktan sonra, içerde bulunan 400 Hârzem askeri, kendilerini savunmaya başlarlar. Kuşatmanın uzamasına kızan Cengiz Han, şiddetle bu kalenin derhal alınmasını emreder vek aleyi ateşe verir. Son ana kadar Hârzemşahlar Devleti için savaşan Müslüman askerler daha fazla direnemeyip Moğollar tarafından öldürüldüler.⁴⁶⁷

Cengiz Han'ın oğlu Tuluy, eğlenceler düzenlemeye başladı. Üstelik şehrin ileri gelenlerini ahırlarda atların bakımına görevlendirirler. Cüveynî'ye göre, Cengiz Han'ın atının altında Kuran-ı Kerim yapralarını ezdiğini söyler. Bunu gören İmam Celâleddin Ali b. Hasan el-Rindî, Rükneddin İmamzâde'ye, gördükleri halin ne

⁴⁶¹ Cüveynî, a.g.e, s. 132-133.

⁴⁶² İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 324; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 261; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 96; Tahir'ül Mevlevî, **Cengiz ve Hülâgû Mezâlimi**, (Haz: Tahir Galip Seratlı), Kardelen Yayınları, Konya 2011, s. 54.

⁴⁶³ Cüveynî, a.g.e, s. 134.

⁴⁶⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 326.

⁴⁶⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 234-325.

⁴⁶⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 134; İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 324.

⁴⁶⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 324-325.

olduğunu sorduğunda İmamzâde, Allah'ın kendilerine olan memnuniyetsizliğinin göstergesi olduğunu söylemiştir.⁴⁶⁸ Ayrıca İbnü'l-Esîr, Moğolların, Hârzem kadınlarına yaklaştıklarını ve Müslüman halka işgenceler yapıldığını nakleder. Bu zulme karşı gelmek isteyenlerden Buhara bilginlerinden İmam Rükneddin İmamzâde ve oğlu öldürülmüştür.⁴⁶⁹ Cengiz Han'ın Buharadaki yaptığı bu davranışlar ve dine olan hayâsız hareketleri onun Mâverâünnehir'ine gitmeden önce Müslümanların dinine saygı göstereceği hakkındaki fikirler sadece işgal için olsa gerekti. Cengiz Han'ın, şehirdeki varlıklı insanların ve tüccarların adlarının alınmasını ister. Bunun sonrasında da bu insanları yanına getirtip, Otrar'daki tüccarların mallarını ister. Daha sonra Buhara halkı sadece üzerindeki elbiselerden başka bir şey olmadan şehri terk ederle.⁴⁷⁰

Moğolların yapmış oldukları zulümler sonucunda binlerce Müslüman hayatını kaybetmiştir. Moğollar Buhara halkını Cuma mescidine toplarlar, genç olan erkekleri ayırıp, Semerkand ve Debusiye kuşatması için görevlendirir. Küçük veya büyük kadın fark etmeksizin hepsini köle olarak aldılar. Müslüman Türk halkının kadim şehri Buhara, 1220 kışında şehir, viraneye dönmüş, her yer yıkılmış, tamamen enkaza dönüştürülmüştür. Cengiz Han, Buhara Emirliğine Tuşa Baskak'ı tayin eder. Tuşa sonra şehre gelir ve imar işlerinde bulunur. Fakat Cüveynî'ye göre, Buhara aslında Yalvaç dönemine kadar enkaz olarak kalır. Yalvaç ise şehirde imar faaliyetlerinde bulunarak, şehri eski haline getirmeye çalışır.⁴⁷¹

Cengiz Han, Hârzemşahların en önemli şehirleri Buhara'yı alıp, Hârzemşah Alâeddin'in karşısında daha fazla dayanamayacağını sonuna kadar inanmaktadır. Bu hadiseler, Cengiz Han'ın askeri başarısını göstermekle birlikte, Sultan Muhammed'in stratejik hatalarının göstergesidir.

Hârzemşah Alâeddin Muhammed, Mâverâünnehir'e önem verip ve Sultanın bir dönemde başkent yaptığı Semerkand'a askerlerini yerleştirir. Askeri birliklerin binlercesi Türk ve Taciklerden meydana geliyordu. Süvari ve piyade birlikler, önde

⁴⁶⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 135.

⁴⁶⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 325; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 263.

⁴⁷⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 325-326; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 268.

⁴⁷¹ Cüveynî, a.g.e, s. 136- 137.

direnecekler ve geri çekilme yapılmayacaktır. Şehrin kumandanı Sultan'ın oradan ayrılışı ile su dolu hendekleri boşaltarak kalenin etrafına surlar ördürür.⁴⁷² Daha sonra Cengiz Han, yanına aldığı esirlerle birlikte Semerkand'ı almak amaçlı yola çıktı. Semerkand'a giderken köylü kesimleri kuşatma için esir almaya devam etti.⁴⁷³ Cengiz Han Semerkand'a yaklaşırken Otrar kuşatmasını gerçekleştiren Çağatay ve Ögeday Han ordusuna katılır. Cengiz Han, Köksaray'a karargâh kurup iki gün keşif yaptı. Sultan'ın buradan kaçtığını duyan Cengiz Han, Muhammed'i etmeleri için Cebe ve Sube'eta'yı görevlendirir.⁴⁷⁴ Üstelik Vahş ve Telekan'a saldırmak için Gadak Noyan ve Yasaur'u gönderir.⁴⁷⁵

Cengiz Han, çoğunluğu esirlerden oluşan askerlere Moğol sancağını vererek, ordusunun binlerce askerden meydana geldiğini göstermeye çalıştı. Cengiz Han'ın tüm amacı Hârzem askerlerini pusuya düşürmektir. Hâlbuki bu gönderilen ön birlikler, ordunun pusuya çekilmiş olan kısmından çok daha azıdır. İlk karşılaşmalarda Moğol ordusunun bu öncü birliğini yem olarak kullanan Cengiz Han, Semerkand bölgesini kendi üzerine çekip pusuya düşürmek ister. Nitekim bu Semerkand bölgesi özellikle halktan kişilerden oluşmaktadır. Savaşın başlangıcında Moğolları yenen bu Hârzem orduları, yendiklerini düşünerek ilerlemeye başladılar ve Moğolların asıl bulundukları çevrenin içine düşerler. Nitekim bir süre sonra Semerkand bölgesi yerle bir edilir.⁴⁷⁶ Fakat Semerkand'ın Hârzemşahların gerçek birliği, Alper Han, Şeyh Han ve Arslan Han gibi kumandanların emrindedir. Şehirden çıkan kumandanlar, Moğol askerleri ile çarpışmalara girerler. Savaş esnasında Moğol askerlerini öldürerek, birçok Moğolu da esir alarak geri dönerler.⁴⁷⁷

Savaş devam ederken Cengiz Han, bütün birliği şehri kuşatması için görevlendirir. Semerkand orduları ise bu sırada savunmaya geçmişlerdi. Moğol birlikleri yoğun olarak şehre saldırır. Nitekim Hârzem askerlerinin dışarı çıkarak üzerlerine saldırımlarını engelledi. Moğollar savaşa fillerini de katınca Semerkand halkı dayanamayacaklarını anladılar.⁴⁷⁸ Ancak Semerkand halkından bir kısım savaşmayı

⁴⁷² Cüveynî, a.g.e, s. 143-144; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 264-265.

⁴⁷³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 326.

⁴⁷⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 144; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 100.

⁴⁷⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 144.

⁴⁷⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 326.

⁴⁷⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 145; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 266.

⁴⁷⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 326-327.

ve her ne olursa olsun savunmaya devam edilmesini gerektiğini savundular. Böylece halk arasında uyuşmazlıklar baş gösterir ve tartışmalar sabaha kadar sürer.

Sabah olunca Moğol birlikleri saldırmadan önce, Semerkandlılar şehri teslim etme kararı verirler. Nitekim Kadı, Şeyhülislâm ve ilim adamlarından oluşan kurulu Cengiz Han'a gönderilir. Cengiz Han onları iyi karşıladıktan sonra şehre girerek yağma ve talanlarına devam eder. Moğollar her yerde yaptıkları gibi şehri hemen yağmalamaya başladılar. Üçüncü gün, bütün Semerkandlıları yüzer kişilik guruplara ayırarak, şehrin dışında getirirler. Yaptıkları eziyetlerden sadece Kadı ve Şeyhülislâm serbest bırakılmıştır. Şehirde bir pazarcı bağırıttırılarak, saklanan ve muhalefet edenlerin hepsinin öldürüleceği duyurulur.⁴⁷⁹ Buna göre, İbnü'l-Esîr'in verdiği sayılara göre, 70 bin,⁴⁸⁰ kişinin katlediğini nakleder. (Mart-Nisan 1220)⁴⁸¹.

Cengiz Han, iç kalenin kuşatması emrini verdiğinde camiye sığınan Hârzemliler, Moğol askerlerine karşı savunmaya geçseler dahi, Cengiz Han'ın tekrar emri ile caminin etrafına petrol döktürüp yakmaya başladılar. Nitekim cami içerisindeki birçok insan yanarak hayatlarını kaybeder. Bundan sonra Türk ve Tacikleri yüzer yüzer guruplara ayırır, onların saçlarını Moğollarinki gibi alınları üzerinden olacak şekilde keserler. Bu sırada Türkleri öldürmeye devam ederler. Ertesi gün Semerkand şehri yağmalamaya başladılar.⁴⁸² Cengiz Han, Mâverâünnehir'in sağlamlaştırılmış yerini hızlıca fethedip, Hârzemşahların gücünü yıkarlar.

Semerkand'ın düşmesi ile Hârzemşahların merkezine ve önemli şehirlerin kuşatılması başlar. Üstelik Hârzemşah Alâeddin'in takip edilmesi ve ortaya çıkarılması, Cengiz'in hedeflerinden biri haline geldi. Cengiz Han, halktan vergileri toplaması için Semerkand önemli şahıslarından biri olan Sikkatü'l-Mülk ve Büyük Emir Amid'i görevlendirir. Semerkand fethini de yaptıktan sonra oğullarını Hârzem şehrine gönderir. Cengiz Han ise Horasan'a hareket eder.⁴⁸³

⁴⁷⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 145-146.

⁴⁸⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 326.

⁴⁸¹ Cûzcânî, Tabakâk-t-ı Nâsırî, Selçuklular, Hârzemşahlar... s. 137.

⁴⁸² Cüveynî, a.g.e, s. 146-147.

⁴⁸³ Cüveynî, a.g.e, s. 147; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 268.

3.1.19. Terken Hatun'un Durumu ve Gürgenç'in İstilas

Hârzem bölgeleri Cengiz Han tarafından istila edilirken bu sırada Terken Hatun başkent Gürgenç'te bulunmaktadır ve kendi akrabalarından oluşturduğu birlik ile Hârzem'i yönetmektedir. Cengiz Han, Bedreddin'in tavsiyesi ile Terken Hatun ile Sultan Muhammed'in düşmanlıklarını artırmak istedi. Bu yüzden Cengiz Han, o sıra Gürgenç'de olan Terken Hatun ile iletişim kurarak, onun ve Gürgenç'in gücünü yok etmek amacındadır. Bunun için Zarnuk zaferinden sonra Hâcib Danişmend'i Terken'e gönderir. Cengiz Han Terken Hatun'a, oğlu Hârzemşah Alâeddin Muhammed'in asilik yaptığını, onun emirleri ile ittifak kurduğunu ve üzerine yürümeke olduğunu söyler. Ayrıca Terken Hatun'un bulunduğu vilayeti almak istemediğine dair yanına bir emirini gönderir ve şayet kendisine Hârzem'den, Horasan'a ve dâhili Ceyhun'a kadar ki bölgelerin tamamını bırakmaya göz yumacağını söyler.⁴⁸⁴ Üstelik Sultan Muhammed'in adamlarını kendi tarafına çektiğini ve Hatun'un kabilelerinden çok güvendiği kumandanları da yanına geçirmek üzere olduğunu ima etmiştir. Bu mesajı alan Terken, Hârzem'i hiç düşünmeden, Muhammed'in eşlerini ve değerli eşyalarını yanına alarak Gürgenç şehrinden ayrılır.⁴⁸⁵

Terken Hatun'un Hârzem'i terk etmesinin en önemli nedeni, Cengiz Han'ın gönderdiği mesajdan hemen sonra bölgeye geleceğini bildiği içindir. Üstelik Sultan Muhammed'in firar etmek üzere olduğundan haberdar olmasından da kaynaklanmaktadır.

Terken Hatun, Hârzem'den ayrılıp Yazır bölgesine giderken, bu bölgeyi iyi bilen Yazır kalesi sahibinin oğlu Ömer Han'ı alır. Terken Hatun Yazır bölgesine geldiğinde hizmetinde bulunan ve ihanetinden şüphelendiği, Ömer Han'ı da öldürtür.⁴⁸⁶ Cüveynî eserinde, Sultan Alâeddin Muhammed, Moğollardan kaçıp Tirmiz'e geldiği sırada Hârzem'e haber yollayarak, hem Terken Hatun'un hem de hareminde bulunan eşlerinin Mâzenderân şehrine gelmelerini istemiştir. Cüveynî, bundan dolayı Terken Hatun'un Hârzem'den ayrılmak zorunda kaldığını söyler. Sultan'ın isteği ile Mâzenderân'a gitseler dahi, Muhammed burayı güvenli bir yer olarak görmediğinden

⁴⁸⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 269; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 102-103.

⁴⁸⁵ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 103.

⁴⁸⁶ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 269- 270.

onları İlâl kalesine naklede. İlâl kalesine geldiklerinde, Hârzemşah'ı takip eden Cebe ve Sube'etai, İlâl kalesini kuşattı. Surlar sağlam olduğundan burayı almak kolay değildi. Fakat yağmur yağmadığından dolayı bölgede su kıtlığı yaşanmasından dolayı Terken Hatun kuşatmaya dayanamayıp kaleden inerek, Moğol birliklerine teslim olur. Fakat Hatun ve veziri kaleden indikleri vakit şehirde yağmur yağar. Artık kaleden aşağı inen Hatun ve veziri Cengiz Han'a teslim edilir. Aynı zamanda Telekan'da bulunan Cengiz Han, vezirin işkence edilerek öldürülmesini ve geriye kalan tüm erkek çocuklarında katliamını emreder.⁴⁸⁷

Nesevî'ye göre, Terken Hatun'un küçük yaştaki oğlu Kumahî Şah'ın orada Moğollar tarafından katledilmediğini naklede. İlerleyen zamanda bu şehzade Karakurum yakınlarında Cengiz'in ölüm emri vermesi ile ortadan kaldırılır. Terken Hatun ise, Karakurum'da Cengiz Han'ın kendi sarayında vefat edinceğe kadar, çok perişan halde yaşadı. Nesevî, Terken Hatun'un emri altında olan ve daha sonra kaçmayı başarıp Celâleddin Hârzemşah'a giden Bedreddin Hilal'den onun durumu ile bilgiler almıştır. Bedreddin Hilal, Terken Hatun'a Moğollardan kaçıp, Sultan'ın yanına gitmeleri gerektiğini söylemiş teklif etmiş, Terken Hatun ise gerekirse Cengiz Han'ın emri altına kalmayı yeğlediğini söylemiştir. Öyle ki yemeklerini bile Cengiz Han'ın yemeğinin artıklarından yediğini nakledilmiştir.⁴⁸⁸ Terken Hatun birgün şehzade Kumahî'nin Şehzadenin saçlarını tarar iken, Han'ın adamları Şehzadeyi Cengiz Han'ın yanına götürceklerini söylerler. Cengiz Han ise, Sultan Muhammed'in son oğlunun da ölüm emrini verdi.⁴⁸⁹

Terken Hatun bu sefalet içerisinde Cengiz Han'ın sarayında 1232-1233 yılına değin yaşar. Cengiz Han, Sultanın oğullarının tümünü öldürüp, kızlarını ise kendi adamları ve erkek evlatlarına dağıtır. Cengiz Han, sultanın kızlarını oğlu Çağatay ve veziri Kutbeddin Habeş Amid'e verir.⁴⁹⁰

Terken Hatun, Gürgeç şehrini terk ettikten sonra şehirde hiçbir yönetici bırakmamasından dolayı karışıklıklar meydana gelir. Terken Hatun'dan sonra

⁴⁸⁷ Cüveyni, a.g.e, s. 389.

⁴⁸⁸ Erdoğan, a.g.t, s. 242-243.

⁴⁸⁹ Bünyatov, a.g.e, s. 175.

⁴⁹⁰ Cüveyni, a.g.e, s. 390.

Gürgenç'i Kûhî Drugan adında ayyar takımından⁴⁹¹ birisini eline geçirir. Bu takımının içerisinde yer alan Drugan, tedbirsiz ve devlet idaresinden bir haber olduğundan Hârzem'de tüm dengeler değişmiş ve karışıklıklar başlar. Devletin idaresi ayyarların elinde olduğundan, rüşvet ve yolsuzluklar başlar. Bu durum İmâdüddin Müşrif ve Şerefüddin Kenk'in Gürgenç'e gelmesine kadar devam eder. Sultanın ölüm haberini halka söylemeden buranın ekonomisini düzene sokarlar. Kûhî Drugansa, Hârzemşah'ın, Moğollarla savaşmaya devam ettiğine inandığı için şehri terk etmiştir.⁴⁹² Alâeddin Muhammed'in kaçması ve Abeskun adasında vefat etmesi konusunda daha sonra ayrıntılı anlatılacağı üzere, Celâleddin Hârzemşah, veliaht ilan edilip Hârzem'e gelir. Fakat Hârzem'de Terken Hatun'un yanındaki adamlar ve Uzlag-Şah yandaşları, Celâleddin Hârzemşah'ı yakalayıp Uzlag Şah'a teslim etmeye çalışırlar. Fakat Celâleddin'in bunu haber alır almaz Horasan'a gitmek için yola çıkar.⁴⁹³ Bir süre sonra Moğol birliklerinin Hârzem'e geldiğinde şehirde düzen sağlanmış ve düşmana birlikte karşı çıkma düşüncesiyle Terken'in sülalesinden Humar Tigin, yönetime getirilmiştir. Daha sonra Moğolların eziyetlerinden kaçmayı başaran halk Hârzem'e sığınır. Hârzem halkı, Moğol birliklerinin gelmek üzere olmasından veyahut Hârzemşah Muhammed'in durumundan şüphelenmeye başladıktan sonra, Humar Tigin'i Sultan ilan ederler.⁴⁹⁴

Cengiz Han'ın Mâverâünnehir'i istilası ve Cend ve Barçınlîg-Kent'i ele geçirmesinden sonra Hârzem'in çevresi ile bağlantıları kesilmiştir. Horasan bölgesine hareket edip, Hârzemşah'ı yakalamak isteyen Cengiz Han, Ça'adai ve Ogodai'yi Hârzem istilası için gönderdi. Üstelik Cengiz Han, Hârzem'deki huşuları bildiğinden, en çok buraya önem verdiğinden Cend'den oğullarından Cuci'yi ise Hârzem kuşatmasına destek olması için birliklerinin peşine gönderir.⁴⁹⁵ Sultan'ın oğullarının şehirden ayrılışı sonrası, ilk önce Moğol komutanları Bâc-ı Beg', daha sonrasında Han'ın oğlu Ögeday, has birlik kumandanı Karaçin Noyan gelir. İlerleyen vakitlerde ise Han'ın oğlu Çağatay ile Tuluy Çerbî Noyan ve Üstun ve Kadan Noyanlar gelir. Hârzem düzlüğünde orduların toplanmasıyla, kuşatmak için ön hazırlıklar başlar. Cuci ise

⁴⁹¹ Arapça bir kelime olan ayyâr “çok gezip dolaşan, zeki, kurnaz, gözü pek ve atılgan kimse” anlamlarına gelmektedir. Bkz, Abdülkadir Özcan, “Ayyâr”, **TDV İslâm Ansiklopedisi**, Cilt: IV, İstanbul 1991, s. 196.

⁴⁹² Erdoğan, a.g.t, s. 243-244.

⁴⁹³ Erdoğan, a.g.t, s. 244.

⁴⁹⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 148.

⁴⁹⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 148.

Cend'den geldikten sonra, Hârzem'e elçisini gönderir. Cuci, Hârzemlilere şehri savaştan vermeleri karşılığında onları öldürmeyeceğini aksi olursa kendisinin öfkesinden korkmalarını söyler. İlâveten şehrin Cengiz Han tarafından kendisine verildiğini üstelik diğer şehirlerden daha çok buraya önem verdiğini bundan dolayı şehri harap etmek istemediğini bildirir. Fakat Hârzem'de bulunan umera sınıfı, teslimiyeti reddeder.⁴⁹⁶ Bundan dolayı Hârzem üzerine giden Moğol birlikleri, şehrin önlerinde siper kurar. Hârzem birliklerinin çoğu, Moğol askerleri ile çatışmak için döndüler. Fakat Moğolların her savaşta yaptıkları gibi sahte ricat taktiği ile Hârzemlileri yendiler. Gün boyu süren savaşta binlerce insan hayatını kaybeder. Fakat Hârzem şehrine kaçan halkını kalelerin kapanmasına şans vermeyip, Tenura yerine kadar ilerlediler.⁴⁹⁷

Moğol birliklerinin ilerlemesine karşın Hârzemliler, kadın, yaşlı ve çocuk demeden halk katılır. Ayrıca Hârzem halkı da cesareti ve kalabalığı ile bilinmektedir. Fakat Moğol ordusu mahalle mahalle ilerler ve tüm şehri kısa sürede ele geçirir.⁴⁹⁸ Akşam olunca çarpışmaya ara verdikten sonra, sabah olunca yine Türklerden oluşan Moğol birlikleri şehre saldırır. Sultan Muhammed'in kumandanlarından olan Feridun Gurî ve emrindeki askerler, şehirden çıkarak Moğollar ile çarpışmayı beklese de şiddetli çarpışmalar olmaz. Humar Tigin Moğollar karşısında daha fazla direnemeyeceğini anlayıp şehri teslim etmeye hazırdır.⁴⁹⁹

Moğolların yaptıkları saldırılar, şiddetini artırarak devam eder. Moğollar, Hârzemlilerin evlerinin üstüne petrol dökerek, her yeri ateşe verirler. Dışarı çıkmaya çalışan halkı ise ok yağdırırlar. Fakat Hârzemliler, hazırlık yapıp, cesaretlerini toparlarlar. Diğer gün Hârzemliler, Moğol hücumlarına karşı direnç göstermeyi başarınca, Moğollar bunun üzerine Ceyhun'dan şehre aktarılan suları keserek kanalları kapattılar. Moğolların amacı setleri açarak, şehri sular altında bırakmaktır.⁵⁰⁰ Bunu

⁴⁹⁶ Erdoğan, a.g.t, s. 245.

⁴⁹⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 149-150.

⁴⁹⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 354.

⁴⁹⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 149-150; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 273-274.

⁵⁰⁰ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 274.

anlayan Hârzemliler, suları kesen üç bin adamın tamamını öldürmeyi başarırlar. Ancak arkası bir türlü kesilmeyen Moğol askerlerine karşı durmak imkânsızdır.⁵⁰¹

Hârzemlilerin göstermiş oldukları direnç, gerçekten çok cesurane bir şekilde meydana gelmiştir. Nitekim Cengiz Han'ın gönderdiği birlikler, Moğolların en üstün askerlerden oluşmaktaydı. Üstelik Cengiz Han'ın oğulları ve şehzadeleri Hârzem kuşatmasında hepsi yer alır.⁵⁰² Cuci şehrin çok harap bir hale gelmesini istemiştir. Bunun üzerine Cengiz Han'da Hârzem kuşatmasını Cuci'den alarak, diğer oğlu Ögedaya verir.⁵⁰³

Hârzem halkı artık Moğol saldırılarına dayanmayarak kırılma noktasına gelirler. Şehre şiddetli saldırı başlatan Moğollar, üstünlük elde etmeyi başarırlar. Halkın direncinin kalmadığını gördüklerinde hücumlarının şiddetini artıran Moğol birlikleri, şehri yerle bir ederek katliamlar yapmaya devam ettiler. Daha sonra Hârzemliler fakih Alâeddin Hayyatî'yi, Cuci'ye gönderirler. Cuci ise kendisine itaat etmelerini ve çadırını kurmaları emrini verir. Böylece şehri teslim alan Moğol birlikleri şehre girer (Mayıs 1221).⁵⁰⁴ Moğollar Hârzem şehrinde yağmalamaya devam edip, şehrin önemli şahıslarını esir ederek ülkelerine gönderirler. Her zaman yaptıkları gibi insanları kırsalda toplarlar ve içlerinden işlerine yarayanları ayırırlar. Küçük çocukları ve kadınları esir alıp köle yaparlar.⁵⁰⁵ İbnü'l-Esîr'e göre şehrin kuşatması beş ay sürmüştür.⁵⁰⁶ Nesevî'ye göre ise dört ay devam etmiştir. (1220 Aralık sonu Mayıs 1221)⁵⁰⁷

Cüveynî'ye göre, Gürgenç Moğol istilasından önce, önemli padişahların başkenti, âlimlerin ve şeyhlerin varlığı ile önem kazanmış bir yer olduğunu söyler.⁵⁰⁸ Hârzemşahların baş şehri olan Gürgenç, tüccarların ve gezginlerin mutlaka uğradıkları bir yer olup, ilim adamlarının yetiştiği nadide şehirlerden biridir. Hârzemşahların Selçuklu Devleti'nin mirasçısı olduktan sonra Horasan, Mâverâünnehir, Mâzenderân

⁵⁰¹ Cüveynî, a.g.e, s. 150.

⁵⁰² Erdoğan, a.g.t, s. 246-247.

⁵⁰³ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 273-274.

⁵⁰⁴ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 106; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 274.

⁵⁰⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 150-151.

⁵⁰⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 354.

⁵⁰⁷ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 275; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 106.

⁵⁰⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 147-148.

şehirlerinden birçok âlim, bereketli, şehre akın etmişlerdir. Hâzremîlilerin en büyük başkenti Gürgenç harap olmuş ve geriye sadece Sultanı Tekiş'in mezarı ile Eski Saray şehri sağlam kalmıştır.⁵⁰⁹ Bu hadiseden sonra talan olan şehir, bundan sonra eski ihtişamlı günlerine dönemeyecek ve Köhne Ürgenç ismini alacaktır.

3.1.20. Sultan Alâeddin Muhammed'in Kaçışı

Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ım Otrar'a geldiği sırada, Semerkand'da bulunmaktadır ve Mâverâünnehir'deki kalelerin sağlamlaştırmakla uğraşmaktadır.⁵¹⁰ Sultan Muhammed'in ilk önce yapmak istediği Ceyhun sınırını güçlendirip, buranın ilerisine Moğol ordularının geçmesini önlemek istese de Moğolların şehri çabucak istila etmeye başlaması ile planları yıkılır. Nitekim Sultanın Mâverâünnehir'de başlayan kaçak hayatı Abeskun kalesinde son bulacaktır.

Cengiz Han bu zamanda, Sultan Alâeddin Muhammed'i tek başına bırakarak gücünü kırmak istemiş ve bunun için bir taktik geliştirmiştir. Otrar şehrini aldıktan sonra Bedreddin'in düşüncelerine kulak vererek, Terken Hatun'un komutanlarına olan güvenlerini kırmak için mektuplar Cengiz Han'a yazılmış gibi gösterilerek Sultan Muhammed'e verildi. Bundan dolayı Muhammed, Moğolların Mâverâünnehir'deki operasyonu sırasında askerleri ile Kâlif ve Endhûy'u ele geçirmiştir.⁵¹¹ Cengiz Han Semerkand'ı aldıktan sonra Cebe Söbüta ve Tokuçar-bahâdır komutasında ki askerleri ile birlikte Ceyhun'a gidip Sultan Hâzremşah'ı getirmeleri için emir verdi.⁵¹²

Sultan Alâeddin Muhammed, Cengiz Han'ın Buhara hareketi haberini alınca Semerkand'ı terk ederek, Kâlif ve Ednhoya geldi. Yapılan araştırmalarda Sultan'ın Moğollar tarafından Buhara istilasını haberini alınca Ceyhun'dan ayrılıp ayrılmama konusunda şüphede kaldığı anlaşılmaktadır. Büyük bir ihtimalle Sultan Muhammed'in Ceyhun'dan ayrılıp Belh'e gelmesi, Buhara istilasından sonra gerçekleşmiş olmalı. Nitekim Horasan ile Mâverâünnehir arasında sınır olan Kâlif şehrinde konaklaması buna kalması bunu gösterir. Sultan Alâeddin Muhammed, Semerkand şehrinden

⁵⁰⁹ Kafesoğlu, Hâzremşahlar... s. 275.

⁵¹⁰ Erdoğan, Hâzremşahlar... s. 106-107.

⁵¹¹ Barthold, *Moğol İstilası*... s. 444.

⁵¹² Spuler, *İran Moğollar Siyaset, İdare-Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350*, s. 36.

ayrılmasının ardından Cengiz Han'ın Buhara'yı ele geçir mesine kadar burada kaldığı düşünülmektedir.⁵¹³

Buhara saldırısından kaçıp Ceyhun hududlarına kadar Moğollar tarafından takip edilmesinden sonra sağ kalmayı başaran İnanç Han, Sultan Muhammed'in yanına gelir. İnanç Han'dan Buhara'nın ele geçirildiği haberini alan Sultan Alâeddin Muhammed, Ceyhun'u geçer ve Mâverâünnehir'in de elinden çıktığını düşünerek Endhoy'a gider. Sultan, Buhara'nın elden çıkmasına kadar Mâverâünnehir'de müdafaa hattının oluşturulması düşüncesindedir. Fakat şehrin kısa sürede Moğol askerleri tarafından istila edilmesi, onu Mâverâünnehir şehriden vazgeçmesine neden olur. Sultan, Kâlif ve Endhoy taraflarında bulunduğunda Buhara'nın istila edildiği haberini alır ve artık bu hadiseden sonra kendi adamlarını dahi devlete ihanet etmeye başlar. Kaynaklara göre, Muhammed'in her zaman yanında yer alan dayıları ve Kanglılardan oluşan birlikleri Moğol ordularının yanına geçtiler. Üstelik Kunduz Emiri Alâeddin ve Belh'in eski vali olan Emir Mahruyî Cengiz Han'a giderek onun itaati altına girmek istediklerini söylediler. Sultanın etrafında kalan askerleri ise teker teker kaçırmaya başlarlar ve bundan sonra orduda düzen bozulur.⁵¹⁴

Cüveynî'nin nakine göre, Sultan Muhammed, istila karşısında ne yapması gerektiği konusunda kalan adamlarının düşüncelerini alırken, daha sonra Belh'e gitme kararı alır. Yolda bir gurup, Hârzemşah'a, artık Mâverâünnehir'in müdafaasının zor olduğunu bundan sonra Horasan ve Irak'ı korumak için ellerinden ne geliyorsa yapmaları gerektiğini söylerler. Fakat başka bir gurup ise, Gazne'ye hareket etmelerini ve Hindistan sınırını kalkan olara kullanmanın doğru olduğunu düşünürler. Sultan ise bu teklifi kabul ederek Belh'e doğru hareket eder.⁵¹⁵ Belh'e varır varmaz ilk önce Irak'ın yönetimi verilen oğlu Rükneddin Gürsanç'tın yanına vezir İmadü'ddin Muhammed es-Sâv'i'yi gönderir. Rükneddin ise gelen vezirden haz etmezdi. Fakat Sultanın gözünde bu vezir kıymetli biriydi. İmadü'ddin, istilanın önüne geçebilmek için görüşmeler yapıp, Sultan Muhammed'in Gazne bölgesine değil de Irak'a giderek asker ve silah tedarik etmesinin gerektiğini söyler. Üstelik Moğollara karşı

⁵¹³ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 107-108.

⁵¹⁴ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 108.

⁵¹⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 322-323.

gelinebilirse, dağılmış Hârzem halkını yeniden biraraya getireceğini ifade eder. Bunun üzerine Aleâddin Muhamme askeri teçhizatı toplamak için Irak'a gider.⁵¹⁶

Sultan ve etrafındakiler Belh'den hareket ettikten sonra, birlikleri Mâverâünnehir'deki hadiseleri öğrenmeleri için Ceyhun'a gönderir. Sultan, Tirmiz nehrinden ilerlerken, Semerkand'ın düştüğünü öğrenir ve artık Cengiz Han'dan kurtulmanın neresinde ise imkânsız olduğunu anlar.⁵¹⁷ Sultan Muhammed, Tirmiz'e doğru yol alırken Kanglılıların Uran kabilesinin askerleri kendisini öldürmek için Sultan'ın çadırını oklar fırlatırlar. Daha sonra kendilerini öldürmek için geldiklerini öğrenen Sultan gece yarısı çadırın değiştirir ve sabah olduğunda çadırındaki okları görür. Cüveynî'ye göre, bu hadiseden sonra Cengiz Han'a karşı olan korkusu daha artmıştır.⁵¹⁸ Terken Hatun'un akrabalarından Uranların, neden Sultanı öldürmek istedikleri konusunda net bir bilgi bulunmamaktadır. Uranlar, Buhara'nın elden gitmesinden sonra iç karışıklıklar meydana gelmiş ve bu durumdan yararlanarak Hârzemşah'ın hazinesini kaçırmaya çalışmışlardır. Veyahut Cengiz Han'ın emri ile yapılmış komplo olduğunda düşünülmektedir. Sonuç olarak Sultan Muhammed, devleti yönetirken yetersiz kalmasının yanı sıra devlet adamlarının ve birliklerinin uygunsuz davranmaları Hârzemşahlar Devleti'ni yıkılışa sürüklemiştir.⁵¹⁹

Sultanın istilânın ardından yaşadığı ihanetler aslında onun da ülkede tamamıyla kökleri sağlam olan bir devlet inşa edemediğini göstermektedir. Otrar'ın istilâ edilmesinin ardından Cengiz Han tarafına geçerek Bedreddin'in, Sultana ihanet etmesi de buna en iyi örnektir. Nitekim yine Bedreddin'in tuzak kurmasından da anlaşıldığı gibi Nesevî'nin de söylediği üzere bu ihanetlerin bir kaçının sebebi, Sultanın öncesinde yaptığı haksızlıklardır. Hârzemşah'ın Otrar'ı ele geçirmesinin ardından, Bedreddin'in babası Kadı Sa'd, amcası Kadı Mânsur ve kardeşlerini öldürttüğü için ona karşı bir hasımlık beslemiştir. Görüldüğü üzere Cengiz Han'ın gücü ele geçirmesinden ardından, o da kinini çıkarmak için hemen harekete geçer.⁵²⁰

⁵¹⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 323-324; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 108.

⁵¹⁷ Sultan, Tirmiz nehri çevresinde Moğol birlikleri ile savaş yapmış olup yenilgiye uğramıştır. Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 250.

⁵¹⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 324.

⁵¹⁹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 109.

⁵²⁰ Erdoğan, a.g.t, s. 251.

Hârzemşah Alâeddin Muhammed, Vezir İmadüddin'in teşvikiyle Irak'a doğru yola çıkmasıyla uğramış olduğu yerlerin, halklarına kaleleri onarmalarını ve başarılarının çaresine bakmalarını söyler. Sultanın bu sözleri halkı telaşlandırmış ve istilanın şiddetinin ne denli olduğunu anlayamaz halde bırakmıştı. Sultan Muhammed, ilk esnada Tûs'un Hâberan mahallesinde bulunan Kelat kalesine gelir. Burada kendisi için bir bina yaptırır kıyafetlerini ve yiyecek ihtiyaçlarını buraya getirilmesini söyler. Ancak Sultan burada da güvende olmayacağını düşünerek oradan 19 Nisan 1220'da ayrılarak Nişâbur'a gelir.⁵²¹ Sultan'ın Nişâbur'da bulunduğu süreç esnasında Hârzem de ki fıkıh bilginlerinden olan Şafî cemaatinin âlim ve fazıllarından Şehâbeddin Ebû Sa'ad bin Ūmrân, Nesâ'ya gelir. Burada bulunmasının amacı sultana yardım edebilmek ve daha hızlı haberdar olabilmek içindi. Sultan Muhammed, Nesâ emirlerinden Bahaüddin Muhammed bin Sehl vasıtasıyla Nesa halkına ve Fakih Şehâbeddin'e, Moğolların diğer düşmanlardan farklı olduğunu ve şehri boşaltıp dağlara ve bozkırlara çıkmalarını söyler. Ayrıca onların amaçlarının malları yağma etmek olduğunu ve bundan dolayı malları bırakıp çekilmelerini ister. Eğer Nesa'da kalmak isterler ise Sultan Alâeddin Tekiş'in yıktığı kaleyi inşa ettirmelerini ve şehri korumaları mesajını verdi. Fakat Nesa halkı Sultanı dinlemeden kale yapmıştır. Moğollara karşı koyarlarsa da akıbetleri hiç iyiye gitmeyecekti.⁵²² Buradan da anlaşıldığı gibi Sultan bundan sonra Moğollara direnemeyeceklerini anlamıştır.

Cüveynî'nin anlatışına göre, Sultan Alâeddin Muhammed, Artık Nişâbur'da ülkede ki görevlerini düşünmeyi bırakmış ve bundan sonra talihinin kendisine dönmeyeceğini düşünerek son zamanlarının zevkini ve sefasını sürme düşüncesi içerisine daldığını akdeder. Bu konuda ki düşüncesi, Sultan'ın artık kendini içki ve kadınlara adanarak, yanında bulunan danışmanlarını ve nedimi hiçbir şekilde dinlemediği yönünde olmuştur. Nişâbur'da bulunduğu sürede Nişâbur vezirliğine uygun gördüğü güzel huylu Mucirü'l-Mülk Kâfieddin Ömer Ruhî bile Sultanı bu halden alıkoyamaz.⁵²³ Ancak bunun doğru olma ihtimali yoktur. Çünkü Cüveynî'nin Sultanın Nişâbur'da bulunduğu süreçte zevkini ve sefasını sürerek vakit geçirdiğine dair malumatı, kendi eseri olan ikinci cildiyle de çatışmaktadır. Cüveynî'nin, Nişâbur hakkında yazdığı bölümde, Nişâbur'da bulunduğu süreçte Sultan'ın bedbaht bir durumda olarak anlatmış,

⁵²¹ Cüveynî, a.g.e, s. 324-325.

⁵²² Erdoğan, a.g.t, s. 251-252.

⁵²³ Cüveynî, a.g.e, s. 325-326; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 278-279.

hastalığından ve yorgunluğundan bahsetmiş, ruhsal bozuklukluğundan kaynaklı, siyah olan saçlarının tamamen beyazladığından bahsetmiştir. Bedeninde kabarmaların meydana gelesinden bahsederek, yaşlanmasından kaynaklı Sultanın yakınmaları hakkında da anlatımda bulunmuştur.⁵²⁴ Nitekim Nesevi'nin aktardığına göre, Sultanın etrafında olan birinden dinlediklerini aktarırken, Sultanın Nişâbur'da bir tek gün bile duramadığını, Moğol ordularının Ceyhun'u geçmesinin haberini burada almasının ardından çabucak Nişâbur'u terk ettiğini nakleder.⁵²⁵

Hârzemşah Muhammed, Ceyhun sahilinden gitmeden hemen önceside Pencâb'da bir gözetleme birliği bırakmıştır. Moğollar bu sırada Ceyhun nehrini geçmek için harekete geçmiş tahtalardan sandallar yaparak dış taraflarını da sığır derisiyle kaplamıştır ve bu sayede Ceyhun nehrini geçmeyi başarmışlardır.⁵²⁶ Ve artık Moğolların Hârzemşahlara ulaşması konusunda engel unsuru olan Ceyhun nehrini de aşmalarıyla engel olmaktan çıkmıştır. Sultan Alâeddin Muhammed, Nişâbur'da olduğu sırada Pencâp'dan, Cebe Noyan ve Sube'etai emirinde ki Moğol birliğinin Ceyhun'u aştıklarının haberi gelir. Bunu duyan Sultan Muhammed'in içini korku kaplar, endişeli ve bitkin bir durumda olsada tekrar yola çıkar. 12 Mayıs 1220'de Sultan, Irak'a doğru gidebilmek için İsfarayin güzegahından geçer.⁵²⁷

Cengiz han'ın, Semerkand'ı işgal etmesinin ardından, bu sırada Tirmiz nehrini geçmekte olan Sultan Muhammed'in az bir adamla ilerlediğinin bilgisini alır. Bunu duyan Cengiz Han, Sultan Muhammed'in Hârzemşah da asker toplayarak, kuvvet toplamasını engellemek için, emirleri Cebe Noyan ve Sube'etai'yi Sultan'ın ardına gönderir. İbnü'l-Esîr'e söyleyişinde, Cengiz Han'ın görev verdiği bu Moğol askerlerine el-Muğarribe ismini koyduklarını söyler. Bu Moğol askerlerine bu ismin verilme nedeni ise, batıya yönünde Horasan'a ilerlemeleri ve öteki birliklerden ayrı tutulabilmesi için bu isim konulmuştur. İbnü'l-Esîr'in anlattığına göre, Sultan'ı takibe

⁵²⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 178.

⁵²⁵ Erdoğan, a.g.t, s. 252-253.

⁵²⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 328.

⁵²⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 327; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 109.

almak için 20.000 kişinin bulunduğu bir ordunun olduğu biliniyor.⁵²⁸ Fakat Cüveynî ise, bu ordunun 30.000 askerden oluştuğunu aktarmıştır.⁵²⁹

Cebe ve Sube'etai ve Moğol birliği, Ceyhun'un yakınında olan "beş pınar" olarak adlandırılan Pencâp'a gelirler. Oradan geçmeleri için bir gemi bulmadıkları içinde sandal yapmılar ve atlarının yaptıklarını sandalları çekmek için kullanarak karşıya geçmişlerdir.⁵³⁰ Ardından Belh'e ulaşan Moğollar, şehrin önde gelen insanları tarafından en iyi şekilde karşılanırlar. Yüksek bir ihtimaldir ki Kâlif'de Sultanı bırakıp kaçan, Moğollara yanaşan Belh emiri onların içerisindeydi. Belh insanların bu yüceltici ve boyun eğici davranışları hoşlarına gitmesinden kaynaklı olacak ki hiçbir zulümde bulunmadan, şihne atayıp yollarına devam ederler. Oradan Zâve'ye uğrarlar. Zâve'nin insanları erzak istense de, surların kapılarını kapayarak isteklerini yerine getirmemişlerdir. Moğol birliği Sultan Muhammed'in peşini bırakmadığı için burada kuşatma düşüncesinden vazgeçerek hızlıca yollarına devam etmeye karar verirler. Fakat Moğol birliğinin surun önünden ayrılmasına sevinen Zâve halkı surda eğlenmeye başlayınca, sesleri duyan Moğol ordusu geri döner ve kaleyi üç gün süren mücadele sonucunda içeri girer ve katliam yaparak tüm erzak ihtiyaçlarını karşılarlar, ardından da tekrar yola koyulurlar.⁵³¹

Cebe ve Sube'etai'nin Zâve halkına yapmış olduğu zulüm Horasan'da nam salar ve tüm ülkede halkı bir korku kaplar tüm insanlar bu katliamı konuşur hale gelir. Moğol birliği Mayıs 1220'de, Nişâbur'a gelir Sultan Muhammed ise buradan yeni ayrılmıştır. Moğol kumandanları, Nişâbur vezirleri, Mucirü'l-Mülk Kâfi Râbî ve Ziyaü'l-Mülk Zuzenî'ye elçi gönderip, emirlerine uymalarını ve ihtiyaçlarının gönderilmesini talep ettiler. Bu istekler üzerine vezirler, halk içerisinde üç elçi seçerek, Moğolların ihtiyaçlarını ve birkaç hediyeyi gönderirler ancak emirlerinin altına girmeyi kabul etmediklerini bildirirler. Cebe'nin, Nişâbur'a ikinci elçiyi göndererek boyun eğmezlerse onarın da katliama uğrayacaklarını ve bundan başka çarelerinin olmadığını bildirerek halkı uyarır. Ve ayrıca Cebe, gönderdiği elçi beraberinde bir de Cengiz Han'ın Uygurca yazılan fermanının da okunmasını söyler. Ferman'a göre, kendine

⁵²⁸ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 328.

⁵²⁹ Cüveynî, a.g.e, s. XI.

⁵³⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 328.

⁵³¹ Cüveynî, a.g.e, s. 160.

boyun eğen herkese merhamet edeceğini, boyun eğmeyen kimselerin ise cezalandırılacağını söylemektedir. Fermanın okunmasıyla Nişâbur'lular, Moğol birliğine boyun eğerek ve direniş göstermez, Böylece Moğol birlikleri tekrar yola düşer.⁵³²

Moğol askerleri, Nişâbur'dan sonra askerleri Sultanı bulmak için ikiye ayrılıp, Cebe ordusu ile birlikte Cüveyn'e doğru, Sube'etai ise Tûs'a hareket ettiler. Sube'etai, Tûs çevresindeki bütün şehirleri talan ederek kendisine itaat etmelerini sağlar. Daha sonra Tûs'a gelerek, halkın karşı gelmesi ile şehri kuşatarak katliamlar yapmaya devam eder. Sube'etai, Redakan şehrinin doğal güzelliklerine hayran kaldığından zarar vermez. Daha sonra Hubuşan şehrini de istilâ edip İsferayin'e gelir. Cebe ise, Cüveyn'den yola çıkarak Mâzenderân şehrine geçer. Amuy'da da yağmalarına devame etmiş ve Sultan Muhammed'in hareminin yer aldığı kaleyi kuşattı.⁵³³

Nesevî'nin aktardığına göre, Sultanın peşinde olan bu Moğol birliklerinin dışında Cengiz Han tarafından Horasan şehrine yolladığı başka bir ordudan bahseder. Bu ordunun başında Cengiz Han'ın damatlarından biri olan Tokçar Noyan ve Borka Noyan bulunmaktadır. Nesa'ya gelen bu ordu, halkın af dileyerek şehri teslim etmelerini sağlamak için Moğol emiri İl-Kuş'u gönderirler. Nesa halkının, İl-Kuş'u okla öldürmeleri üzerine Moğol birlikleri şehre girerek, kadın, çocuk demeden herkesi onu katlederler.⁵³⁴ Bu birliklerin, Sultan Muhammed'in peşinden gittiği hakkında bir bulunmayıp sadece Nesa şehri hakkındaki katliamlar konusunda bilgiler mevcuttur. Cengiz Han'ın bu on bin kişilik orduyu Horasan fethi için göndermiş olması da zor bir ihtimaldir. Cengiz Han'ın gönderdiği sadece on bin kişiden oluşan bu birliğin Sultan'ı takip etmeleri için değil sadece şehirleri yağmaları için gönderdiği düşünülebilir. Nitekim bu sırada Moğol birlikleri, durmadan Hârzemşah ülkesine saldırı düzenlemektedir. Sultan Alâeddin Muhammed Moğol birliklerinin takiplerini hızlandırdıklarından dolayı güvenli görmediği şehirlerde fazla durmayıp İsferayin'dan hareke edip Bistam'a gelir. Nesevî'nin, Bistam'da bulunan Tâceddin Ömer Bistamî'den duyduğuna göre, Sultan Bistam'a gelir gelmez, içinde değerli eşyaların bulunduğu sandıkları Tâceddin'e teslim edip, bu sandıkların açılmaması konusunda

⁵³² Cüveynî, a.g.e, s. 160-161.

⁵³³ Cüveynî, a.g.e, s 161.

⁵³⁴ Erdoğan, a.g.t, s. 255.

uyarır ve Ardahan kalesine gönderilmesini ister. Nesevî'nin aktardığına göre, bu on sandığın, Moğol birliklerinin kaleyi kuşattıkları vakit mühürlerine bile dokunulmamış birşekilde Cengiz Han'a verdiklerini yazar.⁵³⁵

Sultan Alâeddin Muhammed'in, Bistam'a gediğinde üzerindeki yüklerden kurtulmak için bu sandıkları bıraktığı anlaşılmaktadır. Nitekim Sultan'ın peşinde olan Moğollar kendisine yaklaşmak üzere idiler. Sultan Muhammed, Bistam'dan Rey şehrine gelir gelmez Horasan'daki adamları Moğolların geldiğini haber edince Irak bölgesine gitmek için hareket eder. Sultan, Ferrazin kalesine gelerek, oğlu Rükneddin Gursançtı ve ordusu tarafından karşılanır. Ardından Sultan, oğlu Gıyâseddin'i, annesi ve haremdeki eşleri ile birlikte Karun kalesindeki Tâceddin'in yanına gönderir. Sultan Muhammed, Hezar Esf meliki ve adamlarına danışarak, Moğollara karşı müdafaa fikirlerini alır. Irak Emirleri, Şiran Kuh kalesine saklanması gerektiğini söylediler. Bu görüşmeden sonra Sultan, Şiran Kuh'un yanında gider. Fakat burayı da güvenli bulmayıp tekrar Hezar Efs Melikinın görüşünü sorar. Hezar Esf Meliki Nusreddin, Fars ile Lur ortasında yer alan bölgeye gitmesini gerektiğini söylesede, Muhammed Hârzemşah, Atabegler taraflarına gitmeyi düşündüğünden bunu kabul etmez.⁵³⁶ Her taraftan sıkıştığını anlayan Sultan, kaçabileceği hiçbir yer ona güvenli gelmiyordu. Sultan Muhammed'in ailesi Ferrazin'de güvenli bir yer ve dayanıklı bir kale bulmak için uğraşırken, Moğol birliklerinin Rey şehrini kuşattığı haberini aldı. Anlaşılan o ki Moğol askerlerin Sultan'a çok yakın bir yerde, kendisini her an yakalamak için bekliyorlardı. Cüveynî, Muhammed Hârzemşahla savaşan bu Moğol birliklerinin kim olduğu konusunda bilgi aktarmaz. Fakat kitabının ilk bölümünde Cebe'nin, Sultan Muhammed'nin ordusu ile savaştığını nakleder.⁵³⁷

Sultan Alâeddin Muhammed, ordularının dağılmasını ve hareket etmeleri için emirini beklemelerini söyler.⁵³⁸ Daha sonra Muhammed oğullarını da yanına alarak Karun kalesine varmak için yol alır. Nesevî'ye göre, Sultan Muhammed, Merc-i Devletâbad bölgesine gelip Moğol askerleri ile karşılaştıklarını nakleder. Savaş alanında bir anda yükselen sesler Sultan Muhammed'i korkutarak kaçmasına neden olur. Yapılan

⁵³⁵ Erdoğan, a.g.t, s. 255-256.

⁵³⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 327-328; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 111.

⁵³⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 161.

⁵³⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 329.

savaşta, vezir İmâdü'l-Mülk'nin de bulunduğu birçok asker öldü.⁵³⁹ Sultan Muhammed'in atına birçok ok isabet etmiş olmasına rağmen kaçmayı başarmıştır. Sultan, Devletâbad'dan kaçarak Karun kalesine gelir. Hârzemşah, Karun'a gelir gelmez emirlerden at ve bölgenin haritasını alarak Bağdat'a hareket eder. Moğollar Karun kalesini kuşatmaya başlarlar fakat Sultan'ın kaçtığı haberini alınca tekrardan peşine düşerler. Moğol birlikleri Sultan'ın Bağdat'a yöneldiğini öğrenirler. Ancak Sultan tekrardan Bağdat yolunda fikrini değiştirip Sercihan kalesine hareket eder.⁵⁴⁰

Muhammed'in yaşlılığın da vermiş olduğu bitkinlikle ve aniden verdiği yer değişikliği kararları onun bünyesini zayıflatmış ki Nişâbur'dan sonra Irak'a gidişi ve ailesini yanına alması onun Moğollardan kaçışını zorlaştırmıştır. Temel kaynaklara göre Sultan'ın, Bağdat hareketi yüksek ihtimalle strateji olabilir. Çünkü bu dönemde Sultan ve Halife ile arasında büyük bir düşmanlık bulunuyordu. Nitekim Bağdat, Sultan için güvende olabileceği bir yer olmadığından bu riski göze alamazdı. Bundan sonra Sultan'ın Bağdat'a gitme hareketi uzamış ve yedi gün boyunca dinlenmek için Sercihan kalesinde kalmıştır. Sultan'ın Bistam'da, Rey'de ve Ferrazin'de sağlam kale arayışı, onun kaçmaktan yorulduğunu gösterir. Yedi gün boyunca dinlenmeye çalışan Sultan, buradan da hareket ederek Gilan'a yol alır. Gilan'ın Emiri Saluk tarafından oldukça iyi karşılanır ve istediği kadar burada kalması teklif edilir. Ancak burada kendini güvende hissetmeyen Hârzemşah, daha güvende olacağını düşündüğü Üstunâbad kalesine gelir. Yol boyunca ilerlemeye devam eden, Debuye'ye varır. Âmul ve Mâzenderân emirleri Sultan'a, itaatini bildirirler.⁵⁴¹

Cüveynî'nin naklettiğine göre, Sultan, Debuy'de bulunduğu sırada annesi, kız çocukları ve haremdeki tüm eşlerinin Moğol askerleri tarafından esir alındığını ve bundan dolayı üzüntüye boğulduğunu kayderer. Bu hadiseden sonra ise güvendiği Mâzenderân emirleri ile birlikte ehemmiyetli bir yer bulma konusunda fikirlerini alır. Bu fikirler doğrultusunda Abeskun adasına gitmeye karar verir.⁵⁴² Böylelikle Sultan Muhammed, ülkesinin ve ailesinin düşmüş olduğu duruma üzülmeye Abeskûn adasına gider. Sultanın bu kaçak hayatı devam ederken Moğollar, Horasan, Irak ve

⁵³⁹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 112.

⁵⁴⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 329.

⁵⁴¹ Cüveynî, a.g.e, s. 329; Hârzemşahlar... s. 112-113.

⁵⁴² Cüveynî, a.g.e, s. 329.

Mâzenderân'da halkı kılıçtan geçirerek, Cengiz Han namına yeni yerler fethedip bir yandan da Sultan'ın ailesini ve devletin hazinelerini arıyorladı. Bu sırada Sube'etai emrindeki ordu Damgan şehrine gelir. Damgan halkı ise korkarak Gird-kuh kalesine sığınır ve Moğol askerlerine direnmezler. Fakat şehrin bir takım gençleri, Moğol askerleri ile savaşımaya başlasalar dahi Moğol birlikleri onları yenerek hepsini orada öldürürler. Sube'etai, Damgan'dan çıkıp Simnan'a giderek halkın direnişi ile karşılaşınca hepsini katleder. Ardından Rey'e ulaşak halkın teslim olmadığından dolayı diğer şehirlerde yaptıkları gibi tüm insanları öldürürler.⁵⁴³

Cebe, Hemedan bölgesine geldiği vakit emir Alaüddevle, Cengiz Han'a itaatini bildirir ve askerlerin temel ihtiyaçlarını sağlar. Cebe daha sonra Hârzem birlikleri ile karşılaşır onları yendikten sonra Hemedan'a döner. Ancak daha sonra Cebe, Sultan Muhammed'in askerlerinin Secas'da birleştiği haberini alınca Beg-tigin ve Güç Buka'yı Hârzemlilerin üzerine gönderir. Burada birleştiği görülen Moğol birlikleri, Irak'tan başlayarak Erdebil'e kadar katliamlar yapmaya devam ederler. Bu arada Moğollara karşı hareket eden Celâleddin Ay-aba ve Irak emirleri, Hemedan'da Moğol Şihnesini öldürürler. Daha sonra Ayba ve adamları, Alaüddevle'yi yakalayarak, Kirit kalesine hapsederler. Bunun intikamını almak isteyen Cebe, Irak'a giderek Celâleddin Ay-aba ve adamlarını öldürür. Irak-ı Acem bölgelerini de Cengiz Han'a bağlayan Moğollar Batı'ya yönelerek Tebriz, Meraga ve Nahcivan'da katliamlar yapar. Ardından Atabek Hamuş, Cebe'ye giderek itaatini bildirir. Cebe ise Atabek Hamuş ferman verip, Cengiz Han namına ve kanunlarına uyması şartı ile şehri yönetme yetkisi verir. Ardından Derbend'in dağlık yerlerinden biri olan Cebe Deşt-i Kıpçak'a gelip burada Cuci ile birleşerek, Cengiz Han'ın yanına gitmek için yola çıkarlar.⁵⁴⁴

3.1.21. Sultan Alâeddin'in Vefatı

Alâeddin Muhammed'in vefatı konusunda kaynaklarda ölümü hakkında kaynaklarda farklı bilgiler bulur. Yine Sultan Muhammed'in ölüm yeri, yılı ve mezarının nerede olduğu konusundaki nakledilenler çelişkilidir. Üstelik kimi kaynaklarda Hârzemşah'ın

⁵⁴³ Cüveynî, a.g.e, s. 162; Ahmed b. Mahmud, **Selçuknâme**, (Çev. E. Merçil), Bilge-Kültür-Sanat, Yayınları, İstanbul, 2018, s. 288-289.

⁵⁴⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 162-163.

genel olarak kabul görülen tarihte vefat etmediğini, birkaç yıl daha yaşayıp daha sonrasında vefat ettiği konusunda kesinliği olmayan bilgiler bulunmaktadır.

Sultan Alâeddin Muhammed'in Mâzenderân emirleriyle yapmış olduğu görüş alıverişi sonucunda Âbeskun adasındaki kalesine sığınmıştı. Cüveynî'nin nakline göre, Sultan Âbeskun adalarından birine giderek bir süre burada yaşamıştı. Fakat çok geçmeden Sultan'ın bu adada olduğu öğrenilince başka bir adaya gitmek zorunda kalır. Cebe emrindeki askerler buraya gelip Sultan'ı bulmaya çalışsalar da bulamayıp geri dönerler. Ancak Sultanı bulamadan geri dönerler. Bu Moğol birliği, Sultan'ın kızlarını ve haremının bulunduğu kaleyi kuşatarak hepsini esir alır birçoğunu orada öldürür. Cüveynî, Sultanın bu hadiseyi öğrenince üzüntüden hastalığının nüksettiğini, hanımlarının ve kızlarının Moğolların haremine götürüldüklerini düşünerek içlendiğini söyler. Cüveynî, Sultan Muhammed'in bu üzüntüler içerisinde hayata veda ettiğini belirtir. Yine Cüveynî'nin naklettiğine göre, Sultan Aleâddin Muhammed, vefat ettiği adaya gömülmüş ve Celâleddin Hâzremşah, babasının naaşını daha sonra Erdehin kalesine getirtmiştir.⁵⁴⁵

Cüveynî'de verilen bu bilgiler yapılan araştırma için önemlidir. Fakat Cüveynî'nin vermiş olduğu bilgileri doğrulamak şartı ile kesinlik kazandırmak lazımdır. Bilhassa kendisinin bazen karışık ve eksik bilgiler verdiği doğrudur. İbnü'l-Esîr, Hâzremşah Aleâddin Muhammed'in vefatı konusundaki bilgileri farklı iki kaynaktan aldığı bilgiler ile bizlere sunar. İlk kullanmış olduğu kaynak Buhara âlimlerinden biridir. Bu âlim Buhara'nın işgalinden sonra Semerkand'da esir edilmiş ve kurtulup gördüklerini duyduklarını İbnü'l-Esîr'e anlatmıştır. Diğer kaynağını ise, Hemedan'da tüccarlık yapan kişilerden almıştır. İbnü'l-Esîr, tüccarlardan duyduklarının daha doğru bilgiler olduğunu ve anlattıklarına göre, Sultan Alâeddin Muhammed, Mâzenderân, Rey ve Hemedan'a geçtiğinde Moğollar onu yakından takip etmekteydiler. Sultan, son olarak Hemedan şehrinde bulunduğu sırada izini kaybettirmek için, adamlarını yanına alarak Mâzenderân'a geri döner. İbnü'l-Esîr'in tacilerden duyduğuna göre, Sultan, Moğol

⁵⁴⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 329-330; Kafesoğlu, Hâzremşahlar... s. 282; Y. Öztuna, **Devletler ve Hanedanlar İslâm Devletleri**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Cilt: I, Ankara 2005, s. 517.

ordularının gelmek üzere olduğunu öğrenip yakalanmadan kaçır. Kısa bir süre sonra adada vefat etmiştir.⁵⁴⁶

Sultan Alâeddin Muhammed'in vefatı ve mezarının yeri hakkında Cûzcânî, farklı bilgiler verir. Moğol İmparatoru Cengiz Han'ın Semerkand'ı fethettik sonra Cebe ve Sube'etain ordusunu Sultan'ı takip etmeleri için emir verir. Cûzcânî'ye göre, Sultan Nişâbur'dan Mâzenderân'a gitmek için hareket eder. Temise beldesinin etradında Hârzem askerleri ile buluşarak Mâzenderân'a geçilecektir. Fakar Temise'deyken Moğol askerleri ani bır baskın düzenlediler. Sultan zor bela bu baskından kaçarak Mâzenderân'a yönelir. Sultan Hârzemşah Mâzenderân şehrine vardığında yanında Mâzenderân reisinin oğlu ve Celâleddin Hârzemşah bulunmaktadır. Cûzcânî, Sultan Muhammed'in adamları ile birlikte Hazar denizine kaçtığını ve Moğolların onları bulamayıp Irak'a yöneldiklerini nakleder. Sultan Muhammed, Moğol birlikleri gidene kadar burada yıkık bir halde duran kalede saklanmıştı. Ancak hastalığının vermiş olduğu tesiri ile karaya çıkmaya karar verdi.⁵⁴⁷

Sultan Muhammed, ağrı çok olduğundan ata binecek durumda değildi. Bundan dolayı deveye bindirler, ancak yolda daha fazla dayanamayarak Hârzem'e gidemedi. Celâleddin Hârzemşah, babasının naaşını Hârzem'deki Sultan Tekiş türbesine getirip buraya defneder. Cûzcânî'ye göre, Sultan 617 tarihinde öldüğünü yazar.⁵⁴⁸ Dönemin kaynaklarına bakıldığında Nesevî, Sultan, Merc-i Devletâbad'da Moğolların ani baskılarından kaçtığını ve Gilan'a gidip daha sonrada, Üstünâbad kalesine vardığını nakleder. Ardından Hazar denizi kıyısındaki köye gidip mescitte ibadet ettiğini, mescid imamının kendisine Kuran-ı Kerim okuduğunu anlatır. Fakat daha sonra Moğol birlikleri buraya varmak üzere olduğu haberini alır.⁵⁴⁹

Sultan Alâeddin Muhammed, Mâzenderân'ın köyünde, artık bu şekilde idam ettirmekten bıkmış ve bundan sonraki kalan hayatını ibadet ederek yaşamıştır. Fakat Nesevî'ye göre Moğollar, Sultan'ın hastalığına ve yaşlı olmasına rağmen hiçbir vakit peşini bırakmamışlardır. Sultan Muhammed, Mâzenderân'ı kendisine bağladığı sırada

⁵⁴⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, S. 328-329.

⁵⁴⁷ Erdoğan, a.g.t, s. 261-262.

⁵⁴⁸ Erdoğan, a.g.t, s. 262.

⁵⁴⁹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 114.

Rükneddin Kebudcâme'nin amcası Nusreddin ve amcasının oğlu Keyhüsrev'i öldürüp şehri ele geçirmişti. Bundan dolayı Rükneddin'de, Moğol birliklerine katılıp hizmet girmiştir. Moğollarla bir olan Rükneddin, Mâzenderân Kebudcâmesin'den amcasının memleketini alırlar ve aniden Sultan Muhammed'in olduğu köye saldırırlar. Sultan gemiye bindiği sırada okçular gemiye oklar atarak takip etmeye başlarlar. Nesevî'ye göre, Moğol askerlerinin gemileri su aldığından dolayı Sultan ve adamları zar zor kurtulmayı başarabildiler.⁵⁵⁰ Nesevî bu bilgileri Sultan Muhammed'in son zamanlarda yanında olan kişilerden öğrendiğini nakleder.

Nesevî, Sultanın hastalığını ve içerisinde yer aldığı zor günleri için, iklimleri fethetmiş olan hükümdarın acınası bir halde olduğunu söylemektedir. Sultan Muhammed'in yanındakilerin ifadelerine göre, ada hayatında azda olsa mutlu görüldüğünü ve temel ihtiyaçlarını ise Mâzenderân köylülerinin karşıladığını anlatırlar. Sultan çadırında son günlerini geçirdiği vakit Tâcüddin Hasan'dan at istedi. Sultan bu isteğini yerine getiren Tacü'ddin Hasan'a, Esterâbâd'ı verir. Sultanın ihtiyaçlarını karşılayan köylü halka ise daha sonraları Celâleddin Hârzemşah'ın emri ile ne istiyorlarsa vermeleri konusunda emir vermiştir.⁵⁵¹

Sultan Muhammed'in Âbeskun adasındaki ömrü, üzücü bir şekilde devam ederken, oğulları Celâleddin, Akşah ve Uzlagşah Sultanın yanındadırlar. Sultan Muhammed, annesi Terken Hatun'un zoru ile Uzlagşah'ı veliaht olarak tayin etmiştir. Ancak yaşanan son hadiseler sonucunda Sultan Alâeddin Muhammed, veliahtlığı Celâleddin Hârzemşah'a verir. Akşah ve Uzlagşah'ı yanına çağırarak Sultan Muhammed, ülkenin zor zamanlardan geçtiğini ve tahta Celâleddin Hârzemşah'ı tayin ettiğini söyleyerek ona biat etmelerini emreder. Sultan bunun ardından Saltanat kılıcını Celâleddin'in beline kuşatır.⁵⁵² Tahta oğlu Hârzemşah'ı veliaht ilan ettikten sonra Âbeskun adasında hayata gözlerini yumar. Fakat ne üzücüdür ki Sultan için sarılacak kefen bulunmayıp Şemseddin Mahmud'un gömleğine sarılır ve cenazesi oraya defnedilir. (1220).⁵⁵³

⁵⁵⁰ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 114-115.

⁵⁵¹ Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 115; Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 283.

⁵⁵² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 283.

⁵⁵³ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 283; Erdoğan, Hârzemşahlar... s. 116.

3.1.22. Sultan Muhammed'in Kişiliği

Alâeddin Muhammed, Hârzemşahlar Devleti'nin yirmi bir yıl hükümdarlığını yapan ve devleti en ihtişamlı zamanlarını yaşatan padişahıdır. Hârzemşahlar Devleti'nin 1193 yılından itibaren başlayan yükselme dönemi, Sultan Alâeddin Muhammed devri ile daha da hız kazanmış ve o dönemlerin en kudretli devleti halini almıştı. Selçuklu Devleti'nin yıkılışı ile onların varisi gibi hareket eden Hârzemşahlar, Sultan Alâeddin Muhammed devri ile beraber Selçuklu Devletinden geriye kalan bölgeleri kendilerine bağlamışlardı.⁵⁵⁴

Sultan Muhammed Hârzemşah'ın şahsiyeti ve ailesi hakkında kaynaklarda çok az bilgiler bulunmaktadır. Sultan'ın kişiliğine dair vermiş olduğu bilgilerin bazen çeliştiği görülmektedir. O dönemde Orta çağ koşullarına göre kaynaklar bu konuda sınırlı iken, bilhassa Sultan'ın çocukluğu, gençliği, dünya görüşü ve yönetim anlayışı gibi hususlarda bilgiler oldukça az bulunmaktadır. Nitekim bunlara rağmen, kaynaklarda geçen cümlelerin için veyahut yaşanan hadiselerden yola çıkarak, Sultan'ın kişiliğini asabî ölçüde ortaya koymaktadır.

Sultan Muhammed'in Moğol istilaları karşısında stratejik hatalarının ilerisinde, onun şahsi kusurları, psikolojik durumu, cihan padişahı oluşu konusunda birkaç fikirler ortaya konulabilir. Alâeddin Muhammed'in fiziki özellikleri hakkında onu resmeden bir tasvir bulunmamaktadır. Fakat kuvetli ve uzun ve haşmetli bir yapısı olduğu konusunda bazı bilgiler mevcuttur. İbnü'l-Esir, onun yorgunluğa karşı dirençli ve sabırlı biri olduğunu, yürümekten hoşlandığını ve bunu alışkanlık haline getirdiğini belirtirler.⁵⁵⁵ Üstelik diğer tüm Türk yöneticiler gibi, kendisi de ata binmeyi sevdiğini ve hasta yatağında bile otağının yanında durması için at istediği bilinir.⁵⁵⁶

Sultan Muhammed'in ruh hali ve şahsi özellikleri İbnü'l-Esir'in bahsetmesine göre dünya hükümdarlarının birçoklarında bulunmayan niteliktedir. Alâeddin Muhammed, erdemli, âlim, fıkıh ve tefsir ilimleri üzerine iyi eğitim almış biriydi. Bu konu da ilme ve âlimlere değer veren Sultan, onları güvence altına tutan, ulemâ meclislerinde

⁵⁵⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 329-330.

⁵⁵⁵ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 330.

⁵⁵⁶ Erdoğan, a.g.t, s. 266.

onların fikir ve düşüncelerine önem veren ve ilmî başarıları beğenen bir kişiliğe sahip olmuştur.⁵⁵⁷ Üstelik Alâeddin Muhammed'in Fahreddin er-Râzi'den ve Bahâ Veled'den dersler aldığını ve Râzî ile aralarında, üstad-öğrenci ilişkisi yanında iyi bir dostluklarının olduğu da Eflakî'den öğrenilmektedir.⁵⁵⁸

Sultan Muhammed zamanında Selçuklu dönemi ilim merkezleri olan İsfahan, Merv, Nîşâbur, Belh, Gürgenç'te bir âlim ve ilimler yuvası haline gelmiştir. Bu dönemde Sultan, şairliğiyle mahir Seyyid Zülfikâr-ı Şîrvânî, söz üstadı olarak bilinen Eşhe-i Nîşâburî, nahiv âlimi Mutarrizî ve felsefe ve mantık gibi bilim dallarında başarı sağlayan Fahreddin er-Râzî'ye Herat'da bir medrese kurumu açmıştı. Aynı zamanda bu dönemde, Necmeddin Kübrâ ve onun kurmuş olduğu Kübreviyye Tarikatında yetişen mutasavvıflar aktif durumda olup hatta Moğol istilalarına karşı birlik olmuşlardır.⁵⁵⁹ Sultan Muhammed, dini yönü güçlü bir hükümdardı. Dini çevrelerin güvenliğini sağlayıp, onlara saygıda sınır koymayan birisiydi.⁵⁶⁰ Fakat hükümdarlık hayatında en önemli sorunlardan biri Halife en-Nâsır-Lidînellâh ile olan kavgaları o dönemin din adamları tarafından kabul edilememiştir.

Sultanü'l-İslâm olarak anılmayı ve Selçuklu verasetini üzerine alarak Cihan Padişahı olarak anılmayı hayal eden Sultan, Halife'nin devlet işlerine karışmasından dolayı her zaman onunla mücadele içerisine girmek zorunda kalmıştır. Siyasi olarak hiçbir zaman dini meşruiyet elde edemeyen Sultan, en-Nâsır-Lidînellâh'a karşı Halife tayininde dahi bulunmuştur. Sultan Muhammed, Abbasoğulları'nın halifeliğinin doğru bulmadığını ve bundan dolayı gerçek halifenin Hüseyin soyundan gelenlerinin hakkı olduğunu savunarak, Alaü'l-Mülk'ü Halife ilan etmiştir.⁵⁶¹ Fakat bu hadise din adamları tarafından farklı yorumlansadai her zaman dini kimliğini bozmayıp ve sünnî manevî inanca sahipti.

Sultan Muhammed, her zaman devletin düzeninde ve yönetimde etkin bir hükümdar olmak için çaba sarf etmiştir. Sultan Muhammed, kaynaklarda her daim devlet işleriyle meşgul olan ve eğlencelerden uzak durmaya çalışan bir padişah olarak anlatılsa da

⁵⁵⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 330.

⁵⁵⁸ Ahmet Eflakî, **Âriflerin Menkıbeleri I**, (çev: Tahsin Yazıcı), Hürriyet Yayınları, İstanbul 1973, s. 111-112.

⁵⁵⁹ Hamid Algar, "*Necmeddîn-i Kübrâ*", **TDV İslam Ansiklopedisi**, Cilt: XXX, İstanbul 2006, s. 500-506.

⁵⁶⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 330-331.

⁵⁶¹ Cüveynî, a.g.e, s. 315.

devlet yönetiminde tam yetkili bir hükümdarlık yapamamıştır. Özellikle Türk tarihinin en dominant kadınlarından birisi olan annesi Terken Hatun'un devlet yönetimindeki etkisi Sultan Muhammed'i her daim kısıtlamıştır. Ancak bunlardan başka Sultan Muhammed, gösteriş ve iltifatı seven, kendisini Makedonyalı İskender, Büyük Selçuklu hükümdarından Sultan Sencer gibi tarihin büyük padişahları gibi üstün görmekteydi.

4. CELÂLEDDİN HÂRZEMŞAH DÖNEMİ (1220-1231)

4.1. Celâleddin Hârzemşah'ın Tahta Çıkmadan Önce Yapmış Olduğu Faaliyetler

Alâeddin Muhammed'in hatunu Terken Hatun Hârzem şehrini terk ederken bir kişiyi dahi Hârzem bölgesinde bırakmaması ile bölge Ali Kûhi Dürüğün⁵⁶² eline geçmiştir.⁵⁶³ Sultan Alâeddin'in ölümünden sonra ve İmadüddin Müşeref ve Şerefüddin isimli memurların Hârzem şehrine gelmelerine kadar Ali Kûhi Dürüğün şehri çok kötü idare etmiştir. Daha sonra gelen bu memurlar, Sultan Muhammed'in ölümünden haberdar olmayan halka karşı düzenledikleri sahte fermanlar ile devletin maliyesini düzelterek kendilerine güvenmelerini sağlamışlardır. Ali Kûhi Dürüğün ise Sultan Alâeddin Muhammed'in hayatta olduğuna ve Moğollar ile o sıra çarpışma içerisinde olduğuna inanarak hükümetten çekilmiş ve bu karışıklık durum Celâleddin Hârzemşah ve kardeşlerinin Hârzem bölgesine gelmelerine kadar devam etmiştir.⁵⁶⁴

1215 tarihinde Sultan Alâeddin Muhammed, Gazne bölgesini ve Balişan-Gur egemenliğini kurduktan sonra, oğlu Celâleddin Hârzemşah'ı Gazne merkez olarak Herat, Gur, Garcistan ve Sicistan meliki olarak tayin eder.⁵⁶⁵ Fakat çok sevdiği oğlunu merkezde kendisine yardım etmesi için bırakmış ve Celâleddin'in yerine de bıraktığı eyaletlere Kerber Melik'i göndermiştir.⁵⁶⁶

Babası Sultan Alâeddin Muhammed'in yanında meliklik dönemini geçiren Celâleddin Hârzemşah, Sultan Muhammed ile birlikte hemen hemen bütün sefer ve muharebelere katılmıştır. Cesur ve kahramanlığı sayesinde babası Muhammed tarafından her daim takdir edilmiş ve bilhassa merkezde tutulmuş ve değer görmüştür. Babası ile birlikte katıldığı seferler arasında özellikle 1216 yılında Cengiz Han'ın oğlu Cuci kumandasındaki Moğol ordusu ile meydana gelen muharebede, sağ kanadın

⁵⁶² “Dağ gibi yalancı” anlamına gelmektedir. Halk bu şahsı dürüst bir insan olarak görmedikleri için vermiş olabilir. Cüveyni, a.g.e, s. 148; Vurgun, a.g.t, s. 246.

⁵⁶³ Cüveyni, a.g.e, s. 148.

⁵⁶⁴ Bünyatov, a.g.e, s. 176.

⁵⁶⁵ Zengin, a.g.e, s. 57; Taneri, Hârzemşahlar... s. 40.

⁵⁶⁶ Cûzcani, Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler... s. 142.

kumandanlığı yapmış ve kaybetmekte olan Hârzem ordusunu zafer ile buluşturmuştur.⁵⁶⁷

Celâleddin'in, babası tarafından takdir edilmiş olmasına rağmen babasına varis olma konusundaki ihtimali büyük annesi Terken Hatun yüzünden düşüktür. Çünkü Terken Hatun Hârzemşah ordusuna kendi soyundan gelen Kanglı-Kıpçak asıllı Uzlagşah'ı veliaht olarak tayin etmiştir. Nitekim Terken Hatun'un Hârzem ordusuna Kanglı-Kıpçak askerlerini sokması kendisinin gücünü ve kudretini artırmış ve veliahtlık meselesinde söz sahibi olacağına inanmaktadır. Böylece Terken Hatun veliaht tayin ettiği Uzlagşah'a Hârzem, Horasan ve Mâzenderan bölgelerini vermiştir.⁵⁶⁸ Ancak Terken Hatun'un bu planını Cengiz Han'ın ordusu bozmuş ve Alâeddin Muhammed'in ölümünden önce Hârzemşahlar Devleti'nin içerisinde bulunduğu zor durumu sadece Celâleddin'in kurtaracağını düşündüğü için yanında bulunan oğulları Akşah, Celâleddin ve Uzlagşah'a Celâleddin'in bayrağı altında toplanmalarını gerektiğini ve oğlunu veliaht tayin ettiğini söylemiştir.⁵⁶⁹

Celâleddin Hârzemşah, Moğolların Irak bölgelerine yöneldiğini duyunca, Mangışlak'a gelip buradan Hârzem'e haber yollayarak tahta geçme niyetinde olduğunu söylemiştir.⁵⁷⁰ Hârzem'e yol alırken halk tarafından silah ve hayvanlar getirerek destek olmaya çalışmışlardır. Nitekim halkın desteğini alarak yetmiş kişilik grup ile Hârzem'e gelmiştir.⁵⁷¹ Şehzadeler Hârzem'e geldiklerinde sultanın kim olacağı konusunda farklı görüşler bildirmişlerdir. Uzlagşah'ın zayıflığı ve devlet büyükleri ile anlaşamamasından dolayı zayıf durumuna düşer. Ancak devletin bekasını düşünenler Celâleddin'in başa geçtiği takdirde Hârzemşahlar Devleti'nin yükseleceğini söylemektedirler. Nitekim halktan, âlim, asker ve seçkin kişiler Celâleddin Hârzemşah'a bağlılıklarını bildirirler.⁵⁷² Ancak bu sırada Bayagut kabilesinden 700 asker Uzlagşah'a bağlı idiler.⁵⁷³ Bazı emirler ve Uzlagşah'a bağlı bu askerler Celâleddin'i ortadan kaldırmak ve Uzlagşah'ı tahta çıkarmak için komplo

⁵⁶⁷ Cûzcani, Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler... s. 135; Zengin, a.g.e, s. 58.

⁵⁶⁸ Zengin, a.g.e, s. 57-58; Taneri, Hârzemşahlar... s. 40-41.

⁵⁶⁹ Zengin, a.g.e, s. 58; Ancak Cûzcani söylenenlerin aksine tahta Terken Hatun'un gözde torunu Uzlagşah'ı veliaht tayin ettiğine kanaat getirmektedirler. Cûzcani, Tabakât-ı Nâsirî Gazneliler... s. 139.

⁵⁷⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 341.

⁵⁷¹ Vurgun, a.g.t, s. 147.

⁵⁷² Cüveynî, a.g.e, s. 342.

⁵⁷³ Zengin, a.g.e, s. 58.

hazırlarlar.⁵⁷⁴ Bu komployu haber alan sadık emir İnanç Han, Celâleddin'e durumu bildirip şehirden kaçmasını tavsiye eder. Bunun üzerine Sultan, Timur Melik kumandanın önderliğinde 300 kişilik askerle Horasan'ın dağlık taraflarından Nesa'ya gider.⁵⁷⁵ Bu sırada Şehzade ve tarafları üç gün Hârzem'de bekledikten sonra Moğolların Mâverânnehir'de akınlar yapmaya başladıklarını öğrendikleri için Celâleddin Hârzemşah'ın peşine Horosan'a doğru yol alırlar.⁵⁷⁶

Sultan'ın oğullarının Hârzem'e geldiğini öğrenen Cengiz Han, bölgeye birliklerini göndererek yakalanmaların emri vermiştir. Hârzem'e gelen Moğol orduarı şehzadeleri takip ederek Horasan'a varmışlar ve Uzlagşah ve Akşah'ı yakalayarak öldürdüler.⁵⁷⁷ Hârzemşah Muhammed'in diğer bir oğlu olan Rükneddin Gursançtı ise Ustunavad Kalesi'ne sığınış altı ay kadar bir süre boyunca Moğol birliklerine karşı direndi. Ancak daha sonra Rükneddin yakalansada onlara boyun eğmediği için işçenge yaparak öldürdüler.⁵⁷⁸ Daha sonra Celâleddin ise Nesa etrafında 700 bin askerden oluşan ordu ile savaşa tutuşmuştur. Nitekim bu savaş sonucunda birçok kaynak, Celâleddin'in yanında çok az askeri olmasına rağmen Moğol askerlerini yendiğini hatta ilk defa bir Müslüman hükümdarın kılıcından Moğol kanının aktığını ileri sürmektedir. Hatta Celâleddin Hârzemşah'ın Moğol birliklerin atlarını alıp Nişâbur'a kadar ilerlediğinden bahsetmişlerdir.⁵⁷⁹

Hârzem'de yaklaşık 90 bin kişilik ve içlerinde çoğunluğunu oluşturan Kanglı-Kıpçak Türklerinden oluşan birlikler, Humar-Tegin adlı bir kumandanın sultanlığını ilan ederek savunmaya hazırlanır. O dönemlerde en kalabalık şehirlerden biri olan Gürgenç'in Moğolların eline geçmiştir. Bu arada Nişâbur'a gelen Celâleddin Hârzemşah, burada kaldığı bir aylık süre içerisinde emirlere, sınır beylerine ve iktidarın başıboş olmasını fırsat bilen zorbalara mektuplar yazarak onları, devamındaki askerler ile birlikte kendisine bağlılıklarını bildirmelerini ister. Celâleddin Hârzemşah, Nişâbur'da bulunduğu sürede etrafındaki yerlere asker toplamak ve erzak edinmek için mektuplar yazmaktadır. Ancak Moğollar Celâleddin Hârzemşah'ın bu hazırlıklarını

⁵⁷⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 342.

⁵⁷⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 342; Zengin, a.g.e, s. 58.

⁵⁷⁶ Zengin, a.g.e, s. 25; Taneri, Hârzemşahlar... s. 41.

⁵⁷⁷ Taneri, Hârzemşahlar... s. 41; Vurgun, a.g.t, s. 148.

⁵⁷⁸ Vurgun, a.g.t, s. 148.

⁵⁷⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 342-343.

öğrenince Nişâbur'a hareket ederler. Celâleddin ise Moğolların hareket haberini alınca yanında toplanan Harzemliler ile Nişâbur'u terkederek Zevzen civarındaki Kahire Kalesi'ne sığınır.⁵⁸⁰ Kale kumandanı Celâleddin Hârzemşah'a, bir hükümdara kaleye kapanmanın yakışmayacağını ve harekete geçmesini söyler. Kale kumandanının sözüne kulak veren Hârzemşah elindeki hazinelerin bir kısmını alarak 10 Şubat 1221 yılında babası Alâeddin Muhammed ölmeden önce veliaht olarak görev verdiği Gazne'ye doğru yol alır.⁵⁸¹ Celâleddin Hârzemşah Gazne'ye vardığı sırada Gazne halkı tarafından coşku ile karşılanır ve Seyfeddin Buğrak, Muzafferü'l-Mülk, Hasan Kuzlâk ve Gur emirleri kendisine katılmıştır. Yaklaşık 30 bin askerlerine ek olarak Gazne'de bulunan Emin Melik'in askeleri ile 60 bin kişilik bir ordu oluşturulur.⁵⁸²

Sabit bir yurda sahip olmayan Celâleddin Hârzemşah, gittiği yerlerde yurt edinebilmek için siyasi evlilikler kurup bölgede kalıcılığını sağlamaya çalışmıştır.⁵⁸³ Bunun için Herat valisi olan Emin Melik'in⁵⁸⁴ kızı ile evlenerek o dönem bütün kışı Gazne'de Gaznin'in Meydan-ı Sebz mahallesinde geçirerek Gurlu emirleri kendisine bağlamıştır. Hârzemşah ilkbaharın ilk günlerinde Gazne'den ayrılıp Pervan'a hareket eder.⁵⁸⁵ Bu sırada Celâleddin Hârzemşah, Moğollardan Tetecük ve Molghor'un Velian Kalesi'ni kuşattığını haber aldıktan kısa bir süre sonra oğullarını Pervan'da bırakarak, Tetecük ve Molghor'a saldırmaya başlar. Ordudaki askerlerin sayısı bakımından Celâleddin Hârzemşah'ın üstün olduğunu gören Moğollar, köprüleri yıkarak nehrin karşısına geçip kendilerini kurtarsalar da Celâleddin yaklaşık 100 Moğol askerini öldürmüştür.⁵⁸⁶ Fakat buyruğu altındaki emirlere hükmedemeyen ve aralarındaki anlaşmazlıklardan dolayı bazı emirler ayrılınca Celâleddin Hârzemşah zayıflamaya başlar. Bundan dolayıdır ki ele geçirdiği yiyecekleri ve giyecekleri askere dağıttıktan sonra Pervan'a geri dönmüştür.⁵⁸⁷

⁵⁸⁰ Taneri, Hârzemşahlar... s. 42; Zengin, a.g.e, s. 59.

⁵⁸¹ Cüveynî, a.g.e, s. 343; Taneri, Hârzemşahlar... s. 42.

⁵⁸² Cüveynî, a.g.e, s. 344; Taneri, Hârzemşahlar... s. 42.

⁵⁸³ Nesevî, **Celâlüttin Hârezmşah**, (çev: Necip Asım), Devlet Matbaası, İstanbul 1934, s. 54.

⁵⁸⁴ Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 194.

⁵⁸⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 344.

⁵⁸⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 344-345; Taneri, Hârzemşahlar... s. 42. Bazı kaynaklarda ölen Moğol askerlerinin 1000 civarında olduğunu iddia etmektedirler. Barthold, Moğol İstilası Devrinde Türkistan... s. 435.

⁵⁸⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 344-345; Zengin, a.g.e, s. 59.

Cengiz Han mağlubiyet haberini alınca Şigi Kutugu Noyan kumandasında bir orduyu göndermiş ve Hârzem ordusu ile Moğol ordusu Pervan mevkiinde karşılaşmıştır.⁵⁸⁸ Cengiz Han 30 bin askerleri ile birlikte Şiki Kutugu'yu mağlubiyetinin intikamını almak için gönderir. Celâleddin Hârzemşah ise bu sırada şehrin etrafında bulunurak, Emin Melik'e sağ kanadını, Seyfeddin Melik İğrak'a da sol kanadı verip kendisi ise merkezde yerini alarak Moğol kuvvetlerini beklemeye başlar.⁵⁸⁹ Daha sonra 10 bin süvariden meydana gelen sağ kanat Emin Melik komutasında Moğolların sol kanadına saldırmaya başlayınca Moğolların sağ kanadından ve merkezden sol kanada yardım gelmeye başlar. Moğollar sağ ve sol kanatları dağılınca merkezlerine kaçmak zorunda kalırlar. Şiddetli geçen bu savaşta binlerce insan hayatını kaybetmesine rağmen kazanan bir taraf olmamıştır.

Celâleddin Hârzemşah'a geri çekilmesini teklif edenler olmasına rağmen bu fikri kabul etmeyip askerlerin moralini yükselterek ertesi gün savaşa devam edilir. Hârzem askerleri Moğolların arkasında yeni bir birlik görünce bazıları kaçıp Basta ve Tirah dağlarına sığınmayı teklif ederler. Ancak Celâleddin Hârzemşah bu teklifi de kabul etmeyip daha önceden kararlaştırdığı birlikleri atlarından indirir. Moğollar Hârzemşah'ın sağ kanadının güçlü ve kalabalık olduğunu anlayınca sol kanatta İğrak'a saldırmaya başlarlar. Sol kanatta da başarılı olamayan Moğol askerleri merkeze Celâleddin Hârzemşah'ın üzerine gitmeye başlarlar. Daha önce atlarından inen Hârzem askerleri davul sesi ile birlikte atlarına binip onlara karşı saldırıya geçerler. Başta savaşı kaybetmeye yaklaşan Celâleddin Hârzemşah zekâsı ile Moğol askerlerini yenmeyi başarır.⁵⁹⁰ Canını zor kurtaran Şiki Kutugu ise hayatta kalan sayılı askerleri ile birlikte Telekan'a kaçır.

Celâleddin Hârzemşah savaştan istediği sonuçları alamamıştır ve ganimetleri paylaşma konusunda anlaşılmayınca Seyfeddin ve askerleri, Halaclar, Karluklar ve Afganlar, onun ordusundan ayrılmıştır.⁵⁹¹ Emin Melik, Seyfeddin İğrak'ın başına kırpaç ile vursa da Hârzemşah onu cezalandırmaz. Çünkü Emin Melik'in maiyetindeki

⁵⁸⁸ Barthold, Moğol İstilası Devrinde Türkistan... s. 435.

⁵⁸⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 345; Barthold, Moğol İstilası Devrinde Türkistan... s. 435; Ebu'l Gazi Bahadır Han, a.g.e, s. 98-99; Taneri, Hârzemşahlar... s. 42-43.

⁵⁹⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 345-346.

⁵⁹¹ Vurgun, a.g.t, s. 150.

Kanklıların verilecek olan cezaya razı olmayacaklarını düşünürler.⁵⁹² Bunun üzerine Seyfeddin ve askerleri Kirman ve Sankuran dağlarına ilerler.⁵⁹³

Seyfeddin İğrak'ın, Celâleddin Hârzemşah'ın yanından ayrıldıktan sonra gücü zayıflamaya başlar. Celâleddin Hârzemşah ve ordusunun zayıfladığı haberini alan Cengiz Han büyük ordusu ile onu takibe almaya başlar.⁵⁹⁴ Sultan, Cengiz Han'ın o kalabalık ordusuna karşı zafer elde edemeyeceğini anlayınca Sind nehrini geçmeye karar verdi. Celâleddin, Cengiz Han'ın birliklerini oyalasın diye Orhan'ın devriye birliğini üzerlerine gönderir. Kendisi ise Hindistan'a gitmek için gemiler hazırlatmaktadır. Celâleddin Hârzemşah'ın harekete geçtiğini öğrenen Cengiz Han, Sultan'ın üzerine gitmek için hazırlıklarını hızlandırır. Cengiz Han ve ordusu, ilk önce Emir Melik'in komuta ettiği sağ kanada saldırmaya başlarlar ve birçok Hârzemşah askerini öldürürler. Emin Melik⁵⁹⁵ ise canını kurtarmak için Peşaver'e⁵⁹⁶ kaçmaya çalışır. Ancak daha önceden yolu kapatan Moğol askerleri tarafından öldürülür. Bu sırada Cengiz, Hârzemşahların sol kanadını da yerle bir edince Celâleddin Hârzemşah geriye kalan 700 kadar askeri ile birlikte merkezde direnmektedir.⁵⁹⁷

Celâleddin, Sind nehrine atlamadan önce nehrin kenarında duran annesi ve haremine Moğolların eline geçmemesi için nehre atlamalarını emretti ve hepsi boğularak hayatlarını kayberler. Bu sırada Celâleddin'in cesaretliğini ve kahramanlığını gören Cengiz Han, *“Bir babanın işte böyle bir evladı olmalıdır”* diyerek hayranlığını ifade etmiştir.⁵⁹⁸ Hârzem ve İran'ı terk etmek zorunda kalan Celâleddin Hârzemşah, Moğolların hücumları ve baskıları sonucunda Hindistan'a sığınmak zorunda kalmıştır. Sind nehrinden karşıya geçen Celâleddin ve 4 bin askeri geçmeyi başardı. Cengiz Han, Celâleddin Hârzemşah ve adamlarını ele geçirmek için oğlu Çağatay komutasındaki birliği Hindistan'a gönderse dahi Moğol askerleri Multan'dan ileriye gidememişlerdi.

⁵⁹² Cüveynî, a.g.e, s. 346; Taneri, Hârzemşahlar... s. 43.

⁵⁹³ Cüveynî, a.g.e, s. 346.

⁵⁹⁴ Taneri, Hârzemşahlar... s. 43.

⁵⁹⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 347-348.

⁵⁹⁶ Cûzcanî, Tabakât-ı Nâsırî... s. 143.

⁵⁹⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 347-348.

⁵⁹⁸ Abû'l-Ferec, a.g.e, s. 515; Taneri, Hârzemşahlar... s. 43-44.

Turbay Tokşin kumandasındaki Moğollar, Celâleddin Hârzemşah'ın Delhi'ye doğru uzaklaşması ile geri dönmüşlerdir.⁵⁹⁹

4.2. Celâleddin Hârzemşah'ın Hindistan'daki Faaliyetleri (1221-1224)

Celâleddin Hârzemşah, 15 Şubat 1222/4 Şubat 1223 yıllarında Sind nehri üzerinden Hindistan'a geçti.⁶⁰⁰ Celâleddin Hârzemşah, Sind Nehrini geçip Hindistan'a geldikten sonra bitik bir haldedir, donanımı azdır ve bir avuç askerden başka bir şeyi yoktur. Üstelik bu sırada Cengiz Han kendisini takip etmesi için Hindistan'a kuvvetlerini göndermiştir.⁶⁰¹ Hindistan'a geldiği sırada birkaç adamını haber toplamaları için görevlendirmiştir. Celâleddin'in adamları, yaya ve atlı bir grubun yakınlarında olduğunu söyleyince, Celâleddin'in emri üzerine bir gece baskın yaparak Hintlileri öldürüp ganimetlerine el koyarlar.⁶⁰² Celâleddin Hârzemşah, annesinin menşeinin oralara dayansa da aslında Hindistan'dan başka gidebilecek bir yeri olmamasından dolayı oraya gitmeye karar vermiş olabilir.

Celâleddin Hârzemşah Hindistan'da dostça karşılanmaz. Her ne kadar Hârzemşahlar Devleti parçalanıyormuş gibi görünse de dönemin en güçlü hükümdarı Celâleddin bir tehdit olarak görülmektedir.⁶⁰³ Bu tarihte Hindistan'da Vindhaya Dağlarında⁶⁰⁴, içlerinde Türk devletlerinin de bulunduğu bağımsız hâkimiyetler vardır. Aralarında güçlü devlet sayılabilecek Şemseddin İl-Tutmuş'un hâkimiyetinde olan Delhi Sultanlığı (1206-1526) küçük devletleri birleştirerek siyasi birliğini sağlamaya çalışmaktadır.⁶⁰⁵

Celâleddin Hârzemşah, Hindistan'da kaldığı süre zarfında bazı problemlerle karşılaştı. İlk sorun Usakun'un sahibi Kabaca'nın, Celâleddin'in isteklerini kabul etmemsi üzerine başladı. Celâleddin Hârzemşah, Kabaca'nın yanında bulunan kendi veziri Şemsülmülk'ün iadesini istedi ancak Kabaca'nın yanında durduğu süre boyunca kendi

⁵⁹⁹ Taneri, Hârzemşahlar... s. 44; Taneri, "Hârzemşahlar", s. 228-231.

⁶⁰⁰ Cûzcani, Tabakât-ı Nâsırî... s. 143; Devletşah, **Devletşah Tezkiresi Tezkire-i Devletşah II**, (Çev: Necati Lûgal), Kervan Yayın ve Kitapçılık, İstanbul 1977, s. 203-204.

⁶⁰¹ Zengin, a.g.e, s. 60.

⁶⁰² Cüveynî, a.g.e, s. 349; Abû'l-Farac, **Abû'l-Farac Tarihi**, (Suryancadan İngilizce'ye çev: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev: Ö. R. Doğrul), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Cilt: II, Ankara 1950, s. 514.

⁶⁰³ Zengin, a.g.e, s. 60.

⁶⁰⁴ Taneri, Hârzemşahlar... s. 44.

⁶⁰⁵ Zengin, a.g.e, s. 60.

zayıf noktalarını Sultan Celâleddin'e söylemesinden korktuğu veziri öldürmüş ve arkasından ikili arasında savaş başlamıştır. Kabaca, Sultan ile yaptığı savaşta yenilerek bütün ordusunu ve hazinesini bırakmayı kabul etmiştir.⁶⁰⁶

Celâleddin Hârzemşah'ın az kalan askerleri ile beraber sıkıntılı bir halde Hindistan'a sığınmak zorunda kaldığını öğrenen Rana Şatra, 10 bin süvari ve 5 binlik askeri kuvveti ile Celâleddin Hârzemşah'a saldırmaya başlar. Sultan ise okuyla onu orada öldürür ve Hintliler korkarak geri çekilmeye başlarlar. Onların geri çekilmesi ile birlikte Celâleddin Hârzemşah ve askerleri silahlarını ve ganimetlerini ele geçirirler.⁶⁰⁷

Celâleddin Hârzemşah'ın Hindistan'da güçlenmekte olduğu haberini alan 5-6 bin kişilik bir Hint ordusu Balala ve Nikala dağlarında toplanarak Sultan'ın üzerine giderler. Onların geldiği haberini alan Hârzemşah 500 askeri ile birlikte bu kalabalık Hint birliğini dağıtır. Celâleddin Hârzemşah'ın az sayıdaki askeri ile kazandığı çarpışmayı duyanlar onun etrafında toplanır.⁶⁰⁸ Böylelikle Celâleddin Hârzemşah'ın asker sayısı 3-4 bine yükselmiş olur.⁶⁰⁹ Sultan Celâleddin'in yeniden güçlendiği haberini alan Cengiz Han, Törbay veya Turbay Tokşin komutasındaki Moğol ordusunu Hindistan'a, Celâleddin Hârzemşah'ın üzerine gönderir. Celâleddin Hârzemşah ise güçlü Moğol ordusuna karşı gelecek kadar askeri olmadığı için Delhi'ye çekilmek zorunda kalır. Onun kaçtığını öğrenen Moğol askerleri Meliktur bölgesini yağmalayıp geri dönerler.⁶¹⁰

Sultan, üç dört günlük mesafa kat ettikten sonra Delhi'ye varır. Delhi'ye varır varmaz Aynü'l-Mülk ünvanını verdiği elçisini Şemseddin İl-Tutmuş'a, anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp ittifak kurmak istediğini vurgulamaya çalışır. Sultan'ın gönderdiği haberi alan Şemseddin, onun kudretini ve gücünü bildiği için karar vermekte zorlanır. Fakat Celâleddin'in ülkesini ele geçireceğinden korkarak teklifi kabul etmeyen Şemseddin, buna karşılık Delhi'nin havasının ona iyi gelmeyeceğini ve isterse başka bir mülk seçip orayı asilerden temizleyeceğini söyler. Sultan, Şemseddin'den gelen bu haberi duyunca geri dönerek Balala ve Hilala bölgelerine gelir. Orada dağılıp kaçan

⁶⁰⁶ Vurgun, a.g.t, s. 151-152.

⁶⁰⁷ Taneri, Hârzemşahlar... s. 44; Zengin, a.g.e, s. 81.

⁶⁰⁸ Cüveyi, a.g.e, s. 350; Taneri, Hârzemşahlar... s. 44.

⁶⁰⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 350.

⁶¹⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 350; Taneri, Hârzemşahlar... s. 44.

askerleri kendi etrafına toplar ve askerlerinin sayısı 10 bini bulur. Daha sonra Tâceddin Melik Halac adlı komutanın bulunduğu ordusunu Cud dağlarının bulunduğu yere gönderir. Tâceddin, oraları yağmalayıp çok miktarda ganimetle geri Celâleddin'in yanına döner.⁶¹¹

Delhi'den sonra Kokar bölgesine gelen Celâleddin, Kokar hâkimi Rai Kokar Sangin'e elçi yollayarak kızı ile evlenmek istediğini iletir. Rai bu isteği yerine getirerek, Celâleddin'in ordusuna oğlunu gönderir. Celâleddin ise Rai'nin oğluna Kutlug Han lakabını verir.⁶¹² Bundan sonra Celâleddin, İndus valisi olan ve sultanlık hayalleri kuran aynı zamanda da Rai Kokar'a nefret besleyen Kabaca üzerine Öz Beg Tay komutasında bir ordu gönderir. Öz Beg Tay, İndus nehrine bir kilometre uzaklıkta olan Uça'da 10 bin kişilik ordusu ile kamp kuran Kabacan'nın üzerine 7 bin kişilik ordusu ile bir gece ani baskın yaparak onları bozguna uğratar. Bozguna uğrayan Kabaca, İndus nehrini geçip Akar ve Bahar kalelerine sığınır. Bu sırada Öz Beg Tay, birçok ganimet ve esir elde ederek Sultan Celâleddin'e haber gönderir. Haberi alan Celâleddin ise Tay'a orada beklemesini ve hemen oraya geleceğini bildirir. Fakat Celâleddin oraya vardığında Kubaca Akar ve Bahar kalelerinden ayrılıp Multan'a gitmiştir. Sultan Celâleddin ona bir elçisini göndererek İndus savaşında esir aldığı Emir Han'ı (Emir Melik), oğlunu, kızını ve bir miktarda vergiyi tahsil etmesini ister. Kabaca ise Emir Han'ı, oğlunu, kızını ve fazlasıyla yiyecek ve giyecek göndererek Celâleddin kendisine saldırmaması için yalvarır.⁶¹³ Aynı zamanda bazı emirlerin Celâleddin Hârzemşah'ın kardeşi Gıyâseddin Pir-şah'tan yanından ayrılıp Hindistan'a gelerek Celâleddin'e ordularına katılmaları, onun ve emrindekilerin motivasyonlarını yükseltti. Bu gelenlerle kuvvetlenen Celâleddin Hârzemşah, Kelur ve Bernuzeç'i alıp halkını katletti.⁶¹⁴

Havalar ısınınca Sultan, Uça'dan⁶¹⁵ Cud, Balala ve Nikala dağlarına doğru hareket eder. Yolda Parasravar diğer bir adı olan Yarasravar kalesini kuşatır. Oranın halkını kılıçtan geçirirken Moğol askerlerinin yaklaştığını öğrenir. Yolunun üstünde Multan'a uğrayıp Kabaca'dan nal vergisini ister. Fakat Kabaca bunu kabul etmeyince askerleri

⁶¹¹ Cüveynî, a.g.e, s. 350-351; Taneri, Hârzemşahlar... s. 45.

⁶¹² Cüveynî, a.g.e, s. 351; Zengin, a.g.e, s. 61.

⁶¹³ Cüveynî, a.g.e, s. 351-352.

⁶¹⁴ Vurgun, a.g.t, s. 152.

⁶¹⁵ Bazı kaynaklarda Occhi diye geçmektedir. Bkz: Taneri, Hârzemşahlar... s. 45.

ile birlikte Celâleddin Hârzemşah'ın üzerine yürür. Fakat çarpışmadan istediğini alamayan Sultan Uça'ya gelir. Uça'ya vardığı sırada halkın direnişi ile karşılaşınca şehri ateşe verip Sadusan'a varır. Kabaca'nın yönetimi altında olan Sadusan'ın yöneticisi Fahrettin Salarî, askeri komutanı ise Lâçin Hitayî'dir. Sultan'ın komutanı Orhan, Lâçin Hitayî'yi öldürüp ardından Sadusan'ı kuşatır. Daha sonra Sultan Celâleddin Hârzemşah oraya vardığında Fahreddin Salarî Sultan'a bağlılığını bildirir. Bunun üzerine Sultan Fahreddin Salarî'ye şehrin yönetimini teslim edip Deval, Damrila ve Çatisar'a doğru hareket eder. Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın gelmek üzere olduğu haberini alan bölgenin yöneticisi Sultan'dan korkmuş olacak ki şehri terk eder. Bu sırada Sultan, Deval ve Damrila yakınlarında konaklayıp Has Han'ı savunma ordusunu Nahrvala'ya gönderir. Has Han, Nahrvala'dan çok sayıda deve getirir. Sonra Sultan, Deval'daki bir putlar tapınağının yerine cami inşa edilmesi emrini verir.⁶¹⁶

Celâleddin Hârzemşah, Delhi hükümdarı Şemseddin İl-Tutmış'ın ülkesi olan Kanisar bölgesine gelir. Kanisar hâkimi Raca Celâleddin Hârzemşah'a bağlılığını arz eder. Celâleddin Hârzemşah ve orudusu ile bu şehirde dinlenmek istedi ancak Şemseddin'in 30 bin süvari 100 bine yakın piyade ve 300 fil ile hareket ettiğini öğrenince hazırlıklarına başlamıştır. Sultan'ın tayin ettiği Cihan Pehlivan'ın başındaki ordusu hemen yola çıkmış ve düşman ile harbe girişmiştir. Şemseddin'in askerinin çoğu öldürüp bir kısmını ise yaraladıktan sonra Pehlivan Celâleddin Hârzemşah'a haber gönderip Sultan'ın askerlerinin çok güçlü olduğunu söyledi. Bir süre sonra ise Şemseddin, Celâleddin'e elçilerini göndererek barış yapmak istediğini bildirdi.⁶¹⁷ Celâleddin, Şemseddin'in barış teklifini kabul ederek, Kokar şehrine yöneldi. Celâleddin, şehrin hâkimi Rai Kokar Sangin'e elçisini göndererek kızı ile evlenmek istediğini söyledi. Rai bu isteği kabul ederek oğullarından birini de Celâleddin'nin ordusuna katılması için gönderdi. Celâleddin Hârzemşah ise, Rai'nin oğluna "Kutluğ Han" unvanını verdi."⁶¹⁸

Yapılan barış anlaşmasından sonra Şemseddin, Kabaca ve bütün Hint hükümdarlarına haber göndererek Celâleddin'e karşı ittifak kurmayı teklif etti. Bu teklif kabul eden Şemseddin ile Kabaca ve diğer hükümdarlar, Celâleddin Hârzemşah'a karşı harekete

⁶¹⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 352; Taneri, Hârzemşahlar... s. 45.

⁶¹⁷ Taneri, Hârzemşahlar... s. 45-46.

⁶¹⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 351.

geçtiler. Bu zor durumla karşı karşıya kalan Hârzemşah, hemen Irak bölgesine yöneldi. O dönemin tarihçileri, Hârzemşah'ın Hindistan'dan ayrılmasının farklı nedenlere yormuştur. Nesevî'ye göre, Celâleddin'in babasından kalan topraklar üzerinde hâkim olamayı tercih ettiği için Irak'a gitme kararı aldığını nakleder.⁶¹⁹

Cüveynî ise; Gıyâseddin'in ordularının gerçekte kendi tarafında olduğunu öğrenmesi üzerine Irak'a hareket ettiğini nakleder. Bundan dolayı Celâleddin, Hindistan'dan giderek Makran yolundan Kirman'a doğru hareket etmiştir. (Ocak 1224) Ayrıca Cüveynî'ye göre Celâleddin Hârzemşah'a gelen elçi aynı zamanda onu Irak-ı Acem'e davet etmiştir. Ondan sonra Sultan, Barak Hacıb'in Kirman'da olduğu ve Cuvaşir'i muhasara haberinden başka Moğol askerlerinin oraya yöneldiğini duyunca oradan ayrılıp Mekran'a ilerler. Kötü havası yüzünden adamlarının çoğunu orada kaybettiğini nakleder.⁶²⁰ İbnü'l-Esîr ise, Celâleddin Hârzemşah'ın Hindistanda kalma fırsatı bulamadığından ilk başta Kirman'a daha sonra kardeşi Gıyâseddin'in elinde bulunan İsfahan şehrine hareket ettiğini söyler.⁶²¹

4.3. Celâleddin Hârzemşah'ın Irak-ı Acem'i Ele Geçirmesi ve Tahta Geçmesi (1224)

Celâleddin Hârzemşah, iklim şartlarından dolayı ordusunda büyük kayıplar verdikten sonra Gıyâseddin Pir-Şah'ın valisi Barak Hâcib'in hüküm sürdüğü Kirman'a ulaşmıştır. Celâleddin, bu şehirdeki Cuvaşir kalesini kendisine geçici başkent yapıp daha sonra Barak Hâcib, Hârzemşah'a bağlılığını bildirmiştir. Üstelik Barak Hâcib, kızını Sultan'a vererek akrabalık ilişkilerini geliştirmek istemiştir. Ancak ilk başlarda Barak Hâcib'e karşı şüpheye düşen Celâleddin Hârzemşah, etrafındaki kimselere Barak'ın ihanet edebilme olasılığını sorar. Yakın akrabası olan Emir Orhan, Barak'ın tutuklanması ve Kirman'ın bağlanması düşüncesini ortaya koymuştur. Vezir Şerefü'l-Mülk ise, Barak'ın cezalandırmasının iyi bir karar olmadığını, üstelik bunun diğer itaat edenler üzerinde olumsuz etki yaratacağını ve ilk itaat edenin de Barak olduğunu söyledi. Bunu dikkate alan Celâleddin Hârzemşah, Barak'ı cezalandırmayı göze alamamıştır.⁶²²

⁶¹⁹ Vurgun, a.g.t, s. 154.

⁶²⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 353.

⁶²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 385-386.

⁶²² Cüveynî, a.g.e, s. 353; Taneri, Hârzemşahlar... s. 46-47.

Celâleddin Hârzemşah, avlanmak için Kirman'dan ayrılıp, Batı İran'a doğru yola çıktığı sırada, tecrübeleri bakımından Barak'tan fikilerini almak için ona bir elçi gönderir. Fakat Barak, bacak ağrılarını bahane ederek Batı İran'a gitmemiş ve bölgenin Celâleddin Hârzemşah için uygun olmadığını ileri sürmüştür. Ayrıca Celâleddin Hârzemşah'ın kale de bıraktığı Hârzemlileri de kale dışına ar. Aslında Sultan Celâleddin Barak'a karşı şüphe duymasında haklı olduğu görülür.⁶²³

Ne Kirman'da kalmaya ne de Barak'tan intikam almaya niyeti olmayan Celâleddin Hârzemşah, Şiraz'a hareket eder. Bu sırada yolda giderken, Yezd hâkimi Alâü'd-devle ile karşılaşılır ve çok kıymetli hediyeler vererek Sultan'a bağlılığını arz eder. Sultan ise bu bağlılığa karşılık kendisine bir menşur vererek hükümdarlığını doğrular. Buradan 1224 yılında Fars'a gitmiş ve gelişini haber vermek için Fars atabeyi Sa'd b. Zengî'ye elçi gönderir. Atabey oğlu Salgur Şah'ı 500 süvari ile Celâleddin Hârzemşah'ı karşılaması için gönderir. Bizzat Celâleddin'i karşılamaya gitmeyen Şah, kimseyi karşılamak için gitmeyeceğine dair daha önceden yemin ettiğini ve bu yeminden dönmesinin doğru olmadığını Sultan'a bildirir. Sultan bu mazereti mazur görerek, kendisini karşılamaya gelen Salgur Şah'a "Karındaşhan" lakabını verir. Celâleddin, Şiraz sınırındaki Pasa bölgesine varınca, Sa'd Sultan'a yakışır özel kıyafetler, para keseleri, at, katır, deve, silah yapım aletleri, Türk ve Habeş köleleri hediye eder. Dostluk bağlarını güçlendirmek isteyen Sa'd, iyi yetiştirilmiş olan kızı İnci'yi, Sultan Celâleddin'e verir. Sultan orada kısa bir süre daha kalıp İsfahan'a yol alır.⁶²⁴

Celâleddin İsfahan'a gitmeden önce Atabeg Sa'd varisi ilan ettiği oğlu Atabeg Muzaffereddin Ebu Bekr'i hapse attırmıştır. Çünkü oğlu Ebu Bekr, Sultan Muhammed'in yanından ayrıldığı sırada kendisi ile kavga etmiş ve yaralamıştır. Sultan onun serbest bırakılmasını isteyince Sa'd, oğlunun babalık haklarını çiğnediğini söyleyerek kanlı gömleğini Sultan'a gönderir. Fakat buna rağmen Celâleddin hareket

⁶²³ Cüveynî, a.g.e, s. 353-354; Taneri, Hârzemşahlar... s.47.

⁶²⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 354; Abû'l-Farac, a.g.e, s. 516; Taneri, Hârzemşahlar... s 47-48; Fahameddin Başar-İlyas Gökhan-Ömer Hakan Özalp, **Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç Makaleler**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, Sayı: V, Ankara 2017, s. 206.

ettikten sonra oğlu Ebu Bekr'i hapisten çıkartarak ve yanına askerlerini de katarak Sultan'ın yanına gönderir.⁶²⁵

Celâleddin Hârzemşah, İsfahan'a doğru hareket etti. İsfahan kadısı Rükneddin Mesud, hemen Sultan'ı karşılayıp itaatini sunar. Bu sırada kardeşi Gıyâseddin Pir-Şah'ın babasının komutanları ve yakınları ile Rey'de olduğu haberini aldılar. İsfahan kadısı Mesud, Pir-Şah'a ait olan hazineyi Sultan Celâleddin'e verir. Daha sonra ordu için silahları temin etmeye başlarlar. Celâleddin Hârzemşah'ın saldırmak için hazırlık yaptığı haberini alan Pir-Şah da otuz bin askerden oluşan ordusunu emri altında tutmaya başlar. Celâleddin Hârzemşah kardeşine, babasından miras kalan ve kazandığı herşeyi kaybettiğini ve sadece birkaç gün dinlemek için yanına geldiği haberini yollar. Üstelik Cengiz Han'ın oğlu Tuluy'un Beyrûan savaşında ele geçirdikleri at ve kılıcı kardeşi Pir-Şah'a göndermiştir. Elçinin sözlerine inanan Şah, askerlerin dinlenmek için bölgede kalmalarına izin verir. Böylece ani saldırı gerçekleştiren Hârzemşah, Pir Şah'ın ordusunu dağıtmayı başarır.⁶²⁶

Saldırılarına devam eden Celâleddin Hârzemşah, Pir-Şah'ı emirlerine, elçisi ile birlikte kıymetli yüzükler yollayarak kendi tarafına çekmeye çalışır. Bazı emirler yüzükleri kabul ederek Sultan'ın tarafında olduğunu göstermiş olurlar. Pir-Şah ise Celâleddin'in elçisini göz hapsine aldırır. Daha sonra Sultan, Akuta bölgesinde bulunan Pir-Şah'ın çadırına ani baskın düzenlenir. Pir-Şah korkmuş hemen atına binerek civardaki Şelukan kalesine kaçar. Bu sırada Celâleddin Hârzemşah, Pir-Şah'ın üvey annesinin de içinde olduğu çadıra girer. Pir-Şah'ın üvey annesine dokunmayarak ona hürmet edilmesi emrini verir. Pir-Şah'ın üvey annesi, oğlunun ondan kaçtığını görünce şaşırdığı söyledi. Daha sonra ise Pir-Şah'ın olduğu kaleye adamlarını göndererek geri gelmesini ve korkmak için bir sebep olmadığını bildirir. Annesinin haberinden sonra Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın yanına gelerek ağabeyine bağlılığını bildirir. Onun üzerine köyde ve şehirde yaşayan insanlar Celâleddin'in gelmesi ile barış ve huzur içerisinde yaşamak için ümit doldurlar.⁶²⁷

⁶²⁵ Cüveynî, a.g.e, s. 354.

⁶²⁶ Taneri, Hârzemşahlar... s. 48.

⁶²⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 355; Taneri, Hârzemşahlar... s. 48-49.

Celâleddin Hârzemşah, muhterem ve seçkin kişilerin olduğu bir törenle Hârzemşahlar Devleti'nin yeni Sultan'ı ilan edilir. Hanlar, emirleri ve melikler Hârzemşah'ın önünde diz çökerler. Böylece Celâleddin Hârzemşah, veliaht ilan edildikten dört sene sonra tahta geçmiş olur. Sultan, mahalli idareciler menşur ve fermanlar verip yeni katılanlara ise unvalar ve makamlar verir. Birkaç ay içinde Horasan, Irak-ı Acem ve Mâzenderân'ın hâkimleri Sultan'a itaatlerini bildirirler.⁶²⁸ Böylece Celâleddin Hârzemşah, kurduğu yeni devletini düzene koymuş ve halkın huzurunu kurmaya çalıştı. Daha sonra 1224 yılının kışını Huzistan'da geçirdikten sonra, Lûr reislerini de kendine bağlayarak güçlü bir devlet kurma yolundaki adımlarını atmış oldu.⁶²⁹

4.4. Celâleddin Hârzemşah'ın Abbâsî Halifeliği ile Olan İlişkileri

Bağdat Abbasî Nâsır-Lidînillâh, 1180-1225 tarihleri arasında 45 sene boyunca hilafet makamında kalarak bu makamda en uzun süre kalan halife olmuştur. Nâsır-Lidînillâh, Türk askerlerinin, Büveyhîlerin ve en sonda Selçuklu Devleti'nin yüzyıllarca devam eden hâkimiyeti sonucunda hiçbir siyasi otoritesi kalmamıştır. Bundan dolayı Nâsır-Lidînillâh, geriye kalan dini kimliği ile aralarında var olma çabası içerisine Abbâsî hilafetini yeniden güçlendirmek ister. Gücünü yeniden kazanmak için askeri, siyasi ve sosyal reformlar gerçekleştirmeye çalışmıştır. Dış güçlerden bağımsız bir güç kurmak isteyen Halife, dış siyasetle yakından ilgilenmiştir. Halife Nâsır-Lidînillâh'ın dış siyasette izlediği strateji ise düşman gördüğü güçleri birbirleri ile çekiştirip ortadan kaldırmak için planlanmıştır.⁶³⁰

Siyasi hâkimiyetini sağlamak isteyen Halife, Gurları, Hârzemşahlara karşı saldırmaya teşvik etmektedir. Alâeddin Muhammed ise Irak-ı Acem'i alması ile yeni bir Halife dahi tayin eder. İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre Halife, Muhammed'in yeni tayin yapmasına kızmış olacak ki Moğolları, Hârzemşahlar Devletine karşı harekete geçmeleri için kışkırtmıştır.⁶³¹ Celâleddin Hârzemşah, Halife Nâsır'ın, fırsat bulduğu her vakit Moğol birliklerini, Hârzemşahlar Devleti üzerine gelmesinde bir parmağı olduğu her daim düşünmüş ve bunu halifeye de söylemiştir. Sultan ise halife Nâsır

⁶²⁸ Taneri, Hârzemşahlar... s. 49.

⁶²⁹ Vurgun, a.g.t, s. 157.

⁶³⁰ Fatih Güzel, "Halife Nâsır li-Dinillâh'ın Abbâsîlerin Hakimiyetini Canlandırma Çabaları", **Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: IV, Sayı: II, Çankırı 2016, s. 61.

⁶³¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 400-401.

her zaman halifelik makamını ve İslâm kamuoyunda teşvik ve tahrik etmekle itham etmiştir. O, Halifelik makamı ve hükümetini, İslâm kamuoyunu zor durumda bırakma fırsatları yakalamaktan geri durmamıştır.⁶³²

Celâleddin Hârzemşah, Hindistan'dan döndükten sonra Orta ve Batı İran ile Cîbâl'da atabeylerin, kardeşi Gıyâseddin'in kendisine itaat etmesini sağlar. Tarihler 1224'ü gösterdiğinde Hârzemşah, Şabur Hast şehrine gelip burada bir ay kadar kalmış ve bu sürede Lur Emirleri Celâleddin'e gelip itaatini bildirdi. Bunun ardından yine aynı tarihlerde Abbâsî Halifesi Nâsır-Lidînillâh'ın hâkimiyetinde bulunan Huzistan'a giderek kışı burada geçirir. Halifeye karşı savunmaya geçmeye hazırlanan Sultan, bölgeye öncü birliklerini yollar. Hefâce kabilesi ile takviye ettiği birlik halifenin kuvvetlerini yenmeyi başarır. Sultan daha sonra elçisi İyâü'l-Mülk Alâeddin Muhammed b. Mevdud'u halifelik divanına gönderir. İyâü'l-Mülk Alâeddin Muhammed b. Mevdud'u halifeden Moğollara karşı yardım ister. Ancak Celâleddin Hârzemşah'ın asıl amacını bildiği için bu teklifi kabul etmemiştir.⁶³³

Celâleddin Hârzemşah, Ba'kûbâ'dan hareket edip Bağdat civarındaki Dakûka'yı kuşatma altına aldıktan sonra, kalenin duvarlarına çıkan halk, küfürler edince Hârzemliler halktan bazı kişileri esir alır. Dakûka halkının bu hareketine karşı aşırı sinirlenen Celâleddin, şehri kılıç zoru ile almış ve askerlerine burayı yağlamaları için emir vermiştir.⁶³⁴ Basra muhasarasından sonra Musul emirlerine ait olan Bezâvic önlerine gelir. Celâleddin Hârzemşah'tan korkan Bezâvic halkı Sultan'a haber göndererek aman isteyip kendilerine şahne göndermesini rica etmişlerdir. Sultan ise halkın bu isteklerini kabul edip yüklü miktarda vergi almıştır.⁶³⁵

Halife Nâsır, Celâleddin Hârzemşah'ı Irak'tan çıkarmak için Kuş Timur'u 20 bin kişilik orduyla gönderip Sultan'ı Bağdat'tan uzaklaştırmaya çalışmıştı. Ardından 10 bin asker ile gelip Celâleddin'i arkadan vurması için Erbil Meliki Muzaffereddin Gökböri'ye posta kuşları ile haber göndererek hareket etmesi için emir vermiştir. Halife'nin planına göre, Sultan iki ordu arasında zor durumda kalacaktır. Ancak

⁶³² Taneri, Hârzemşahlar... s. 58.

⁶³³ Osman Gürbüz, a.g.m, s. 194; Taneri, Hârzemşahlar... s. 58.

⁶³⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 386-387.

⁶³⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 387; Taneri Hârzemşahlar... s. 59; Gürbüz, Celâleddin Hârzemşah... s. 58.

askerlerinin sayısının fazlalığına ve Sultan'ın çok az birlikle olduğunu görüp kendisine çok fazla güvenen Kuş Timur, Erbil ordusunu beklemeden Celâleddin'in karşısına çıktı. Celâleddin ise onlara yaklaşıncaya bir elçi göndererek barış yapma niyetinde olduğunu açıklamıştır.⁶³⁶

Kuş Timur'un kendisini dinlemediğinden savaş hazırlıklarına mecbur kalan Sultan, kendi askerlerinin daha az olmasından dolayı bir kısmını tuzak kurmak için ayırır. Daha sonra 500 kişilik süvari birliği ile önce onların merkezine sonra sağ ve sol kanatlarına saldırıp geri dönüyormuş gibi yapıp Kuş Timur'un ve askerinin peşine düşmesini sağlar. Pusuda bekleyen Sultan Celâleddin'in askerleri Kuş Timur'un askerlerine saldırır. Sultan ise bu sırada sahte ricat taktiği ile hepsinin üzerine yürüyerek onları hezimete uğrattıp Bağdat yakınlarına kadar kovalar.⁶³⁷ Halife'nin gönderdiği Kuş Timur kumandasındaki ordu ile savaşan Celâleddin Hâzremşah sahip olduğu askeri kabiliyetini kanıtlamış olur.⁶³⁸

Daha sonra diğer düşmanlarından biri olan Erbil hâkimi Muzaffereddin Gökböri'nin ordusu ile birlikte ilerlediğini, önden yüklerini gönderip kendisinin ise arkadan askerleri ile savaş düzenekleri kurarak kendisini tuzağa çekmeye çalıştığı haberini alır. Sultan Celâleddin ise yüklerini gönderip kendisi ve ordusu ile dağ yoluna doğru ilerlerler. Erbil hâkimi Muzaffereddin dağ yoluna girince ani bir baskın yapıp üstün duruma gelir. Daha sonra Muzaffereddin'in yanındaki askerlere şefkat göstermiştir. Fakat Erbil hâkiminin yanına çıkmasına izin vermez. Erbil hâkimi Muzaffereddin Sultanın ne kadar iyi kalpli bir hükümdar olduğunu görünce yaptıklarından utanıp Celâleddin'den özür diler. Bunu üzerine Hâzremşah hacıların kadınlarını helal sayan Lur ve Kürt insanlara rağmen burada güvenliği sağlamış ve karışıkları önlemesinden dolayı onu hediyelerle ödüllendirerek bir padişah gibi davranmıştır. Ayrıca kendi hizmetine alara önemli vazifeler vermiştir.⁶³⁹

Celâleddin Hâzremşah Bağdat'ta on iki gün kaldıktan sonra 1225 tarihinde Azerbaycan'a ve Gürcistan'a gitmiştir.⁶⁴⁰ Aynı yıl Halife Nâsır, kırk beş yıllık

⁶³⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 356.

⁶³⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 357.

⁶³⁸ Gürbüz, a.g.e, s. 58.

⁶³⁹ Cüveynî, a.g.e, s. 357; İ. Kafesoğlu, "Gökböri", *DİA*, Cilt: VI, TDV Yayınları, İstanbul 1993, s.890.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 388; Taneri, Hâzremşahlar... s. 59; Gürbüz, a.g.e, s. 29.

saltanının sonunda vefat etmiştir.⁶⁴¹ Celâleddin Hârzemşah, Tebriz’de iken yeni halife en-Nâsır’ın oğlu ez-Zâhir’in hilafetini bildirmek için Necmeddin Râzi ve Rükneddin İbn Attâf adlı halifelik elçileri gelir. Elçiler Sultan’a getirdikleri mektupta güzel vaadlerde bulunup dosthane ilişkiler kurulması için temenni etmektedir. Celâleddin Hârzemşah ise buna karşılık olarak elçisi Kadı Mücireddin’i halifeler ile birlikte değerli hediyeler ile gönderir. Ancak elçilerden İbn Attâf ve Hârzemşah elçisi Bağdat’ta varmadan, yeni halife ez-Zâhir’in ölüm haberini alırlar.⁶⁴² Sultan yine gönderdiği hediyelerin Bağdat’ta ulaşmasını ister. Çünkü asıl hedefi, eski halife Nâsır’dan sonra kendisine karşı tutumlarının iyi yönde değişmiş olduğunu göstermektir.⁶⁴³

Celâleddin Hârzemşah, 1226 tarihinde ilk kez Kubbetü’l-İslâm olarak anıla Ahlat’ı kuşattı. Sultan’ın ilk kuşatması sırasında yeni Halife Müstansır Billah’ın elçileri Hacib Sadeddin ve Felekeddin Sunkur gelmişti. Elçiler Sultan Hârzemşah’dan bazı isteklerde bulunmuşlardır. Bunlar, Irak-ı Acem ve Cezire’deki hükümdarlara bizzat Hârzemşah tarafından emir almamalarını ve Halifelik’ye bağlı kalmalarını ayrıca Hârzemşahlar’a ait tüm topraklarda hutbenin Halife namına okunmasıdır. Celâleddin Hârzemşah bu iki isteği de kabul etti. Ancak Ahlat kuşatmasının kaldırmasını isteseler de Sultan bunu red etti. Halife Celâleddin Hârzemşah’a ve devlet adamlarına hil’atlar gönderdi.⁶⁴⁴ Her ne kadar hil’atlar gönderilse de taraflar birbirlerine hiçbir vakit güvenmemektedir. Nitekim 1227 tarihinde Sultan Celâleddin, İsfahan’dan Azerbaycan’daki veziri Şerefü’l-Mülk’e verdiği emir ile Azerbaycan’dan geçen tüm kervanların takip edilmesini istedi. Asıl amacı doğudaki ve batıdaki düşmanlarına karşı olumlu bir girişimde bulunup bulunmadıklarını haber almaktır. Üstelik Moğollar ile halifenin temasını ispat edip atalarının zamanından beri haklı olan mücadelelerini ortaya çıkarıp İslâm dünyasına ilan edecektir. Nitekim bunun için denetim mekanizması kurarak

⁶⁴¹ İbnü’l-Esîr, a.g.e, s. 398; Mustafa Hizmetli, “Moğol İstilası Karşısında Abbasi Halifelerinin İslam Birliği Siyaseti”, *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Cilt: III, Sayı: II, Aralık 2017, s. 357; Güzel, a.g.m, s. 75; Taneri, Hârzemşahlar... s. 59; Angelika Hartman, “Al-Nasır Li-din Allah”, s. 399-402.

⁶⁴² İbnü’l-Esîr, a.g.e, s. 418; Taneri, a.g.e, s. 59.

⁶⁴³ Hasan Geyikoğlu, “Doğu Anadolu’da Harezşahlar”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1996, s. 43.

⁶⁴⁴ Taneri, Hârzemşahlar... s. 59-60; Geyikoğlu, a.g.t, s. 44; Nesevi, a.g.e, s. 107.

yetmiş kişilik bir İsmâillî kfilesinin mallarına el koyar. Ancak herhangi bir delil bulamadı.⁶⁴⁵

Halife en-Nâsır vefat ederken hilafet makamı çöküşe geçtiği sırada bile iç çekişmeler ile Müslüman dünyasının gücünü düşürüp Moğol istilasına zemin hazırlamıştır.⁶⁴⁶ Abbâsî Halifeliği ile bütün ilişkilere rağmen, Halifelik Celâleddin'e "Sultan" unvanını vermeyip, ilk önce "Hakan" ılerleyen dönemlerde ise "Şehinşah" unvanı vermiştir. Celâleddin ise Abbâsî halifesini resmen tanımamıştır.⁶⁴⁷

4.5. Celâleddin Hârzemşah'ın ve Hârzemşahların İldenizlilerle İlişkileri ve Azerbaycan'ın Fethi

4.5.1. Meraga ve Tebriz'in Ele Geçirilmesi

Celâleddin Hârzemşah, Dakûkâ'yı ele geçirdikten sonra oradan ayrılıp Azerbaycan'a hareket eder. Meraga'dan geçerken halkın, şehrin idaresini kendisine verilmesini istedikleri şeklinde bir davet mektubu alır. Bu mektupta, Sultan'ın gayret ve başarılarını övdükten sonra üst düze memurların baskılarından özellikle Gürcülerin yaptıkları zulümlerden ve bu kötülükler karşısında yönetici Atabeg Özbek'in can ve mal güvenliklerini sağlayamadığını şikâyet edip Sultan Hârzemşah'ın kendilerini bu zor durumdan kurtarmasını isterler.⁶⁴⁸ İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre, Sultan Tuğrul'un kızı, Atabeg Özbek'in hanımı Melik'e Hatun bu bölgede yönetimi ele geçirmek zorunda kalmıştır. Çünkü Özbek'in eğlence içerisinde olup şehrin yönetimiyle yeterince ilgilenmemektedir. Halk ise bu durumdan bıkararak Celâleddin Hârzemşah'a şikâyet emişler ve mallarına el koyanların idam edilmelerini istemişlerdir.⁶⁴⁹

Hârzemşah, Meraga halkından gelen şikâyetler üzerine hiçbir direniş ile karşılaşmadan şehre girmeyi başarır. Bir süre burada kalan Sultan, şehirdeki bazı yerleri imar ettirip halkın ihtiyaçlarını karşılamıştır.⁶⁵⁰ Daha sonra Celâleddin Hârzemşah, Türkiye

⁶⁴⁵ Mehmet Ali Çakmak, "Türk Sultanları ile Abbasi Halifelerinin İktidar Mücadelesi", **Türk Kültürü ve Hacı Bektâşî Veli Araştırma Dergisi**, Cilt: XLIV, 2007, s. 51-52.

⁶⁴⁶ Osman Gürbüz, a.g.m, s. 197.

⁶⁴⁷ Taneri, Hârzemşahlar... s. 59-60; Geyikoğlu, a.g.m, s. 99; Gürbüz, a.g.e, s. 59.

⁶⁴⁸ Geyikoğlu, a.g.t, s. 44.

⁶⁴⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 393.

⁶⁵⁰ Geyikoğlu, a.g.m, s. 95; Toksoy, a.g.m, s. 142.

Selçuklu Sultanı ve Eyyûbî hükümdarlarına mektuplar gönderip Azerbaycanı fethettiğini ve bölgeyi Gürcülerden kurtardığını söylemiştir.⁶⁵¹

Celâleddin Hârzemşah, Meraga'da bulunduğu sırada hatta oraya ilk vardığında Gıyâseddin'in dayısı Yıgan Taysı ayaklanmıştı. Daha önceden Gıyâseddin'in hizmetinde bulunmuş olsa da araları açıldığı için Yıgan Taysı, Azerbaycan'a gidip kendi saltanatını kurmak için bölgede yağma yapmaya başladı. Üstelik Halife en-Nâsır bu isyanı destekleyip ona Hemedan'ı ikta olarak verdi.⁶⁵² Yıgan Taysı etrafında 500 bin kişilik atlıdan oluşan kalabalık birlik toplamış ve Azerbaycan'ı yağmalayarak deniz sahilinden kışın en soğuk havasını yaşayan Arran'a gelip tüm kışı burada geçirmiştir. Ardından Hemedan'a geri döndükten sonra Azerbaycan'a ikinci kez yapma yapmıştır. Hemedan'a gitmesindeki en önemli neden, Abbasi Halifesi en-Nâsır'ın ona yazdığı mektupta Hemedan ve çevresindeki bazı şehirleri ikta ederek oraya gitmesini emretmiştir. Fakat Celâleddin Hârzemşah bu durumu haber alıp son sürat hareket ederek Yıgan Taysı'nın peşine düşerek onun konakladığı karargâhında Arran ve Azerbaycan'dan topladığı ganimentlerden, at, keçi gibi hayvanları karargâhın çevresine sıralamıştır. Sultan Hârzemşah geceleyin buraya gelerek tüm ganimentleri kuşatır. Yıgan Taysı sabahleyin ganimentlerin kuşatıldığını görünce Celâleddin Hârzemşah'ın geldiğini anlar. Ancak askerler Hârzemşah'ın Dakuka'da olduğunu zannetmişlerdir. Ansızın karşılarına çıkan Sultan'dan aman dilemek için Yıgan Taysı, Celâleddin'in kız kardeşini kendisine gönderir. Bundan dolayı Sultan Taysı'ya aman vererek yanına çağırmıştır. Bunun üzerine tüm askerleri ile birlikte Celâleddin'in ordusuna katılmış ve Yıgan Taysı Sultan kendisine asker verene kadar tek kalmıştır. Bu işleri halletikten sonra Meraga'ya geri dönmüştür.⁶⁵³

Celâleddin Hârzemşah, Meraga şehrini aldıktan sonra Tebriz'e gelir. Meraga hâkimi İldenizliler'den Muzaffereddin Özbek, (1210-1225) Sultan'ın geldiği haberini alınca ona elçi gönderip, kendisine tabi olduğunu ve hutbe ile sikkede ismini zikredeceğini bildirdi. Fakat Sultan, Tebriz ve Azerbaycan'ı alarak buralara hâkim olma konusunda kararlı olduğundan yedi gün boyunca burayı kuşatmış ve Hârzemşah birliklerinin şehrin duvarlarına yaklaştığını gören halk, aman dilemek zorunda kalmışlardır. (25

⁶⁵¹ Toksoy, a.g.m, s. 142.

⁶⁵² Bünyatov, a.g.e, s. 190.

⁶⁵³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 392; Toksoy, a.g.m, s. 142-143.

Temmuz 1225).⁶⁵⁴ Azerbaycan ve Arran emiri olan Özbek b. Pehlivan Celâleddin'den korktuğu için Tebriz'den kaçıp Gence'ye gelmiştir.⁶⁵⁵

Atabeg Özbek, Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın karşısına çıkmaya cesaret edemediği için, karısı Irak Selçukluların son hükümdarı II. Tuğrul'un kızı Melike'yi burada bırakır. Melike ise Sultan Hârzemşah'ı yenmemin pek mümkün olmadığını düşünerek Sultan'a gizli olarak bir adam gönderip, kocası ile boşandığını Bağdat ve Şam imamlarından almış olduğu fetva ile savaş durduğu zaman tüm çeyizini toplayıp Nahçıvan'da kendisi ile evlenebileceğini bildirir. Sultan ise bunun üzerine aynı elçi ile ona nişan yüzüklerini yollar. Melike iki gün sonra şehrin büyüklerini ve emirlerini çağırarak, Atabeg'in Celâleddin'e karşı koymaya cesaret edemediğini, onunla anlaşp şehri teslim etmezler ise zorla şehri alarak babasının Semerkand halkına yaptığı gibi yapacağını ve kabul ettikleri takdirde Sultan'a Atabeg'in haremine dokunmamasını ve serbest bırakılması şartı ile şehrin teslim edilmesi gerektiğini söyler. Orada bulunanlar Melike Hatun'un fikirlerini uygun görerek baş kadı olan İzzettin Kazvinî'yi ve birkaç saray görevlisini Sultan Hârzemşah'ın yanına gönderir. Kazvanî ve görevliler Sultan'a şartlarından bahsederek söz alırlar.⁶⁵⁶

Sultan Celâleddin Hârzemşah 25 Temmuz 1225 tarihinde Tebriz'i ele geçirdikten sonra Özbek'in hanımı Melike Hatun'un yanına, bir miktar asker ile birlikte başlarında yaşlı bir zatı vererek Hoy'a gönderir. Bu askerlerinden Melike Hatun'a hizmetlerinde kusur etmemelerini ve Hoy'a ulaştıktan sonra geri dönmelerini istemiştir.⁶⁵⁷ Tebriz'in idaresini Nizameddin'e vermiştir. Hârzemşah, Tebriz'i hâkimiyeti altına aldıktan sonra Türkiye Selçuklu Devleti Sultanı Alâeddin Keykubad ile Mısır ve Suriye'de hüküm süren Eyyûbî meliklerinden yardım talebinde bulundu.⁶⁵⁸

Sultan Celâleddin Hârzemşah, Tebrizden ayrılırken askerlerine Tebriz halkının kendisi ile konuşmak istemeleri halinde engel olmamalarını isteyip tek tek tüm halkın istek ve şikayetlerini dinlemiştir. Sultan, Meraga şehrini harabe halinden mükemmel şehre nasıl dönüştürmüş ise Tebriz şehri içinde aynı imar faaliyetlerini gerçekleştireceğinin

⁶⁵⁴ Bünyatov, a.g.e, s. 195.

⁶⁵⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 392; Toksoy, a.g.m, s. 143.

⁶⁵⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 357-358.

⁶⁵⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 393-394; Cüveynî, a.g.e, s. 359; Toksoy, a.g.m, s. 143.

⁶⁵⁸ Vurgun, a.g.t, s. 164.

sözünü verir. Ayrıca halkın üç yıllık vergisini ertelediği bir ferman yazdırır.⁶⁵⁹ Özbek'in inşa ettirdiği köşke giderek çok para harcadığını ve manzaranın mükemmel olmasından bahsedip, burayı kendisine ikamet ettirmiştir. Çevresinde bulunan şehirleri aldıktan sonra askerini Gürcülerin üzerine göndermiştir. Daha sonra Celâleddin, cuma gününe kadar burada kalıp, Cuma namazında halifeye dua edildiği zaman ayağa kalkarak dua bitimine kadar beklemiştir.⁶⁶⁰ Şehri ise veziri Şerefü'l-Mülk'e bırakıp hareket etmiştir.⁶⁶¹ Hârzemşah Tebriz'de iken Atabeg Özbek ise Hoy yakınındaki Alıncak kalesine çekilmiş ve bir süre sonra orada vefat etmiştir.⁶⁶²

4.5.2. Gence ve Çevresindeki Bölgelerin Alınması

Celâleddin Hârzemşah, Tebriz'de iken dayısının oğlu Emir Orhan'ı ordusu ile birlikte Gence gölgesine gönderdi. Orhan, Sultan'ın emri ile Gence'yi muhasara edip arkasından Beylekan, Berdaa, Şemkur ve Şiz gibi Gence'ye bağlı şehirleri ve kaleleri ele geçirmiştir. Atabeg Özbek'in Gence ve civarını idare eden nâibi olan Reis Cemâleddin Kumî, direniş göstermeden ülkesini Orhan'a vermiştir. Böylelikle Arran şehri de devlete katılmış olur.⁶⁶³

Vezir Şerefü'l-Mülk, Gence ve çevresine bağlı yerlerin ele geçirildiği sırada divan işlerin yürütülmesi ve vergilerin toplanması için el-Kâfi diye bilinen naibini Orhan'ın yanına göndererek sefere yollar. Fakat Orhan'ın ele geçirilen yerlerde divana ait olan hazinelere ve vergilere el uzatması ile el-Kâfi ile araları açılır. Aralarında çıkan tartışmalardan haberdar olan vezir durumu hemen Sultan Celâleddin Hârzemşah'a bildirir. Bunun üzerine Sultan, Orhan'ı yanına geri çağırır. Fakat Orhan ile el-Kâfi arasındaki gerginlik ölümüne kadar devam eder.⁶⁶⁴

⁶⁵⁹ Geyikoğlu, a.g.m, s. 94.

⁶⁶⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 394.

⁶⁶¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 397.

⁶⁶² E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Sayı: II, Ankara 1993, s. 204; Cüveyni, a.g.e, s. 359.

⁶⁶³ Genceli Kiragos, **Moğol İstilas (1220-1265)**, (çev: Mahmut Kemal Bey), Post Yayın Dağıtım, İstanbul 2018, s. 24-25; Taneri, Hârzemşahlar... s. 53.

⁶⁶⁴ Geyikoğlu, a.g.t, s. 50.

4.6.1. Celâleddin Hârzemşah'ın I. Gürcistan Seferi ve Gerni Zaferi

Azerbaycan hâkimi İl-denizli Atabeg Özbeg'in askeri ve siyasi bakımından zayıf idi. Nitekim ülkesini Gürcü hücumlarına karşı müdafaa edememiştir. İbnü'l-Esîr, Atabeg Özbeg'in eğlence, içecek ve yiyecek ile ilgilendiğini içki âlemine daldığından ülkesinin ve halkının ihtiyaçlarını karşılamadığını yazmıştır.⁶⁶⁵

Celâleddin, Azerbaycan' aldıktan sonra buranın hâkimi olan Atabeg Özbeg'i de etkisiz hale getirdi. Daha sonra Sultani Azerbaycan'da İslâm kalesi olarak yeni bir devlet kurdu. 1225 senesine gelindiğinde Atabeg Özbeg ölmüş ve ülke tamamen Hârzemşahlar topraklarına katılmıştır.⁶⁶⁶ Azerbaycan ve Arran Hârzemşahlar Devleti hâkimiyet alanına girip, Tebriz başkent yapıldıktan sonra şehrin birliklerini Hârzemşah ordusuna katmışlardı.

Cüveynî'nin naklettiğine göre ise, Celâleddin Hârzemşah, Tebriz'i ele geçirdikten sonra dinsiz diye tabir ettiği Gürcüler, Müslüman ülkelere sahip olmak için, Sultan Hârzemşah'ı şehirden sürmek, daha sonra ise Bağdat'a gidip halifenin yerine papazlarını geçirmek isterler. Papazlarını yönetici olarak getirdikten sonra, camileri kiliselere çevirip, halkı Hristiyan yapmak amacıyla idiler. Bu boş hayallere kapılan Gürcüler, 30 bin kişilik bir ordu hazırlayıp harekete geçerler.⁶⁶⁷

Yine İbnü'l-Esîr'in aktardığına göre, Gürcüler İslâm bölgelerine karşı giriştikleri saldırılarda Ahlat, Azarbeycan, Arran, Erzurum ve Derbend-i Şîrvân şehirlerine yaptıkları akınlar sonucunda bölgelerde tahribatlara neden olurlar. Bütün bu iller Gürcü ülkesine sınır olduğundan dolayı Gürcüler burada yaşayan Müslüman halkın mallarını yağmalayıp, zapt ettikleri bölgelerde yaşayan Müslümanları perişan etmektedirler. İbnü'l-Esîr'in anlatımına göre de bu Müslümanlar Cenab-ı Allah'a, burada yaşayan Müslümanları ve İslâm topraklarını bu istilacı kâfirlerden kurtarması ve intikamlarının alınması için bir lider göndermesi için yalvarmaktadırlar.⁶⁶⁸

⁶⁶⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 393.

⁶⁶⁶ Turan, a.g.e, s. 271; Taneri, Hârzemşahlar... s. 52.

⁶⁶⁷ Cüveynî, a.g.e, s. 359.

⁶⁶⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 394-395.

Celâleddin Hârzemşah, Azerbaycan'a geldiği günden beri Gürcülerin yaptıklarına karşılık onları kılıçtan geçirip, ülkelerini ele geçirmek ister. Azerbaycan'ı topraklarına kattıktan sonra Gürcülere haber göndererek savaş ilan ettiğini bildirmiştir. Gürcüler ise Sultan'a, babasının Hârzemşah'tan daha güçlü olduğunu, fakat yine yıkmayı başaramadığını ve Moğolların Hârzemşah ülkelerini kolaylıkla istila ederken kendi ülkelerini onlara karşı savunduklarını söyleyerek, Hârzemşah'a karşı geldiler.⁶⁶⁹

Celâleddin Hârzemşah 1225 tarihinde Gürcülere savaş açtı.⁶⁷⁰ Gürcüler de Hârzemşahlar Devleti'ne karşı başta Kıpçaklar olmak üzere Abhazlar, Ermeniler, Alanlar, Karadeniz Rumları ve Canit halkından oluşan 70 bin civarında askeri toplayarak direnişe başlamıştır.⁶⁷¹ Celâleddin Hârzemşah, 1225 yılında Duvin şehrini işgal edip Gürcülerin elinden tekrar almıştır.⁶⁷²

Gerni (veya Kerbi) önlerinde Gürcüler ilerlemeye başladı, ancak Sultan, onlara karşı ani baskın yapabilmek için gece olmasını bekledi. Gece olunca Celâleddin Hârzemşah, Gürcü ordularının dağ oluşturduğunu görmüş ve gün boyu tepeden inmelerini bekledi. Ancak Gürcü askerleri savaşa başlamadan, Hârzemşah karanlıktığı fırsat bilerek birliklerini kuşatma için hazırlamaya başladı.⁶⁷³

Sultan'ın kardeşi Gıyâseddin, Orhan ve Yıgan Taysı'nın bulunduğu sol kanada ani bir şekilde saldırıya geçer. İlk çarpışmalar fazlasıyla şiddetli olur ve okların hızına yetişilmez. Gürcü komutanları Şalva ve İvane onları kovmak isteseler de başarı sağlayamadılar. Bu sıra da Gürcülerin ellerine silahlarını almalarına dahi izin verilmeden saldırı ortasında kalan Gürcü askerleri, Gerni vadisinde bulunan derin bir mağaraya kaçarlar.⁶⁷⁴ İbnü'l-Esîr'in vermiş olduğu sayılara göre 20 bin civarında Gürcü bu saldırıda öldürülmüş bazıları ise esir alınmıştır. Esir edilen Gürcülerin arasında Şalva da bulunmaktadır.⁶⁷⁵

⁶⁶⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 395.

⁶⁷⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 395; Fahrettin M. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, Cilt: I, İstanbul 1953, s. 427-428.

⁶⁷¹ Turan, a.g.e, s. 272.

⁶⁷² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 396; Müverrih Vardan, **Tük Fütuhâtı Tarihi (889-1269)** c.III, (çev: Hrant D. Andreasyan), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları İstanbul 1937, s.224.

⁶⁷³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 396; Taneri, Hârzemşahlar... s. 56; Toksoy, a.g.m, s. 144-145.

⁶⁷⁴ Cüveynî, a.g.e, XII, s. 360; Vardan, a.g.e, s. 224.

⁶⁷⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 360; Cüveynî, a.g.e, s. 360.

Gürcülerin yöneticisi ve kumandanlarından olan İvane perişan bir halde kaçmıştır. Hârzemşah, bunları affedip, Gürcistan seferi'nde yardımcı olurlar diye düşünerek onlara Merend, Selmas, Urmiye ve Uşni şehirlerinin yönetimini verdi.⁶⁷⁶ Gürcüler'i yenen Sultan, ordularını Gürcü bölgesine gönderdi. Ordudaki askerler her yeri talan ederek, Gürcülerin İslâm böğlerine yaptıkları yağmalar gibi topraklarını tamamen alt üst etmişlerdir.⁶⁷⁷ Ardından Sultan, askerleri ile birlikte cend meydanından ayrılıp Zun bölgesine hareket etmiş ve zorlanmadan bölgeyi istila etmiştir. Sultan kadısına emir vererek, kâfir ve Müslümanları ayırıp, kâfirlerin mallarına el koymuştur.⁶⁷⁸

4.6.1.1. Gürcü Ülkelerine Akınlar

Celâleddin Hârzemşah, Gerni zaferinin arkasından, Tiflis'e hâkim olabilmek için Abhaz ülkesinin birçok şehrine ordularını gönderip yağma ve talan ettirmiştir. Bu sırada Sultan, Tiflis'e hareket etmek üzere iken, Atabeg Özbek yandaşlarının isyan hazırlıkları içerisinde olduğunu öğrendiği bir mektup aldı.⁶⁷⁹ Sultan'ın Tebriz'e gitmesinin daha önemli olduğunu düşünerek ordusunun sol kanadını saldırmaya hazırlandığı Gürcü bölgesinde bıraktı. Celâleddin, ordularını Gürcü çevresine dağıtıp, beklemelerini emretmiş ve yönetici olarak bıraktığı kardeşi Gıyâseddin'e itaat etmelerini söyleyip kendisi Tebriz'e geri dönmüştür. Fakat Şerefü'l-Mülk'ün gönderdiği mektupta yazan isyan haberlerinin gerçek olmadığını fark etmiştir.⁶⁸⁰ Aslında Sultan, Tebriz'e döseydi, Gerni zaferi ile Gürcü ordusu tamamen dağıldığından dolayı, bütün Gürcü ülkesi zorlanmadan ele geçirilebilirdi.⁶⁸¹ Ancak Sultan vezir Şerefü'l-Mülk'ün yalan mektubundan dolayı Tebriz'e geri dönmüştür.

Celâleddin Hârzemşah daha sonra geri kalan ordusu ile Tebriz'e gitmiştir. Sağ kanadındaki emirlerini çağırarak haciblerden birisi Sultan adına konuşma yapmıştır. Hacib, Gerni muharebesinde askerlerinin az olduğu ve bir kısmında korkarak kaçtığını söyleyerek eğer Gürcüler toplu bir şekilde üzerlerine gelmiş olsardı tüm

⁶⁷⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 360.

⁶⁷⁷ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 396.

⁶⁷⁸ Geyikoğlu, a.g.t, s. 65.

⁶⁷⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 397; Kırzioğlu, a.g.e, s. 428.

⁶⁸⁰ Geyikoğlu, a.g.t, s. 66.

⁶⁸¹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 396.

ordunun kaçacağını söyler. Daha sonra Cenab-ı Hakk'ın bu zaferi bağışlamasından dolayı oları affettiklerini bildirir. Oralara gidip şehri alt üst etmeleri için emir veridi.⁶⁸²

4.6.2. Celâleddin Hârzemşah'ın II. Gürcistan Seferi ve Tiflis'i Fethetmesi

Celâleddin Hârzemşah, Tebriz'deki isyanları bastırdıktan sonra, Atabeg Özbeg'in eşi Melike Hatun ile evlenmiş ve Gence'yi ele geçirdikten sonra Aralık 1225 tarihinde Ramazan ayını Tebriz'de geçirmiştir. Ramazan Bayramını'da Tebriz'de kutlayan Sultan (13-16 Aralık 1225) ardından II. Gürcü seferine çıkmak için atlı ve yayalardan oluşan bir ordu meydana getirmiştir.⁶⁸³

Yapılan bu sefere Nesevî'de katılmış ancak Aras nehri kıyısına gelindiğinde hastalandığı için daha fazla devam edememiştir. Sultan'ın ordularının hareket haberini alan Gürcüler, asker toplamaya başlamışlar. Hârzemşah, Aras Nehri kıyılarında iken Gürcü komutanı Şalva tarafından casusluk amacıyla yazdığı mektuplar kendisine iletilmiştir. Bu mektuplar, Sultan'ın memleketleri üstüne hareketini bildirmek, hazırlıklı ve tedbirli davranmalarını tavsiye etmek üzere Abhaz beylerine yazıldı. Bu mektubu okuyan Celâleddin Hârzemşah Şalva'nın derhal idamını emretmiştir.⁶⁸⁴

Sultan Celâleddin Hârzemşah, burada kaldığı süre boyunca askerler şehir hakkında bilgiler toplamaya başlamıştı. Ancak ikinci sefer kış mevsiminde meydana geldiği için sert soğuklar ve aşırı yağan karlardan Hârzemşah ve askerleri zorlanmaktaydı.⁶⁸⁵

Cüveynî'nin aktardığına göre, Sultan atlılardan ve yayalardan oluşan birlik meydana getirmiştir. Hârzemşah'a yardım etmek için söz vermiş olan Şalva ve İvan'ı ordu ile birlikte gönderdikten sonra Melike Hatun ile birlikte Hoy'a hareket eder. Oradan da Gürcistan'a yönelir. Daha sonra Gürcistan sınırı olan Duvin'e daha önceden gönderdiği ordularına yetişir. Melik-i taşdar'ı, tüm Gürcistan şehirlerine sahip olan Kız Melik'e (Gürcistan kraliçesi Rusudan) elçi olarak göndermiştir. Bir süre sonra Melik-i taşdar Kür ırmağında otururken Şalva'nın yanına sarhoş bir kişi gelerek, küfürler ettikten sonra Kız Melik'in oğlu'nun ordu hazırladığını ve Sultan Celâleddin

⁶⁸² Kırzioğlu, a.g.m, s. 428.

⁶⁸³ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 411-412; Cüveynî, a.g.e, s. 360-361.

⁶⁸⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 361; Kırzioğlu, a.g.e, s. 429; Taneri, Hârzemşahlar... s. 57.

⁶⁸⁵ Nesevî, a.g.e, s. 76.

Hârzemşah'ı öldürceklerini söyler. Duyduklarına sinirlenen Melik-i taşdar o kişiyi orada hemen öldürür. Sultan, taşdar'ın anlattıklarını teyit etmek için Şalvan, İvan ve kırk emirle yanına çağırır. Onlara Gürcistan'a gitmek için Kars yolunu mu yoksa Markab vadisinin mi daha uygun olduğunu sordu. Şalva hemen öne çıkarak Kars yolunda sağlam kaleleri olan güçlü devletlerin olduğunu bundan dolayı Tiflis'e gitmek için en doğru yolun Markab vadisi olduğunu söyler. Üstelik oraya varınca askerlerini dağıtarak, şehri kendisinin alabileceğini anlatır. Sultan, Şalva'nın bu söyledikleri üzerine kötü niyetli olduğunu anlayarak kılıcı ile Şalva'ı ortadan ikiye böldü. Ardından İvan'ın öldürülmesi için emir verir. Daha sonra Gürcistan'a hangi yoldan gitmesi gerektiğini geri kalan emirlerine sorar. Şalva ve İvan'ın akıbetinden haberdar olmayan ve Markab vadisinde bekleyen 10 bin kişilik ordu Tiflis ve Borşava yolu üzerinde bulunan sıradağlardan biri olan Bend-i Pembe'ye vardılar.⁶⁸⁶

Gürcü kaynaklarına göre, Sultan Celâleddin Hârzemşah, Tiflis üzerine gitmeden önce Becni'de oturan Atabeg Avak'a bir elçi göndererek görüşmek istediğine dair bir mektup yolar. Avak, Sultan'ın bu isteğini kabul ederek Becni düzlüğünde bir araya gelirler. Sultan Celâleddin Hârzemşah, Gürcistan ile barış yapmaya geldiğini ancak onların saldırılarından dolayı askerlerini öldürdüğünü söyler. Fakat yine de ortak düşmanları olan Moğollara karşı birlikte hareket etmeleri teklif eder. Avak hiçbir cevap vermeden kraliçe Melik'e Sultan ile olan konuşmalarından bahseder. Bu görüşmeye bir hayli şaşırان kraliçe böyle bir ittifakı kabul etmediğini savaşa devam edeceklerini bildirir. Ancak Gürcü kaynaklarında geçen bu hadisenin gerçekleşmesi mümkün değildir. Çünkü Hârzemşah'ın Gürcü Zaferinden sonra kendisini böyle küçük düşürücü bir davranış sergilemeyecek kadar zeki ve gururlu bir hükümdardır. Kraliçe hazine ve eşlerini alarak Kutayis'e çekilir. Tiflis'in idaresi için Boço'nun oğulları Menna ve Boço'ya bırakır. Sultan ardından Somkhet'e geçerek şehrin tüm erkeklerini öldürür.⁶⁸⁷

Celâleddin Hârzemşah önden hareket ederek saldırıya başlar. Şiddetli çarpışmadan sonra hepsini öldürür. Daha sonra Lurî sahasına varınca halkın canını bağışlayarak Aliâbad kalesine varır. Oranın halkı Celâleddin Hârzemşah'ı görünce hemen aman

⁶⁸⁶ Cüveynî, a.g.e, s. 361-362.

⁶⁸⁷ Geyikoğlu, a.g.t, s. 70-71-72.

dilediler ve Sultan canlarını bağışladı. Ocak-Şubat 1226 tarihinde Sultan ava çıktığı haberini alan Gürcüler topladıkları 500 süvari ile harekete geçerek Hârzemşah'a saldırı planlarlar. Onları uzaktan gören Sultan, Gürcüleri orada öldürür. Gürcülerin askerleri 10 bini bulunca, Orhan ve bazı ileri gelenler Tiflis tarafını tutar. Sultan bunun üzerine baskılarını artırarak saldırıya geçer. Gürcüler, Sultan'ın darbelerinden kaçmaya başladılar. Şehrin Hârzemşah askerleri tarafından tutulduğunu görenler ise korkarak atları ve silahları ile nehre atlarlar. Bu sırada Tiflis kalesinde bulunanlar Sultan Hârzemşah ile savaşmaya başlayınca öncü birlikler yetişerek onları ok yağmuruna tutarlar. Ardından onların canlarını bağlayan Sultan, Ahbaz bölgesine gider. Yolda Tiflis ve çevresinde bulunan kaleleri yıkarak birçok ganimet toplar. Daha sonra Tiflis kalesini yıktırarak yerine mescit yaptırır.⁶⁸⁸ Hârzemşah bu zaferinin ardından Baylakan, Gence, Şemkur ve bütün Arran şehirlerini fethetmiştir.⁶⁸⁹

Sultan'ın Tiflis'i almasından, Azerbaycan'ın her tarafına askerler gönderip hâkim olduğu yerleri kontrol etmeye çalışmıştı. Irak'tan gelen habere göre Barak Hâcib isyan etmiş ve Moğol askerleri ile savaşa tutuşmuştur. Ayrıca Moğollara Celâleddin Hârzemşah'ın hâkimiyet elde ettiği bölgeler hususunda bilgi vereceğini söylerler. Üstelik Barak'ın Irak'a hâkim olmak için hareket ettiğini öğrenince, Ahlat'a doğru yürümeyi düşündüğü halde bundan vazgeçerek Kirman'a doğru hareket etti.⁶⁹⁰ Barak Hâcib'in isyan haberi Sultan'ın yine Gürcistan'a yapacağı ikinci harekâtının ilerlemesine engel olmuştur. Barak, Celâleddin'in gelmek üzere olduğunu öğrenince değerli hediyelerle göndererek yaptıklarından dolayı özür dilemiş ve Sultan özrünü kabul ederek daha sonra yıkanmak için İsfahan'a dönmüştür. Orada ike Irak'ın ileri gelenleri Sultan'a bağlılıklarını bildirdiler.⁶⁹¹

Celâleddin Hârzemşah, Ahlat'ı için Gürcistan'dan ayrılıp Kirman'a gittiğinde, veziri Şerefü'l-Mülk'ü Tiflis'te bıraktı. Diğer adı Yulduzcu olan vezir Şerefü'l-Mülk, Melik Eşref'in Hacıp Ali'yi Şam'dan Ahlat'a gönderdiğini, camileri yıkarak Müslümanlara eziyet ettiklerini Sultan Celâleddin Hârzemşah'a bildirir. Sultan perişan halde hemen

⁶⁸⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 362-363.

⁶⁸⁹ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 415.

⁶⁹⁰ Nesevî, a.g.e, s. 78; Bünyatov, a.g.e, s. 200.

⁶⁹¹ Cüveynî, a.g.e, s. 363-364.

Azerbaycan'a hareket eder.⁶⁹² Gürcü ve Ahbaz topraklarına askerlerini göndererek yağma yaptırır.⁶⁹³

4.6.3. Celâleddin Hârzemşah'ın Kars ve Ani Kuşatması

Celâleddin Hârzemşah 1226 tarihinde Kirman'dan Tiflis'e geri dönüp Gürcülerin elinde olan Ani şehri üzerine gider. Ani kalesinde bulunan Gürcülerin genel kumandanı İvan Gürcü ve şehrin ileri gelenleri bir arada bulunmaktadır. O sırada Celâleddin Hârzemşah, Ani'yi kuşatma altına aldıktan sonra bir kısım askerlerini Kars şehrine gönderir. Her iki kalede çevrenin en sağlam yapılmış kalesi olmasına rağmen Sultan bu iki kalenin etrafında karargâh kurar. Daha sonra her iki kale ile de savaşa girişmek için surların etrafına surlar ve mancınıklar yerleştirir. Fakat Gürcüler, Sultan'ın Tiflis'deki diğer Gürcülere karşı yapmış olduğu saldırıdan haberdardır. Onlarda başlarına gelecek felaketin kendilerine de gelecekleri korkularından her iki kalede de tedbir almaya başlarlar.⁶⁹⁴

Celâleddin Hârzemşah, daha sonra Tiflis'den hareket edip Ahbâz ve Gürcüler üzerine saldırılar düzenleyip, mallarını yağmalamaya başlamıştır. Sultan'ın askerleri şehri tahrip edip yıktıktan sonra Celâleddin Hârzemşah Tiflis'e geri dönmüştür.⁶⁹⁵ Bu tarihe kadar Sultan'ın gönderdiği birlikler Smokhet, Kambecyan, Ior kıyıları, Karthlie, Tıryaeth, Cavakhet, Samçike, Tao, Artan, Kari-Pora ve Ani'yi istila etder. Bu istilalardan sadece Batı Gürcistan kurtulmuştur. Çünkü Kraliçe ve ricali bu bölgede olan Kutayiste kalmaya devam etmişlerdir.⁶⁹⁶

4.6.4. Sultan'ın Gürcüler ile Yapmış Olduğu Son Muharebe

Celâleddin Hârzemşah, Gürcistan'a karşı büyük bir askerî sefere çıkmıştır. Bu haberi duyan Çariçe Rosudan doğu ve batıda bulunan bütün ordularına toplanma emri vermiştir. Hârzemşah'dan ürken Gürcü Kraliçesi Rosudan 1229 yılında Kıpçak,

⁶⁹² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 417; Cüveynî, a.g.e, s. 365; Hüsameddin M. Karamanlı, "Gürcistan", TDV İslâm Ansiklopedisi, Cilt: XIV, İstanbul 1996, s. 311-313.

⁶⁹³ J. A. Boyle, *The Saljuq and Mongol Periods*, The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press 1968, Cilt: V, s. 329.

⁶⁹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 421-422.

⁶⁹⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 422.

⁶⁹⁶ Kırzioğlu, a.g.e, s. 183.

Ermeni, Abhaz, Lezgi Şanet ve Alanlardan meydana gelen birlik oluşturarak birliğin komutasını İvane'ye verdi.⁶⁹⁷ Sultan Hârzemşah, ilk önce emirlerinden Güç-Aba Kök Han'ı, Gürcü topraklarına sefer yapması için görevlendirir. Bu emrin üzerine Kök Han, ordularını toplayarak 1228 yılında Lori'yi alıp çevresini de yağma yapmaları için emir vermiştir. Kök Han ve ordularının elde ettiği hazinelerle geri dönerken Betah gölünün etrafında, geceyi geçirmek için askerlerinin bir bölümünü gölün batı kısmına bir bölümünü ise gölün doğu kısmında konaklatmıştır. Ancak Gürcüler geceleyin ani bir baskın yaparak gölün batı kısmında konaklayan ordusunu kılıçtan geçirip bazı askerleri ise esir almıştır.⁶⁹⁸

Celâleddin Hârzemşah, ordusu ile birlikte Lori yakınlarındaki bir ova olan Mindori'ye karargâh kurdu muştur. Sultan Hârzemşah, yüksek bir tepeye çıkarak, Gürcü birliklerinin sağ kanadında Kıpçak askerini görür. Sultan hemen Kaşgar Sultanı'nı çağırarak Kıpçaklara, “bir ekmek biraz da tuz”⁶⁹⁹ gönderdi.⁷⁰⁰ Hârzemşah, babasının öfkeleniği bu Kıpçakları affettiğini ve üzerlerinde “tuz-ekmek hakkı” olduğunu hatırlattı. Kıpçaklar bunu haber duyunca saygı göstererek bulundukları yerden ayrılarak Sultan'ın yanına geçerler.⁷⁰¹ Kıpçak askerlerinin Sultan tarafına geçmesi ile şaşkınlığa düşen Gürcüler, savaş düzenine geçerler. Daha sonra Hârzemşah, Gürcü askerlerini komutanı İvane'ye bir ordu göndererek, savaşa yarın devam etmelerini ama şimdi birbirlerinden birer yiğit seçip meydana dövüş yaptırmalarını söyledi. Bu fikri benimseyen İvane, Gürcüler tarafından çok iri yarı bir adamı Sultan'ın karşısına çıkartmıştır. Hârzemşah tek bir getirerek saldırdı ve rakibini tek hamle ile yerle bir eder. Gürcünün üç oğlu sırasıyla çıkıp Hârzemşah'la düelloya girişmiş ancak hepsi de babaları gibi sırayla öldürüldü.⁷⁰² Daha sonra cüsseli Gürcü Beği (Aznavor) Hârzemşah'ın karşısına çıktı. Hârzemşah'ın atı her ne kadar çok yorulmuş ve he an yıkılmak üzere olsa da Sultan onda öldürmeyi başarmıştır. Bu durum Gürcüleri korkuturken, Hârzem ordularının moralini yükseltti.⁷⁰³ Hârzemşah başarılı bir şekilde

⁶⁹⁷ Cüveynî a.g.e, s. 368; Taneri, Hârzemşahlar... s. 57; Koç, a.g.e, s. 152.

⁶⁹⁸ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, a.g.e, s. 351; The Cambridge History of Iran, Cilt: V, s. 332.

⁶⁹⁹ Tuz-ekmek hakkı: Türk ve İran kültüründe, kutsal kabul görülürdü. Türklerde, dostlukların bozulmaması için içtikleri anttı. M. Samsakçı, “Türk Kültür ve Edebiyetinde Tuz ve Tuz-Ekmek Hakkı”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi**, C: XXXIII, S.36, İstanbul 2007, s.190.

⁷⁰⁰ Cüveynî, a.g.e, s. 369.

⁷⁰¹ Cüveynî, a.g.e, s. 369; Turan, Selçuklular Tarihi... s. 272.

⁷⁰² Cüveynî, a.g.e, s. 369-370.

⁷⁰³ Cüveynî, a.g.e, s. 370; Taneri Hârzemşahlar... s. 57.

düelloların üstesinden gelince askerlerini saldırı emri verdi. Yapılan ani saldırı karşısında Gürcüler panik yaparak savaş alanından kaçmaya başladılar. Akabinde savaş meydanında birçok hanize Hârzemlilerin eline geçti. Cüveynî'ye göre, koyunların yüzüne bile bakılmamıştır.⁷⁰⁴ Hârzemşah Sultan buradan kalkıp Lori'ye hareket ederek kalenin önünde ordugâhını kurup, elçilerini Gürcülere gönderdi. Elçiler, Gürcülerin Betah gölü civarında yaptıkların baskında esir aldıkları Türklerin geri verilmesini istedi. Bunun üzerine alınan esirler serbet bırakılıp, ardından Sultan, Lori'yi ele geçirip oradan ayrıldı.⁷⁰⁵ Diğer taraftan Sultan Celâleddin Hârzemşah,'ın Gürcistan'da olmadığını fırsat bilen Chankor (Şemkur) hâkimi Gürcü Behram, (Vahram Gagel) Gence bölgesinde halka eziyetler yapmaya başlamıştı. Hârzemşah, gelen şikâyetler üzerine Lori'den dönerken, Behram'a hareket etti. Hârzem askerleri, Şekân, Ulyabad, Gâg ve Güvarin kalelerine saldırdı. Gâg ve Güvarin Gürcülere para karşılığı yapılan barış anlaşması ile buralar ele geçirildi. Şekân ve Ulyabad ise yapılan kuşatma ile hâkimiyet altında alındı.⁷⁰⁶

4.7. Celâleddin Hârzemşah'ın Eyyûbîler ile Olan İlişkileri

4.7.1. Celâleddin Hârzemşah'ın Eyyûbîlerle İlk Münasebeti

Celâleddin Hârzemşah döneminde Eyyûbîler, Mısır, Suriye Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da bazı bölgelere hâkimdiler. Ahlat ve civarında Van Gölüyle birlikte Ahlatşahlar'dan alarak 1207 tarihinde hâkimiyet alanları doğuya yaydılar.⁷⁰⁷ Eyyûbî melikleri arasında birbirlerinin varlığını, gibi konular hakkında anlaşamamazlık çıkmıştı. Çünkü Eyyûbî Devleti, ülke topraklarının hanedanın ortak malı kabul edilerek paylaştırılmasından kaynaklanmaktaydı. Bundan dolayı devletin kuruluşundan bu yana Eyyûbî aile üyeleri arasında paylaştırılması, her bir ailenin yarı bağımsız devlet gibi davranmaları devletin içinde bulunduğu durumu zora sokmaktaydı.⁷⁰⁸

⁷⁰⁴ Cüveynî, a.g.e, s. 371.

⁷⁰⁵ Geyikoğlu, a.g.t, s. 80.

⁷⁰⁶ Taneri, Hârzemşahlar... s. 58; The Cambridge History of Iran, Cilt: V, s. 333.

⁷⁰⁷ H.Geyikoğlu, "Hârzemşah Celâleddin Mengüberti ve Ahlat", *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: VI, 2006, s.30.

⁷⁰⁸ Ayşe D. Kuşçu, "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Orta Doğu Dergisi*, Cilt: I, Sayı: I, 2006, s. 121.

Dimaşk hâkimi Melik Muazzam Humus ve Hama'yı almak ister. Ancak kardeşlerinden Melik Kâmil ve Melik Eşref bu kararına karşı tehditler savurunca emelinden vazgeçer. Bu esnada doğudan gelen Sultan Hârzemşah'a mektuplar göndererek tabi olmak istediğini söyler ve Sultan'ın gönderdiği hil'at'ı giyer (1226). Öte taraftan Sultan, Erbil sahibi Gökböri ile görüşmeye devam etmiş ve onu itaati altına almıştı.⁷⁰⁹ Melik Muazzam, Gökböri ve Celâleddin Hârzemşah arasındaki gerçekleşen ittidak aslında Gökböri'nün Musul'u, Melik Muazzam'ın Hama ve Hıms'ı Celâleddin'in ise Ahlat'ı alması için yapılmıştı.⁷¹⁰ Bu anlaşma ile Melik Muazzam, Hama ve Hıms'a, Gökböri 1226 tarihinde Musul'a, Celâleddin Hârzemşah ise Tiflis'ten ayrılıp Ahlat'a saldırmıştır.⁷¹¹ Ancak Sultan Celâleddin Ahlat'ı kuşatmadan, Kirman nâibi Barak Hacib'in isyan etmesi ile bazı askerlerini de yanına alarak Kirman'a gitmek zorunda kalır.⁷¹² Bu hadiseden sonra tek kalan Gökböri, başarı elde edemeyeceğini anlayıp, Musul ve civarını talan ederek Erbil'e geri dönmüştür. Celâleddin Hârzemşah'ın Ahlat'ı alma teşebbüsü başarısız olmuştur.⁷¹³ Celâleddin Hârzemşah, Kirman'a gittiğinde Tiflis'te veziri Şerefü'l-Mülk'ün yanında birkaç asker bırakır. Fakat Şerefü'l-Mülk'ün temel ihtiyaçları azalınca, Erzurum'da bulunan halkın elindeki mallarına el koymuş, kadınları esir almış ve birçok değerli hazineleri toplamıştır.⁷¹⁴ Şerefü'l-Mülk'ün bu kadar çok ganimentlerle Ahlat'a gittiğini duyan Melik Eşref'in Ahlat'taki nâibi Hacib Ali, saldırıya geçerek hazinleri geri almıştır.⁷¹⁵ Şerefü'l-Mülk, bu hadiseyi hemen o sıra Kirman'da bulunan Sultan Hârzemşah'a bildirerek hemen Ahlat'a gelmesini ve gelmediği takdirde sonucun son derece kötü olacağını anlatmıştır.⁷¹⁶

4.7.2. Sultan Hârzemşah'ın I. Ahlat Kuşatması

Celâleddin Hârzemşah Vezir Şerefü'l-Mülk'ün mektubunu alır almaz Ahlat üzerine sefer yapmasını beklenmekteydi. Kirman naibi Barak Hâcib'in isyanını bastırdıktan

⁷⁰⁹ Geyikoğlu, a.g.t, s. 82-83.

⁷¹⁰ Mustafa Kılıç, "Âlim ve Devlet adamı Olarak Eyyübî Meliki "el-Melikü'l-Muazzam" (1180-1127), **Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: X, Sayı:2, 2006, s. 351.

⁷¹¹ Kılıç, a.g.m, s. 352.

⁷¹² İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 415-416.

⁷¹³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 416.

⁷¹⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 417; Oktay Bozan, "Celâleddin Hârzemşah'ın Ahlat'ı Muhasarası ve Yankıları", **Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt: XIV, Sayı: II, 2012, s.140-141.

⁷¹⁵

⁷¹⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 418.

sonra İsfahan'dan hareketle Tiflise gider. Aslında Tiflise gitmesi tamamen stratejik bir oyundur. Melikü'l-Eşref Ahlat nâibi Hacib Hüsâmeddin Ali Ahlat'ı korumaya çalışmış ve Celâleddin Hârzemşah'ın kendisine yakın bir yerde olduğunu öğrendiğinden şehri kolayca savunmak için hazırlık yapmaya başladı. Celâleddin Hârzemşah, ise Ahlat nâibinin kendisinin Ahlat'a gelmediğini zannederek onun rahat olmaması düşüncesi ile Tiflis'e geri dönmeye karar verdi. Sultan artık kendisinin Ahlat'a gitmeyeceği düşüncesini vererek tekrardan aniden baskın yapmayı planlamaktadır.⁷¹⁷

Tiflis'e geri dönen Celâleddin Hârzemşah, bir yandan Ahlat'takileri ve Melik Eşref'i kadırmak için Abhaz'a akın yapıp, diğer bir yandan da askerler toplayarak Ahlat'a yapacağı sefer için hazırlıklara başlamıştı. Hârzemşah, Abhâz'da on gün kalıp daha sonra askerleri ile birlikte Ahlat'a hareket etti. Onun bu planından Eşref ile Ahlat ve civarındaki nâiblerinin zamanında haber alamadılar. Daha sonra Sultan Celâleddin Hârzemşah 5 Kasım 1226 tarihinde Malazgirt taraflarına gelerek dinlenmiş ve ardından tarihler 7 Kasım'ı gösterdiğinde Ahlat önlerine geldi. Ahlat halkı, Hârzemşah'a karşı direniş göstererek karşılıklı savaşa başladılar ve ilk çarpışmada iki taraftanda insan hayatını kaybetti. Celâleddin Hârzemşah, Ahlat'ı düşürebilmek için tekrardan harekete geçip, çarpışmanın şiddetini artırdı. Nitekim şehre surlardan giren Hârzemliler, halkın tüm mallarını yağmalayarak kadınlarını esir aldılar. Bu hadiseyi gören Ahlat halkı hırslanarak Celâleddin Hârzemşah'ın orduları ile tekrar savunmaya geçerek Sultan'ın askerlerini şehrin dışına attılar. Bu son çarpışmalarda da sayısız insan hayatını kaybetmiş ve çarpışma esnasında Ahlat nâibi Hüsameddin Ali yaralandı.⁷¹⁸

Celâleddin Hârzemşah, tekrardan askerleri ile birlikte hücum geçsede onların şiddeti direnişi karşısında başarı sağlayamamıştır. Hârzemşah, şehrin dışını kuşatsada Hüsâmeddin Ali'nin kumandasındaki Ahlat'lı orduların kaleyi korumaları ve karın yağması ile savunmayı kaldırarak ülkesini gitmiştir.⁷¹⁹ Celâleddin Hârzemşah'ın Ahlat çevresine gelerek bir yığın ordusu ve sağlam yönetimi ile ülkeyi tehdit etmeye başladı.

⁷¹⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 422.

⁷¹⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 422-423; F. Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2021, s. 74-75.

⁷¹⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 423.

Bu durum Melik Eşref'i telaşlandırmaya başladı. Nitekim kardeşi Melik Muazzam ile aralarının iyi olmadığından ve diğer kardeşi Kâmil'den gelecek yardım kuvvetlerini Dimaşk Emiri Muazzam durdurabilirdi. Nitekim Suriye'nin Halep ve diğer bölgelerden gelebilecek yardımları da Muazzam engellemişti. Bundan dolayı Melik Eşref Dimaşk'a giderek kardeşi Melik Muazzam ile anlaşıp barış sağlamışlardı. Mısır Emiri Kâmil'e de mektuplar göndererek Celâleddin Hârzemşah'ın Ahlat'a geldiğini söyleyip Eyyûbî hanedanının geleceği için böyle olması gerektiğini bildirdiler.⁷²⁰ Melik Eşref yılsonuna kadar Dimaşk'ta kalmış ve Sultan Celâleddin'in nasıl bir adım atacağını izledi. Ancak Celâleddin Hârzemşah, aralık ayında Ahlat'tan çekilmişti.

4.7.3. Sultan Hârzemşah'ın Yıva Türkmenlerine Saldırısı

Sultan Hârzemşah'ın Gürcülerle ve daha sonra Ahlat ve civarına yaklaştığını fırsat tanıyan Yıva Türkmenleri Azerbaycan civarında Urmiye'den Hoy'a kadar olan bölgeye kadar hâkim olmuş ve hatta Hoy halkından haraç almaya başlamışlardır. Üstelik Erzenirrûm'dan gelen tacirleri Tebriz yolunda önlerini kesip, tüm ticaret mallarına el koymuşlardı. Bu olaydan korkan Melike Hatun ve şehirdeki saltanat nâibleri, durumu Hârzemşah'a bildirmiş ve acil yardım etmesini istediler. Yıva Türkmenlerinin böyle bir yağma yaplarına öfkelenen Celâleddin Hârzemşah, Ahlat ayrılıp hızlıca Yıva Türkmenleri üzerine harekete geçmiştir. Hârzemşah'ın oraya ani baskın düzenlmesi ile şaşkına dönen Türkmenlerin hepsi öldürmüş, yağmaladıkları mallar ise hazineye aktarılmış ve Celâleddin Hârzemşah, Yıva Türkmenleri ile ilgili meseleyi çözdükten sonra Tebriz'e geri dönmüştür.⁷²¹

4.7.4. Hârzemşah'ın Ahlat Bölgesinde Akınlar Yapması

Tebriz'e dönen Hârzemşah, Moğol ordularının batıya yeni sefere çıktıklarını üstelik Damegân ve Rey civarına ulaştıklarını öğrendi. Bunun üzerine Sultan, büyük gıda ve silah depoların yer aldığı İsfahan'a gelmiştir. 5 Eylül 1227 tarihine gelindiğinde Sultan Hârzemşah, İsfahan yakınlarında 4 bin kişilik ordusunu Moğolların üstüne gönderdi. İsfahan ve çevresinde meydana gelen çatışmada Hârzem ordusunun sol kanadı

⁷²⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 426.

⁷²¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 423-424.

Moğollar tarafından yok edilir. Fakat buna rağmen Sultan ve ordusu Moğolları yok etmeyi başarır.⁷²² Moğol askelerine karşı büyük bir zafere imza atan Hârzemşahlar, doğudaki sınırları kontrol altına aldıktan sonra Azerbaycan'a döndü. Bir süre sonra birliklerini hizaya sokarak Ahlat hareket etti. Ancak Erciş'e geldiğinde yoğun yağın ve şiddetli soğuk yüzünden Tuğtab'a gitmek zorunda kaldı. Tuğtab'ta bir gün kalarak ordularını çevresindeki şehirleri yağmaları için gönderdi.⁷²³

Sultan Celâleddin Hârzemşah, Tuğtab'ta iken Eyyûbîlerle kavgalı olan I. Alâeddin Keykubad'dan mektup aldı. Mektupta Keykubad, Hârzemşah'ı Eyyûbîler'e karşı savaşa çağırılmış ve her türlü yardım edeceğini söylemiştir.⁷²⁴ Celâleddin Hârzemşah, Muş ovasına girip oralarda yağma ve yıkım yaptıktan sonra Harput ve Cebel-i Cur bölgelerine gitmiş ve aynı şekilde buralarda da yağma ve tahribatlarda bulunmuştur. Sultan ve askerlerinin baskılarından korkan halk, Kuzey Suriye'ye giderek, bir süre orada kalmışlardı. Koyun ve keçi gibi hayvanlar hariç, sadece alınıp götürülen sığırlar 7 bini bulmuştur. Ahlat ve civarında kışın sert geçmesinden dolayı Hârzemşah ülkesine geri dönmek zorunda kaldı.⁷²⁵

4.7.5. Hârzemşah'ın Ahlat'ı Alması (1230)

Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın 1229 Ağustos-Eylül aylarında Ahlat'ı ikinci kez kuşatmış ve kuşatma yaklaşık sekiz ay sürmüştür.⁷²⁶ Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın Ahlat'a karşı tekrardan saldırıya geçmesindeki diğer bir etken ise, Melik Eşref'in valisi Hacib Ali'nin Azerbaycan üzerine yaptığı saldırılar ve Hârzemşahlar'ın hazinesine el koymasıdır. Melik Eşref de Hacib Ali'nin haberi olmadan Hârzemşah topraklarına saldırdığını açıklamış. Bundan dolayı Melik Eşref kuşatma sırasında Ahlat'ın sorumluluğunu önemli emirlerinden İzzeddin Aybeg'e verdi. Eşref, Hacib Ali'yi görevden almış ve Aybeg'e onun öldürülmesini emretti.⁷²⁷

⁷²² Bünyatov, a.g.e, s. 201.

⁷²³ Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, a.g.e, s. 358.

⁷²⁴ Bünyatov, a.g.e, s. 207.

⁷²⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 443-444.

⁷²⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 451; Cüveynî'ye göre ise kuşatma 10 ay sürmüştür. Cüveynî, a.g.e, s. 372.

⁷²⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 448.

İzzeddin Aybeg, Ahlat'a geldiğinde Hacib Ali'yi yakaladıktan sonra şehrin idaresini alarak, kaleleri tamir ettirdi. Ardından Aybeg, Hârzemşah'a mektup göndererek Hacip Ali'nin ölüm emrini geri çekmesini rica etti. Ancak Hârzemşah, Hacip Ali'yi teslim etmelerini istedi.⁷²⁸ Fakat karşılıklı mektuplaşmalara rağmen Hacip Ali, Melik Eşref'in emri ile Aybeg tarafından öldürüldü.

Aybeg'in, Hacib Ali'yi iade etmemesi ile Sultan Hârzemşah, tekrardan Ahlat'a geldiğini ve idarecileri karşısına çıkarmak için elçiler gönderdi. Ancak elçiler onun davetine olumlu cevap vermeyip icap etmemişlerdir.⁷²⁹ Bu hadise Celâleddin Hârzemşah'ı çok kızdırmış ve Ahlat'ı işgali için hazırlanmaya başladı. Ordusunu güvenliği için kale etrafına, mancınıklar kurdurdu. Kalenin tepesine çıkan halk, Hârzemşah'a ve askerlerine küfürler yağdırarak kalenin kapılarını kapatmışlardır. Ancak Sultan Hârzemşah, amacından vazgeçmeyerek bütün kışı Ahlat'ta mücadele içerisinde geçirmiştir. Kuşatmanın uzun süre devam etmesi, ağır kış şartları ve aylarca dışarıdan hiçbir yardımın gelmemesi ile Ahlat halkı kıtlık ile baş etmek zorunda kalmışlar. Hatta halk o kadar zorunda kalmış ki açlıktan önce ağaçların kabuklarını ve köklerini, kedileri, köpekleri ve hayvan pisliklerini ve yakaladıkları fareleri yemek zorunda kaldılar.⁷³⁰

Ahlat şehrinin ileri gelenleri bağışlanılsınlar diye gizlice Bağdat'a Anadolu'ya ve Suriye'ye elçilerini gönderdiler. Bundan dolayı Halife Müstansır-Billâh ile Anadolu ve Suriye Sultan'ları, Hârzemşah'ı bu emelinden vazgeçirmek ve barıştırmak için araya girselerde, Ahlat'ın önde gelenleri Sultan'a itaat etmeyeceklerini söyleyip üzerine Hârzemşah'a küfür etmişlerdi.⁷³¹ Buna öfkelenen Celâleddin Hârzemşah, şehri mancınıklarla dövdürüp kuşatma altında tutmaya devam etmiştir. Ahlat valisi İzzeddin Aybeg, kendi hükümdarından istesede hiçbir yanıt alamadı. Kuşatma iki taraf için de ağır şartlarda devam ederken, kale savunucularından olan İsmail İvanî, adamını gece vakti gizlice Sultan'a gönderip, kendisine Azerbaycan'da bir ikta vermesi şartı ile şehri almasına yardımcı olacağını bildirdi. Hârzemşah, Selmas ile ait bazı köyleri ikta

⁷²⁸ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 448-449.

⁷²⁹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 450.

⁷³⁰ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 451; Abû'l-Farac, a.g.e, s. 527.

⁷³¹ Cüveynî, a.g.e, s. 372; İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 450.

verebileceğine dair imzalı mektubunu göndermiştir.⁷³² İsmail İvanî bu anlaşma sonucunda surlara sancak ve bayrağını dikmiştir. Hârzemşah ise geriye kalan askerleri ile saldırıya geçerek, Ahlat'ın çevresindeki mahalleleri almıştır. Kale de Hârzemşah bayrağını gören Ahlat halkı daha fazla direnemeyip kaçmaya başladılar.⁷³³

Ahlat şehri düşünce Celâleddin Hârzemşah, askerlerine emir vererek halkı kılıçtan geçirmelerini istedi. Ahlat emirleri iç kalede kendine ait küçük evlerde saklanmaktan başka çareleri kalmamıştır. İzzeddin Aybeg, Melik Eşref'in kardeşleri Mücireddin Yakub ile Takıyeddin Abbas kalenin iç kısmında savunmaya devam ettiler.⁷³⁴ Şehre giren Sultan Hârzemşah Ahlat şehrine yağma yapmak istemez. Ancak han ve emirler kuşatma sırasında birçok asker ve atlarını kaybettiklerini şehri alır almaz yağmaya izin vermez ise Sultan Celâleddin Hârzemşah ile bir daha savaşa katımayacaklarını söylediler. Celâleddin Hârzemşah, istemeyerek şehrin üç gün yağmalanmasına izin vermiştir. Çünkü yağmaya izin vermeyip askerleri dağılırsa ordudaki disiplini bozulacak ve bunu toparlaması çok zor olacaktır. Sultan Celâleddin Ahlat dışında herhangi bir yeri ele geçirememiş ancak askerler Ahlat'ı tamamen enkaza çevirdiler. Melik Eşref'in hazinesine el konulmuş ve daha fazlasını ise halktan zorla almışlardı. Nitekim Hârzemşahlar Devletin'in hazinesini doldurmuş, orduları ise yağma yaptıkları mallardan zengin olmuştu.⁷³⁵

Celâleddin Hârzemşah'ın Ahlat gibi Müslümanların yaşadığı şehri yağma ve talan yaptırması Türk-İslâm dünyasında kendisine olan güveninin kırılmasına yol açmıştı. Kaleye sığınan İzzeddin Aybeg, Mücireddin Yakub ile Takıyeddin Abbas teslim oldular. Böylelikle Hârzemşah'ın uzun süren kuşatma sonucunda Ahlat'ı ele geçirdi.⁷³⁶ Hârzemşah'ın Ahlat'ın yağmalanmasına izin verdikten sonra enkaza dönüştürülen yerleri yeniden ayaklandırmaya çalıştı. Celâleddin Hârzemşah Ahlat kuşatmasında iken vezir Şerefü'l Mülk'ten Gürcülerin Tiflis'e saldırmak üzere olduğuna dair mektuplar aldı. Gerçek şu ki, Hârzemli askerlerin Tiflis halkına kötü davranmasından dolayı halkın Gürcüleri kendileri davet ederek şehri onlara vermek

⁷³² O. Gürbüz, "Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı: XXXVII, Erzurum 2012, s. 33.

⁷³³ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 450-451; Geyikoğlu, "Hârezmşah Celâleddin Mengüberti ve Ahlat", s. 32-33.

⁷³⁴ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 451; Cüveynî, a.g.e, s. 372-373;

⁷³⁵ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 451; Cüveynî, a.g.e, s. 373. Abû'l-Farac, a.g.e, s. 528.

⁷³⁶ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 451.

istediklerini söylemişlerdir. Bunun üzerine şehre gelen Gürcüler şehre hâkim olup halkı kılıçtan geçirerek, Tiflis'in her yerini ateşe verdiler. Bu hadiseyi öğrenen Sultan Hârzemşah, Gürcülerden hesap sormak için Tiflis'e yönelse de Gürcüler şehirden kaçmışlardı.⁷³⁷ Celâleddin Hârzemşah bunun üzerine birliklerini hazırlayarak Gürcistan seferine gitmeye karar verdi.

4.7.6. Hârzemşah'ın Ahlat'ı Zaptından Sonraki Yaptığı İşler

Ahlat'ın fethinde Melik Eşref'in eşi, Gürcü komutanı İvane'nin kızı Tamara da esir alınıp Sultan ile evlenmiştir. Cüveynî'ye göre bu; Melike Hatun'un kendisini terk etip Hacı Ali'ye sığındığını Ahlat'a gittiğinden dolayı intikam almak istemesinden kaynaklanmaktadır.⁷³⁸

Celâleddin Hârzemşah esir edilen İzzeddin Aybeg, Mücireddin Yakub ile Takıyeddin Abbas'ı sofrasına davet edip sadece İzzeddin Aybeg'in ayakta beklemsini emreder. Yine bir gün Melik Eşref'in ileri gelen adamlarından olan ve Ahlat'ta esir alınarak hapsedilen Alemeddin Sencer, bulunduğu yerden koruyucusu ile haber göndererek Sultan'ın Ahlat ve çevresindeki bölgeleri kuşatma altına almak için ordularını gönderdiğini duyduğunu ve bunu yapmasına gerek olmadığını söyledi. Üstelik şehrin komutanları ile Aybeg arasında bir şifre olduğunu şayet bunu öğrenbilirse şehirler kendiliğinden Sultan'a teslim edebileceklerini de ekledi. Sencer'in bu sözlerine inanan Sultan, kalelerin hepsine mektuplar gönderip, şehri savunmasız vermelerini istedi ancak olumlu bir cevap almadı. Bunun üzerine Aybeg'i Dizmar kalesine hapsedtirdi. Celâleddin Hârzemşah, Yassıçemen yenilgisinden sonra Melik Eşref ile barış yapmak üzere iken Aybeg'in kaçmasını engellemek amacıyla onu öldürüttü.⁷³⁹

Melik Eşref'in akrabalarından ve Ahlat'ta tutsak edilen Hüsameddin Kaymerî ise Ahlat'tan kaçmış Melik Eşref'in yanına varmıştır. Onun kaçması üzerine Esed b. Abdullah Mihranî'nin hatası olarak kabul edildiğinden idam edilmiştir. Daha sonra Celâleddin Hârzemşah, Ahlat ve çevresindeki bölgeleri emirlerine ikta olarak dağıttı.

⁷³⁷ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 431.

⁷³⁸ Cüveynî, a.g.e, s. 373; Gülseren A. Nasırabadı, *Hârezmşâhlar Döneminde Diplomasi ve Elçilik Faaliyetleri*, Altınordu Yayınları, Ankara 2021, s. 160-161.

⁷³⁹ Geyikoğlu, a.g.t, s. 98-99; Başar..., a.g.e, s. 211.

Orhan da Surmari'nin kendisine verilmesini istedi. Fakat eski hâkimi Hüsameddin Hızır, atalarının eski toprağı olduğunu söyleyerek itiraz etti. Münşî Nesevî ve vezir Şerefî'l-Mülk'ün aracı olması ile Surmari, daha sonra Hüsameddin Hızır'a verildi.⁷⁴⁰

Celâleddin Hârzemşah Ahlat'ı sadece Yassı Çemen savaşına kadar elinde tutabilmiş ve bu süre zarfında Ahlat şehrinde imar faaliyetleri ile eski haline döndürememiştir. Öyle ki Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın bölgeden çekilmesinden ve vefatından sonra Moğollar, Doğu Anadolu'yu istilâsı ile Ahlat'ı da yağma ve tahrip ettiler. Bundan dolayı Ortaçağ Doğu Anadolu'sunun en önemli şehiri Ahlat, bir daha düzelemeyecek bir şekilde sönüp gitmiştir.” Hârzemşah'ın Buhara Semerkand gibi “Kubbetü'l İslâm” olarak anılan Ahlat'ı kuşatması İslâm dünyasının büyük tepkisiyle karşılaşmış, istilanın durdurulmasını isteyen Halife, Selçuklu ve Eyyûbî hükümdarlarının çabaları işe yaramamıştır. Bu sebeple Moğollara ve Gürcülere karşı kazandığı zaferlerle yükselen mevkisini düşürmüştür. Bundan sonra yapılacak Moğol istilasında diğer Müslüman Türk Devletleri'nden yardım istese de bu saldırılara karşı tek başına kalmıştır.⁷⁴¹ Daha sonra Sultan Hârzemşah, Ahlat Fetihnamesi yayınladı. Fetihnameye göre, Sultan Hârzemşah, Eyyûbîleri rakip olarak görmemiş ve işgal ettiği Ahlat kalesini kendi toprağı saymıştı. Sultan diğer İslâm ülkelerini de fethederek en büyük Sultan olmak istediğini açıkça ortaya koymuştur.”⁷⁴² Fetihnameden anlaşıldığı üzere fetihnemenin Hemedan'a gönderildiği anlaşılmaktadır.

4.7.7. Hârzemşah'ın Moğollara Karşı Yardım İstemek İçin Melik Eşref'e Elçi Göndermesi

Hârzemşah, Gence'ye geldiğinde Auter Han ve taraflarının da desteğiyle Moğollara karşı Melik Eşref'ten asker toplamak ve ittifak yapmak için yardım istemeye karar verdi. Bunun için elçilerini Dimaşk'a gönderdi. Melik Eşref, Hârzemşah'ın elçilerinin Dimaşk'ta olduğunu öğrenip Mısır'a gitmiştir. Ancak daha sonra Hârzemşah elçilerin güvenliğinden sorumlu Muhtacüddinden bir mektup almıştır. Mektuba göre, Melik Eşref'in yardım etmeyeceğini sadece Sultan Moğol ordularını yenerse Kahire'den yanına gelebileceğini söyledi. Melik Eşref'ten istediği yardımı bulamayan Sultan

⁷⁴⁰ Geyikoğlu, a.g.t, s. 99.

⁷⁴¹ Geyikoğlu, a.g.t, s. 99-100.

⁷⁴² Kafesoğlu, Hârzemşahlar... s. 205; Geyikoğlu, “Hârzemşah Celaledin Mergüberti'nin Şahsiyeti, s. 92.

Hârzemşah hanları, melik ve emirleri yanına çağırarak Meyyâfârikîn hâkimi Melik Muzaffer Şehâbeddin Gazi ile Âmid ve Mardin Artuklu hükümdarlarından yardım talebinde bulunacağını ilettiler. Bu nedenle Nesevî'yi, Melik Muzaffer'den yardım istemesini ve bunun karşılığında Ahlat'ı ona vereceğini söyler. Daha sonra Nesevî'ye Melik Muzaffer ve diğerlerinin yardım etmeyeceklerinden haberdar olduğunu, İsfahan'a gitmeyi düşündüğünü söyler. Nesevî, hareket etmeden evvel Hârzemşah 6 bin atlı askerin bir kısmını Harput, Erzincan ve Malatya'yı yağma yapmaları için göndermiştir. Hârzemşah bu yağma ve akınları Alâeddin Keykubad'a öfkelenendiğinden dolayı yaptırdı.⁷⁴³

Nesevî, Melik Muzaffer'in yanına giderek, Celâleddin Hârzemşah'ın mektubunu vermiş üstelik Âmid ve Mardin hükümdarlarıyla beraber Sultan'a yardım edilmesini talep etti. Melik Muzaffer, Nesevî'ye, Sultan Muhammedi'in, Selçuklu topraklarına saldırdığını ve aynısını kendi topraklarına yapmayacağını garantisinin olmadığını söyleyerek yardım teklifini kabul etmez.⁷⁴⁴ Görüldüğü gibi, Celâleddin Hârzemşah'ın Moğol işgalinden kaynaklanan stratejik hataları komşu devletler üzerinde güvensizliğe neden olmuş ve Sultan onlardan istediği yardımı alamamıştır.

4.8. Celâleddin Hârzemşah'ın Türkiye Selçuklu Devleti ile İlişkileri

4.8.1. Diplomatik İlişkiler

4.8.1.1. Celâleddin Hârzemşah'ın I. Alâeddin Keykubad'a İlk Mektubu

Celâleddin Hârzemşah Azerbaycan'a gelip kendisini güven altına almak için Selçuklu Sultanı ile anlaşma yapmak istemişti. Hârzemşah, bunun için âlim, Kadı'l-Kudat Mücireddin Tahir b. Ömer Hârezmî'yi bir mektupla Alâeddin Keykubad'a gönderdi. (Temmuz 1225).⁷⁴⁵

⁷⁴³ Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçûk (Oğuznâme-Selçuklu Târihi)*, (Çev: Abdullah Bakır), Çamlıca Yayınları, İstanbul 2017, s. 472; Nesevî, a.g.e, s. 152.

⁷⁴⁴ Nesevî, a.g.e, s. 153.

⁷⁴⁵ Nesevî, a.g.e, s. 96; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, Ötüken Yayınları, İstanbul 2014, s.384; Emine Uyumaz, *Türkiye Selçuklu Devleti'ne Gelen ve Giden Elçiler*, Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul 2011, s.58.

Sultan Celâleddin Hârzemşah, mektubun başında Selçuklu Sultanı Alâeddin Keykubad'a selam vererek, ona, görüşmek istediğini yazıyla tarif etmenin zor olduğunu söyledi.⁷⁴⁶

Celâleddin Hârzemşah'ın elçisi Kadı Mücireddin Tahir b. Ömer, Kayseri'de ikamet eden Alâeddin Keykubad'ın yanına ulaşmıştır. Keykubad, elçiyi, iyi karşılayarak ikramda bulundu. Keykubad, elçiye 2 bin dinar para, at, katır, köle ve elbiseler vererek çıkmasına izin verdi. Saray görevlilerine, elçinin iyi ağırlanmasını emretmiştir.⁷⁴⁷ Bu arada Celâleddin Hârzemşah'ın Salgurlu Atabegi Sa'd b. Zengi'nin kızından olan kızını, Keykubad'ın büyük oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev'e nikâhlanması için söz verdi. Celâleddin Hârzemşah'ın elçisi, Kayseri'de ayrılma vakti geldiğinde saltanat hazinesinden 10 bin sultanî dinarı, Kıpçak, Rum ve Rus köle, on cariye, beş katır gibi hediyeler vererek, geri dönmesine izin verilmiştir. Celâleddin Hârzemşah'ın Alâeddin Keykubad'a gönderdiği ilk mektubunda oldukça kibar bir üslup ile kaleme alıp Selçuklulara tabi bir hükümdar gibi konuşmuştur. Bunun en büyük nedenlerden biri ise başındaki Moğol İmparatorluğu ve Eyyûbîler'e yönelik sefer öncesi destek bulma umidinde olmasından kaynaklanmaktadır.⁷⁴⁸

4.8.1.2. Alâeddin Keykubad'ın Celâleddin Hârzemşah'a Cevap Mektubu

Alâeddin Keykubad'ın Sultan Celâleddin Hârzemşah'a yolladığı cevap şeklindeki mektubunda, Moğollar ile olan savaşından ve başarılarından dolayı hayranlık duyduğunu ifade etmiştir. Şimdiye kadar Sultan Hârzemşah'a mektup yazmamasının sebebinin kendisinin de düşmanları ile savaş içerisinde olmasından kaynaklandığını bildirmiştir.⁷⁴⁹

Alâeddin Keykubad mektuplarında, Celâleddin Hârzemşah ile anlaşma yapmak istediğini ve dost kalmanın devletler için daha hayırlı olacağını söylemiştir. Şerefü'l-Mülk, elçiye değerli hediyeler vererek gönderdi. Elçisine gösterilen ikram ve özgü

⁷⁴⁶ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2014, s. 80-81.

⁷⁴⁷ Nesevî, a.g.e, s. 97. Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında...* s. 88; Uymaz, a.g.e, s. 58.

⁷⁴⁸ Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında...* s. 88.

⁷⁴⁹ Nesevî, a.g.e, s. 96.

dolu sözler, Alâeddin Keykubad'ın hoşuna gitti. Ardından Celâleddin Hârzemşah'a ve Şerefü'l-Mülk'e hediyeler gönderdi.⁷⁵⁰

4.8.1.3. Celâleddin Hârzemşah'ın İkinci Mektubu

Celâleddin Hârzemşah, Alâeddin Keykubad'a yazdığı ikinci mektupta Selçuklu sultanıyla görüşmek istediğini belirtmiştir.⁷⁵¹ Mektubun içeriğinden anlaşıldığı üzere Hârzemşah'ın bu ikinci mektubu, Keykubad'ın mektubunun cevabı değildir. Celâleddin Hârzemşah tarafından gönderilen ikinci mektupta; “Keykubad'a Kutluğ subaşı Şemseddin adında bir elçi gönderildiğinden fakat hased sahiplerinin (Erzurum meliki Cihanşahdan bahsediliyor.) onun ziyaretine izin vermediklerinden bahseder ki bu husus hakkında kaynaklarda bilgi bulunmamaktadır.”⁷⁵² Ancak Alâeddin Keykubad, Ahlat'ı kuşatmakta olan Sultan Celâleddin Hârzemşah'a, Şemseddin Altun-Apa adında bir elçi göndermiş (1229-1230).⁷⁵³⁷⁵⁴

4.8.1.4. Sultan Celâleddin Hârzemşah ve I. Alâeddin Keykubad'ın Arasında Elçilik Heyetlerinin Gidip Gelmesi ve İlişkilerin Gerginleşmesi

Sultan Celâleddin Hârzemşah, Alanya'da bulunan Alâeddin Keykubad'a yazmış olduğu mektubu iletmesi için babasının adamlarından olan Taştdâr Cemâleddin Ferruh, Cemâleddin Sâveci ve Necmeddin Ebu Bekr'den oluşan elçilik heyetini görevlendirmiştir. Rehberler, elçileri Hârzemşah'ın huzuruna götürmüşler ve onun emri ile beş gün boyunca ikramla bulunmuş ve altıncı gün Keykubad, Eyyûbîler ile anlaşma yapmak için gönderdiği Kemâleddin Kamyar'ın Melik Eşref'in desteğinden emin olup, yanından dönüşünde elçileri huzuruna getirmeleri için Kemâleddin Kamyar ile Zahireddin Tercümanî görevlendirdi. Elçiler daha sonra mektubu takdim edip, ertesi gün geri dönmüşlerdir. Fakat bu mektubun içeriği hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.⁷⁵⁵

⁷⁵⁰ Nesevî, a.g.e, s. 96-97; Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 88.

⁷⁵¹ Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 82-83.

⁷⁵² Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 90.

⁷⁵³ Uymaz, a.g.e, s. 79.

⁷⁵⁴ Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 90-92.

⁷⁵⁵ Vurgun, a.g.t, s. 200.

Selçuklu Sultani Alâeddin Keykubad Ahlat'ı kuşatmaya devam eden Celâleddin Hârzemşah'a Emir-i Çaşnigîr Şemseddin Altun Apa'yı elçi olarak gönderip mektup yazdırır.⁷⁵⁶ Hârzem'e gelen Altun-Apa yalandan rahatsız olduğunu söyleyip Sultan'ın karşısında yer öpmemek için bahaneler uydurdu. Celâleddin Hârzemşah, ertesi gün elçi ile görüşmesi için veziri Şerefü'l-Mülk'e emir vermiş, Vezir Altun-Apa'yı yanına alarak, Celâleddin Hârzemşah'ın huzuruna çıkmıştır. Huzura gelen Altun-Apa, rahatsızlığından dolayı diz çöküp yer öpemeyeceğini söylemiş ve mazereti kabul edilmiş bu yüzden elçi Sultan'ın elini öptü. Keykubad'ın mektubunu takdim ettikten sonra geri dönmüştür.⁷⁵⁷ Vezir Şerefü'l-Mülk'ün tavsiyesi üzerine Sultan Hârzemşah bir ay boyunca bu mektuba yanıt vermemiştir. Nesevî'ye göre; Altun-Apa, iki sultan arasındaki dostluk ve ittifakın güçlendirilmesi için, Celâleddin Hârzemşah'ın kızının, Keykubad'ın oğlu Gıyâseddin Keyhüsrev ile evlenmesini söylemiştir. Elçinin bunu kabul edilmemiş ve Keykubad'ın Ahlat kuşatmasını kaldırması talebini de red etmiştir.

Ahlat kuşatması sırasında Hârzemşah, Moğolların esiri altında olan ve Cengiz Han'ın oğlu Cuci'nin eşi olan Han, Sultan'dan bir mektup almıştır. Mektupta; akraba olmak istediklerini ve Ceyhun nehrinin sınır olarak belirlenmesi gerektiğini şayet kabul etmez ise savaş açacaklarını söyledi.⁷⁵⁸ Fakat Sultan bu mektubu da cevap vermemiştir. Keykubad'ın elçileri Erzurum hükümdarı Rükneddin Cihan-şah'ın kendilerine kötü davrandıklarını söyleyerek ceza almasını talep ettiler. Celâleddin Hârzemşah ise buna öfkelenmişti. Nitekim bugüne kadar Alâeddin Keykubad ile rekabet içerisinde olan Cihan-şah, Eyyûbî Meliki Eşref'e bağlı olduğu halde Hârzemşah'ın Ahlat'ı alacağını düşünmüş akabinde hemen elçi yollayarak itaat etmişlerdi. Celâleddin Hârzemşah'ın veziri Şerefü'l-Mülk de Selçuklu elçilerini azarlamış ve tek başına ülkelerini kuşatacağını söyledi.⁷⁵⁹

İbn Bîbî'nin kaydettiğine göre ise; Celâleddin Hârzemşah Altun-Apa'yı bir süre daha misafir etmek istedi. Bundan rahatsız olan Keykubad ise geri dönmesi için Kemâleddin Kamyar'ı göndermiş. Kamyar, Ahlat'a varıp Celâleddin Hârzemşah'a Keykubad'ın gönderdiği mektubu iletti. Hârzemşah'ı, Kubbetü'l-İslâm olan bir yeri kuşatmış

⁷⁵⁶ Nesevî, a.g.e, s. 125; Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 93-94.

⁷⁵⁷ Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 96.

⁷⁵⁸ Vurgun, a.g.t, s. 201.

⁷⁵⁹ Nesevî, a.g.e, s. 125-126.

olmasından ve burada Müslüman ve Ermenileri öldürmesinden dolayı kınamış, ona gücünü doğudaki Moğol ordularına karşı harcaması gerektiği konusunda tavsiyelerde bulunmuştu. Daha sonra savaş yapmakla tehdit etmiştir.⁷⁶⁰

Ayrıca Keykubad, bu mektupta Celâleddin Hârzemşah'a üç öneride bulunmuştur. Hârzemşah'ın aldığı toprakları geri iade etmesini, askerlerini Arran çevresine göndermesini ve Moğollardan İslâm topraklarına saldırmama sözü almasını söyledi.⁷⁶¹ Alâeddin Keykubad, bu önerilerle Celâleddin Hârzemşah'ı Moğollara karşı barışçıl bir yol izlemesini tavsiye etmiştir. Keykubad, Hârzem dönüşü elçilerini dinleyip Celâleddin Hârzemşah'ın buradan çıkmayacağını öğrenince Hârzem elçilerine,⁷⁶² Celâleddin Hârzemşah'ın atasının Anuş Tegin'in, Büyük Selçuklu hükümdarı Melikşah'ın Taştdârı olduğunu hatırlatmıştır.⁷⁶³ Sonuç olarak Selçuklu elçileri ülkelerine geri dönmüş ve Celâleddin Hârzemşah'a dostluk tekliflerini kabul ettirmeyi başaramadıklarını bildirmişlerdir.⁷⁶⁴ Daha sonra Alâeddin Keykubad, Celâleddin Hârzemşah'a karşı Eyyûbî melikleriyle ittifak yapmıştır.⁷⁶⁵

4.8.2.1. Yassı Çemen Muharebesi (10 Ağustos 1230)

Türkiye Selçuklu Devleti ve Eyyûbîler, arasındaki anlaşmazlıkları bir kenara bırakıp diğer güçlü devlet olan Hârzemşahlar'a karşı ittifak oluşturmuştur. Sultan Celâleddin Hârzemşah bu ittifak hareketinden haber eden Erzurum Meliki Cihan-Şah olmuştur. Cihan-Şah ittifak haberini verdikten sonra birlikte hareket etmelerini gerektiğini söylemiştir. Bu teklifi kabul eden Sultan Hârzemşah ilk önce birlikte Harput çevresinde buluşup Eyyûbî ve Selçuklu ordularının hareketini beklemeden ani saldırı düzenleyeceklerdi.⁷⁶⁶ Daha sonra Eyyûbî askerlerinin gelmek üzere olduğunu öğrenen Sultan Alâeddin Keykubad, askerlerini toplamış ve Kayseri'den Sivas'a doğru ilerledi. Bu hareketini haber alan Melik Eşref, Fırat nehrini geçip ardından Sultan'la bir araya

⁷⁶⁰ Turan, Türkiye Selçukluları Hakkında... s. 95-98.

⁷⁶¹ Züriye Çelik, "Moğol İstilâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti", Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2014, ss.35-36

⁷⁶² Önder Kaya, *Selahaddin Sonrası Dönemde Anadolu'da Eyyûbîler*, Yeditepe Yayınları, İstanbul, 2007 s.203.

⁷⁶³ Nesevî, a.g.e, s. 126.

⁷⁶⁴ Nesevî, a.g.e, s. 126; Vurgun, a.g.e, s. 205.

⁷⁶⁵ Abdülkerim Özaydın, "Hârezmşahlar Devleti" Türkler, Cilt: IV, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara 2002, ss.894-895; İbn Bibi, *El-Evâmirü'l-Alâ'iyye fi'l-Umûri'l-Alâ'iyye Selçuknâme*, (Çev: Mürsel Öztürk), Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2020, s. 388;

⁷⁶⁶ Nesevî, a.g.e, s. 131; Ersan, Alican, a.g.e, s.

gelmek için Sivas'a yöneldi. Keykubad, Melik Eşref ve diğerleri için, Sivas civarında Kızılırmak kenarında otağını kurdurdu.⁷⁶⁷

Celâleddin Hârzemşah Ahlat-Malazgirt bölgesinden Orta Anadolu'ya doğru ilerlerken Alâeddin Keykubad ile Melik Eşref ise askerlerini hazırlayıp Sivas'tan hareket etti. Selçuklu birliklerinde Anadolu askerlerinden başka Frenk, Gürcü, Rum, Rus, Ucî orduları da bulunmaktaydı. Daha sonra Erzincan Akşehirde ordugâh kurmuşlardır.⁷⁶⁸ Celâleddin Hârzemşah, daha sonra Harput'a gidip askerlerini bir araya gelmesini beklerken hastalanıp yatağa düştü.⁷⁶⁹ Kısa bir süre sonra iyileşen Celâleddin Hârzemşah, bu savaşı zaferle sonuçlandıracağından emin olup, Irak ordusu ile Veziri Şerefü'l-Mülk'ün birlikleirni Malazgirt'te, Hoy askerlerini de Bargiri'de bıraktı.⁷⁷⁰ Daha sonra Cihanşah ordusu ile Harput'a gelip Celâleddin Hârzemşah ile buluştu. Müttefik Selçuklu ve Eyyûbî ordularını engellemek isteyen Celâleddin, kendisine katılan Erzurum meliki Cihan-Şah ile Sivas'a doğru yol aldı. Bu sıralarda Keykubad ve Eşref'in askerleri ile birlikte Sivas'tan doğuya ilerleyerek Akşehir'e gelip konakladıkları haberi Celâleddin Hârzemşah'a haber ulaştı. Bu duruma çok sinirlenen Sultan Celâleddin Hârzemşah durumu Cihanşah'a anlatmıştır. Cihanşah ise onlardan önce orayı ele geçirmek gerektiğini söylemiştir.⁷⁷¹ Bunun ardından Celâleddin Hârzemşah harekete geçerek Yassı Çemen Dağı'na varıp ordugâhını kurar.

Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın ve Cihan-Şah'ın askerleri gelip Yassı Çemen'de konakladıkları, Keykubad'a haber verildi. Onlar Yassı Çemen'e doğru ilerlerken daha önce Mübarizeddin Çavlı komutasında Erzincan tarafına gönderilmiş olan Selçuklu kuvveti ana orduya doğru gelmeye başlamış ve bunun haberini alan Hârzemşah 700 atlıyı üzerlerine gönderdi. Bu Hârzemşah ordusu Selçuklu ordularına saldırıya geçerek onları yenmeyi başardı.⁷⁷² Keykubad'ın "Alplerim" dediği birliğin yok edilmesine oldukça üzülmüş ve cesareti kırılarak erken çekilme düşüncesine dahi kapılmıştır. Keykubad'ın bu ümitsizliği, Hıms hâkimi Melik Mansur İbrahim ile Harput Artuklu

⁷⁶⁷ İbn Bibi, a.g.e, s. 392-393; İbn Bibi, *Selçuknâme*, (Çev: Mükrimin Halil Yinanç), Kitabevi Yayınları, İstanbul 2021, s. 41-42; Mehmet Ersan-Mustafa Alican, *Türkiye Selçukluları Osmanlı'dan Önce Onlar Vardı*, Timaş Yayınları, İstanbul 2020, s. 138-139.

⁷⁶⁸ İbn Bibi, a.g.e, s. 394.

⁷⁶⁹ Nesevî, a.g.e, s. 131.

⁷⁷⁰ Vurgun, a.g.e, s. 207.

⁷⁷¹ İbn Bibi, a.g.e, s. 394.

⁷⁷² M. Şahin, "Habibü's-Sîyer'e Göre Türkiye Selçukluları", *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Cilt: LIV, Sayı: I, Ankara 2014, s. 31.

hükümdarının oğlu Artuk-şah'ın ordusu ile gelip Selçuklu askerlerine katılması sonucunda yok oldu.⁷⁷³

İki ordu 10 Ağustos 1230'da Erzincan yakınlarındaki Yassı Çemen ovasında büyük harbe hazırlanmıştır. Savaş başlamadan önce Celâleddin Hârzemşah bir tepeye çıkmış ve Selçuklu birliklerini beklemeye başladı. Savaş başladığında Hârzemşah ordusunun sağ kolu, Selçuklu ordusunun sol kolunu bozup geriye sürmüştür. Savaşın ilerleyen zamanlarında Hârzem ordusunda dağılma belirtisi ortaya çıkmış ve Celâleddin Hârzemşah, savaş alanından kaçmıştır.⁷⁷⁴ Keykubad, düşmanın bu ani yenilgisine inanmamış ve bunu bir savaş hilesi olduğunu düşündü. Yenilen Hârzem askerlerinden birçoğu Canit Dağları'nı kaçırmaya başlamışlardı. Sultan Celâleddin Hârzemşah ise Trabzon Rum İmparatorluğu topraklarına vardı.⁷⁷⁵

Savaşı kaybeden Celâleddin Hârzemşah, Harput'a kaçmış ve geriye kalan askerleri ile Ahlat üzerine gelmiş buradan askerlerini de alıp Azerbaycan'a gitmiş ve Hoy şehrinde kalmıştı.⁷⁷⁶ Cihanşah, kardeşi ve kayın biraderi ile birlikte, birçok Hârzemli emir ve asker de esir olarak ele geçirildi.⁷⁷⁷ Melik Eşref, Hârzemşah'la barış yapmak için vezir Şerefü'l-Mülk'e mektup yazmıştı. Sultan Hârzemşah önce barış yapma taraftarı olmamasına rağmen Moğol askerlerinin Irak'a geldiği öğrenince barışı kabul etmek zorunda kalmıştır. Yassı Çemen Savaşında görünürde Türkiye Selçuklu Devleti hem siyasi hem ekonomik kazanımlar sağlamış olsa da hem Türkiye Selçuklu tarihi hem de Türk tarihi açısından bir takım olumsuz sonuçları da doğurmuştur. Türkiye Selçukluları ve Eyyûbîler, bu tarihten itibaren Moğollar ile uğraşmak zorunda kalmışlardır.⁷⁷⁸

Türkiye Selçuklu Devleti ile Moğollar arasında tampon bir devlet olan Hârzemşahların yıkılması ile Selçuklular Moğol tehdidini daha yakından hissetmeye başlayacaklardı. Nitekim Moğollar, Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra, Celâleddin Hârzemşah'ı takip

⁷⁷³ İbn Bibi, a.g.e, s. 394-395.

⁷⁷⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 454; T. Yılmaz Öztuna, **Başlangıçtan Zamanımıza Kadar Türkiye Tarihi (Selçuklular ve Anadolu Beylikleri)**, Hayat Kitapları, Cilt: II, s. 112.

⁷⁷⁵ Vurgun, a.g.e, s. 209.

⁷⁷⁶ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 454.

⁷⁷⁷ Öztuna, a.g.e, s. 112.

⁷⁷⁸ Muammer Gül, "Hârezmlî Türklerin Anadolu ve Yakındoğu'daki Roller ve Tesirleri", **Belleten Dergisi**, Cilt: LXX, Sayı: CCLVII, Nisan-2006, s. 95-110.

etmelerini bahane ederek Selçuklu hududlarına varıp, Sivas’a kadar olan bölgede keşif harekâtında dahi bulundular. Böylelikle Moğollar, bu tarihten itibaren, resmen Türkiye Selçuklu Devleti için önemli bir tehdit haline gelmeye başladı. Moğol tehdidinin yanında, Celâleddin Hârzemşah’ın ölümüyle hükümdarsız kalan Hârzemliler de Selçuklu sınırlarında yağma yaparak bölgede siyasi düzensizliğe neden oldular.⁷⁷⁹

4.9. Sultan Celâleddin Hârzemşah’ın Moğollar ile Olan İlişkileri

4.9.1. İsfahan Muharebesi (1228)

Celâleddin Hârzemşah’ın Moğollara karşı Sind nehri kenarında mağlup olduktan sonra Hindistan’a kaçar. Sultan Celâleddin Hârzemşah’ın Hindistan’dan dönüşünden sonra Moğollarla ilk karşılaşması, onun İsmailîlere ait Alamut ve Kumis bölgesine akın ve yağmalar yaptıktan sonra, Rey yakınlarındaki Damgan etrafında gerçekleşir. İki taraf arasında yapılan savaşta Hârzemşah mağlup olur ve Rey tarafına çekilir. Celâleddin Hârzemşah, tekrar saldırıya geçse de onlara karşı gelemeyip İsfahan’a geri çekilmiştir.⁷⁸⁰

Celâleddin Hârzemşah, 1228 yılında Tebriz’den İsfahan’a geldiğinde, Damgan ve Rey taraflarına gönderdiği keşif birliği, Tacen Noyan ve Tatak Noyan gibi ünlü kumandanların idaresindeki Moğol birliklerinin ilerdiği haberini vermiştir. Moğol ordusu İsfahan’ın doğusunda Sin Köyünde konaklamış ve Celâleddin Hârzemşah, topladığı emirlerine kaçmayıp ölünceye kadar savaşacaklarına dair yemin ettirmiştir. Müneccimlerin tavsiyelerine uyan Hârzemşah üç gün bekleyip dördüncü gün harekete geçmeyi karar vermiştir.⁷⁸¹ Bu arada, İsfahan civarında yiyecek teminine çıkan bir Moğol kafilesine hücum eden Hârzemşahlı kuvvetler, dört yüz kadar esir getirmiştir. Savaşın başladığı sırada Hârzemşah’ın kardeşi Gıyâseddin Pir-şah Moğolların saldırıya başlamaları ile birlikte Celâleddin’in kuvvetlerinden ayrılmıştır. İbnü’l-Esîr’e göre; Celâleddin Hârzemşah ordusunun azalmaya başlaması ile telaşa kapılmış ve İsfahan’a girmeye cesaret edemeyip, Sümeýrem’e gitmiştir. Ardından Moğol

⁷⁷⁹ Emine Uyumaz, “*Sultan I. Alâeddin Keykubat Devri Türkiye Selçuklu Tarihi (1220-1237)*”, Türkler, Cilt: VI, **Yeni Türkiye Yayınları**, Ankara 2002, s. 595.

⁷⁸⁰ İbnü’l-Esîr, a.g.e, XII, s. 438; Aydın Taneri, **Celâlu’d Din Hârizmşâh ve Zamanı**, Kültür Bakanlığı Araştırma ve İnceleme Eserleri, Ankara 1977, s. 57-58.

⁷⁸¹ Gürbüz, Hârizmşahlar’da Devlet Teşkilâtı, s. 11.

birlikleri İsfahan'ı kuşatmışlardır. İsfahan halkı, Celâleddin Hârzemşah'ı kuşatmada göremediği için onun öldüğünü sanmıştır. Moğol istilaya devam ederken Celâleddin Hârzemşah İsfahan halkına birlikte Moğollara savaş açmanın gerektiğini söyledi. Bunun ardından yenilen Moğollar, kaçmaya başlamış Celâleddin Hârzemşah da onları Rey'e kadar takip edip, birçoğunu öldürmüş, bir kısmını da esir almıştır.⁷⁸²

4.10.2. Moğolların Azerbaycan'da Celâleddin Hârzemşah'ı Takibi (Mugan Mağlubiyeti 1231)

İsfahan bozgunundan sonra, Yass Çemen Savaşı'nda Alâeddin Keykubad'a mağlup yenilen Celâleddin Hârzemşah, Moğollar tarafından durmadan takip edilmiştir. Çünkü Sultan Hârzemşah'ın Yassı Çemen Savaşı'nda yenildiği haberi İsmailîler tarafından Moğollara iletilmiş, Celâleddin Hârzemşah'ın içinde bulunduğu bu zor durum karşısında yakalanması için iyi bir fırsat olduğunu söylemişlerdi. Bu haber üzerine Moğollar batıya hareket etmeye başlar. Rey ve Hemedan şehirleri arasında kalan bölgeleri istila edip Azerbaycan'a yöneldiler.⁷⁸³ Tebriz'de bulunan Hârzemşah ise Moğolların durumunu öğrenmek için Bergu önderliğinde oluşturduğu geçici birliği Irak-ı Acem'e gönderdi. Bunlar Zencan ve Ebhur arasında yer alan Merc-i Şirvan'a varınca Moğol öncüleriyle karşılaşmışlar ve çarpışma sonucu keşif kolunun komutanı hariç diğer askerler kılıçtan geçirilmiş, komutan Tebriz'e dönmek zorunda kalmıştır. Hârzemşah, Moğolların Azerbaycan'a hücum etmek için ilkbaharı bekleyeceklerini zannetmiştir. Bundan dolayı Sultan, Yassı Çemen Savaşı'ndan sonra dağılmış olan askerlerini yeniden toplamak için harekete geçmiştir. Moğolların gelmek üzere olduğunu öğrenen Hârzemşah askerlerini toplayamadan Mugan'a gitmeye karar verdi.⁷⁸⁴ Yolda, Ahlat'ı ele geçirdiğinde esir aldığı Eyyûbî meliki Mücireddin Yakub'u yanına çağırmış ve yol boyunca Hârzemşah onunla arkadaşlık etmiştir. Hârzemşah, Mücireddin'e gönül alıcı sözlerle konuşup esir gibi davranmamıştır. Mücireddin gittikten sonra, memleketini kaybedeceğine ve sevdiklerinin ölecek olmalarına

⁷⁸² İbnü'l-Esir, a.g.e, XII, s. 439-440.

⁷⁸³ Gürbüz, Celâleddin Hârzemşah'ın Son Günleri... s. 36.

⁷⁸⁴ Nesevî, a.g.e, s. 141; Gürbüz, Celâleddin Hârzemşah'ın Son Günleri, ss.36-37.

ağlar.⁷⁸⁵ Bu durum, cesur Celâleddin Hârzemşah'ın artık Moğollardan korktuğunu göstermektedir.

Hârzemşah, Mugan'a geldiği sırada etrafa keşif birliklerini gönderip, askerlerini toplamalarını emretmiştir. Bir gece, hassa kuvvetleri ile birlikte Mugan'da bulunan Şirkebut Kalesi etrafında konaklamış ancak Moğolların ani saldırılarına uğrayarak yenilmiş ve Hârzemşah eşyalarını orada bırakıp kaçmıştır.⁷⁸⁶ Hârzemşah, Moğollara mağlup olduktan sonra onlara Gence tarafına gittiğini zannetmelerini sağlayıp sonra da Aras nehrinden Mahan'a gelmiş ve kışı burada geçirmiştir. Burada kaldığı sürede Şahik Kalesi sahibi İzzeddin, Hârzemşah'ın tüm ihtiyaçlarını karşılamış ve Moğollara dair haberleri de alarak Hârzemşah'a iletmiştir. Kış bittikten sonra İzzeddin, Moğolların Avcan'dan hareketle Hârzemşah'ın yerini tespit ettiklerini öğrenmiş ve Hârzemşah'a Arran'a gitmesini tavsiye etmiştir. Çünkü Arran'da Hârzemşah'ın fayda sağlayabileceği kalabalık Türkmen toplulukları bulunmaktaydı.⁷⁸⁷

Hârzemşah çok geçmeden Arran'a hareket etmiş oradan da Hizan'a varmıştır. Vezir Şerefü'l-Mülk, Hârzemşah Hizan'a gelmeden şehri imar ettirmiş ve onun adamlarını ve hazinelerini buraya yerleştirmiştir. Fakat Moğolların kendisine yaklaştığı haberini alınca tekrardan Arran'a gitmiştir. Burada Nesevî'yi, dağınık askerlerini toplaması için görevlendirmiştir. Bu sırada Arran'a gelen Moğollar, Celâleddin Hârzemşah'ın ordusunun güçlenmeye başladığını duyunca Avcan'da bulunan askeri birliklerine geri dönmüşlerdir.⁷⁸⁸

Beylekan valisi Fahreddin, Moğol Emiri Yatmas Noyan'ın veziri olup elçi olarak gönderilen Tahir Merid'i, Moğollar hakkında bilgi toplaması için Sultan Hârzemşah'a göndermiştir. Elçi, Nesevî tarafından sorgulandıktan sonra öldürülmüştür.⁷⁸⁹

⁷⁸⁵ Nesevî, a.g.e, s. 141-142.

⁷⁸⁶ Müverrih Kiragos, Ermeni Müverrihlerine Göre Moğollar, Türkçe Tercüme, s.19.

⁷⁸⁷ Nesevî, a.g.e, s. Gürbüz, Celâleddin Hârezmşah'ın Son Günleri, s. 38.

⁷⁸⁸ Nesevî, a.g.e, s. 147.

⁷⁸⁹ Nesevî, a.g.e, s. 147; Ebu'l Gazi Bahadır Han, a.g.e, s. 111-112.

4.9.3. Ahlat Yakınlarında Moğolların Görülmesi

Cengiz Han'ın 1227 yılında vefat ettikten sonra başa geçen Ögeday Kaan, Çormugan Noyan komutasındaki askerleri Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın üzerine gönderdi.⁷⁹⁰ Çormugan ordusuyla Mâverâünnehir, Horasan, Azerbaycan bölgelerinde büyük yağmalar ve tahripler yapmaya devam etti. Bu sırada Tebriz'de bulunan Celâleddin Hârzemşah, Moğol tehdidine karşı Eyyûbî meliklerine, Halife'ye ve Türkiye Selçuklu Sultanı'na mektuplar göndermiş ve Moğol askerleri karşısında dayanamayacağını ve kendisinin onlarla Moğollar arasında İskender seddi vazifesi gördüğünü bundan dolayı Moğollara karşı kendisine yardım etmek zorunda olduklarını söyledi. Ancak onlar, Celâleddin Hârzemşah'a olan güvenlerinin zedelenmesinden dolayı yardım etmeyi kabul etmediler. Ardından Sultan, Ahlat'a yaklaşıncı Melik Eşref'in şehirdeki naîbine verdiği haberde, savaşmaya gelmediklerini sadece şehrine giren düşmanlardan korktuklarından dolayı buraya geldiklerini söylemiştir.⁷⁹¹ Sultan Hârzemşah yine burada durmayarak Diyarıbekir Cezire tarafına gitmeyi düşünmüş ve oradan da Bağdat'a giderek Halife ile görüşüp Moğol istilâsının getireceği felaketleri anlatıp bütün İslâm devletlerini kendisine yardım etmesi için çağrı yapması gerektiğini söylemeyi planladı. Ancak Moğolların izini bulduklarını öğrenince bundan vazgeçti.⁷⁹²

Ahlat tarafından batıya doğru ilerleyen Sultan, Muş Ovası yakınlarındaki Bingöl bölgesindeki dağlık arazide konaklamıştır. Burada iken Kuhe Yahkim isimli Moğol komutanı kaçmış ve ona sığınmıştır. Noyan'ın vermiş olduğu taktiğe göre Moğollardan korunmak için Bingöl'de pusu kurup etrafa keşif birlikleri göndermiştir. Otur Han liderliğindeki keşif kolu Moğollardan korktuğu için gerekli araştırmayı yapmadığından geri dönerken Moğolların Malazgirt'e kadar ilerleyip geri döndüklerini haber vermiştir. Hârzemşah ise gerçek olmayan bu habere inanmıştır. Her ne kadar Nesevî, keşif kolu komutanının korkup yeterli araştırmayı yapmadığını

⁷⁹⁰ Mustafa Akkuş-Büşra Bağcı, "Hûlagû Han Döneminde Anadolu'da Görev Yapan Moğol Komutanları", **USAD**, Sayı: IX, (Güz 2018), s. 154; Koç, a.g.e, s. 153.

⁷⁹¹ İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s. 461-462.

⁷⁹² Nesevî, a.g.e, s. 153; İbnü'l-Esîr, a.g.e, XII, s.

söylese⁷⁹³ de Moğolların çok farklı bir yol izleyip öncü birliğe görünmedikleri ve Hârzemşah'ı gafil avladıkları görülmektedir.⁷⁹⁴

4.10. Celâleddin Hârzemşah'ın Ölümü

Celâleddin Hârzemşah, emrindeki askerleriyle beraber Diyarıbekir'e gelmiştir. Ertesi gün Diyarıbekir hâkimi Mesud'un elçisi Alameddin Sencer gelerek Hârzemşah'a efendisinin itaat etmek istediğini bildirdi. Böylece Sultan, İsfahan'a gitmekten vazgeçmişti.⁷⁹⁵ Hârzemşah, Diyarıbekir çevresinde bulunan bir köprübaşına gelince, orada durup konakladı. Celâleddin Hârzemşah burada da Moğolların kendisini takip ettiğini öğrenmiş ve askerleriyle birlikte peşinden gelen Orhan'a kendisinden ayrılıp başka yöne gitmesini emretti. Orhan, Sultan'ın emrine uymuş kısa bir süre savaştıktan sonra Moğol askerlerinin onu Hârzemşah sanıp üzerine gelmesi neticesinde kaçmaya başlamıştır. Moğollar, onları takibe başladılarsa da ellerinden kaçırdıklarını anlamış ve Hârzemşah'ın kamp kurduğu yere geri dönmüşlerdir.⁷⁹⁶ Hârzemşah, yanında kalan askerleri ile birlikte Meyyâfârikîn tarafına gitmiştir. Buranın hâkimi Melik Muzaffer Şehâbeddin Gazi'ye mektuplar gönderip yardım istemiş ancak Gazi bunu kabul etmemiştir.⁷⁹⁷

Sultan Hârzemşah ve ermindekiler Meyyâfârikîn yakınlarındaki bir köye gelip harman yerinde konaklamışlardır. Hârzemşah'ın izini takip ederek yerini keşfeden Moğollar, şafak vaktinde ani bir baskın ile çoğu kişiyi kılıçtan geçirmişler bunun üzerine Sultan hemen atına binip kaçmaya başlamıştı.⁷⁹⁸ Hârzemşah onların takibinden kurtularak dağ yolundan yukarı tırmanmaya başlamıştır. Yolun ilerisinde Kürtlerden bir grup yolu keserek geçenleri yakalayıp mallarını ve paralarını almaya başlamış, Hârzemşah'ı da diğerleri gibi yakalayıp soymuşlardır. Eşkîyalar kendisini öldürmeye karar verdikleri zaman, Hârzemşah onları zengin edebileceğini söylemiştir. Bunun üzerine elleri bağlı vaziyette hanımının yakınlarında bir yere bırakarak memleketine götürüp vadedilen mükâfatı almak üzere dağda bulanan atını getirmeye gitmiştir. Ancak aradan

⁷⁹³ Nesevî, a.g.e, s. 153-154.

⁷⁹⁴ İbnü'l-Esir, a.g.e, s. 462.

⁷⁹⁵ Nesevî, a.g.e, s. 155; Spuler, İran Moğollar Siyaset, İdare-Kültür İlhanlılar Devri 1220-1350 s. 41.

⁷⁹⁶ Nesevî, a.g.e, s. 156.

⁷⁹⁷ Nesevî, a.g.e, s.154; Şihabeddin b. Fazlullah El-Ömerî, a.g.e, s. 362-363.

⁷⁹⁸ Nesevî, a.g.e, s. 156.

çok zaman geçmeden ayak takımından bir Kürt, yabancı adamı görmüş kardeşini bir savaşta öldürdüğünü düşünerek Sultanı orada öldürdü.⁷⁹⁹

Hârzemşah, Gürcülere ve Moğollara karşı yaptığı savaşlar ile büyük bir üne kavuşmuş ve İslâm dünyasında İslamiyet'i savunan bir hükümdar olarak tanındı. Ancak dış politikada takip ettiği hatalar onun diğer Türk-İslâm devletleri tarafından yalnız bırakılmasına sebebiyet vermiş ve Moğollara karşı birlik olamayan Türk-İslâm devletleri bu hatanın bedelini çok ağır ödemiştir. Moğollar Hârzem beldelerini işgal edip bu bölgeleri tek tek almış ve Hârzemşah Devleti'nin topraklarını kendi ülkesine katıp Anadolu'ya doğru ilerledi.

Bir süre sonra Meyyâfarikin hâkimi Melik Muzaffer sultanın cesedini Meyyâfarikin'e getirse de kabrini ve eşyalarının nerede olduğu günümüzde bilinmemektedir. Hârzem Halk sultanın ölümüne ilk başlarda inanmamış ölümünün üzerinden yıllar geçse de dedikodular Moğolların bile endişe duymasına yol açmıştır.⁸⁰⁰

4.11.1. Harzemşah'ın Şahsiyeti

Dönemin kaynağı Nesevî'nin kaydına göre Celâleddin Hârzemşah, sakın, ciddi, çok gülmeyen ve şişman, kısa boylu, esmer biridir.⁸⁰¹ Sultan merhametli, adaletli, halkın sorunlarını dinlediğini ancak saltanatını tehlikeye atan herhangi bir davranışta adalet gözetmediğini ve acımasız olduğu söylenmektedir.⁸⁰² Sultan ilim adamlarına her zaman kıymet vermiş sarayında Muhammed b. Kays adlı bir âlim Kanglı dili ve Farsça karşılaştırması üzerine bir lügat hazırlamış ve sultana sunmuş. Sultan'ın da Farsçayı iyi bildiği kaydedilmektedir.⁸⁰³

Tarihimizde önemli bir yer edinen ve bir Türk devleti olan Hârzemşahlar Devleti 1097 tarihinde Sultan Sencer'in Kutbeddin Muhammed'i Hârzemşah ilân etmesiyle başlamış ve Moğolların 1231 tarihinde ortadan kaldırması ile devrini tamamlamıştır.

⁷⁹⁹ Nesevî, a.g.e, s. 156-157.

⁸⁰⁰ Osman Gazi Özgüdenli, **Ortaçağ'da Türkler, Moğollar, İranlılar (Kaynaklar ve Araştırmalar)**, Ötüken Yayınları, Ankara 2020, s. 229; Taneri, a.g.e, s.

⁸⁰¹ Nesevî, a.g.e, s. 58.

⁸⁰² Nesevî, a.g.e, s. 158.

⁸⁰³ Yazıcı, a.g.e, s. 232.

4.12. Moğol İstilasının Türk-İslâm Dünyası Açısından Sonuçları

Ortaçağ'ın en büyük felaketlerinden sayılan Moğol istîlâsı Türk-İslâm tarihi için olduğu gibi dünya tarihini de derinden etkileyen olay olmuştur. Cengiz Han'ın önderliğinde gerçekleşen istilalar İran, Anadolu, Irak, Orta Asya ve Suriye'nin elden çıkması sonucunda sayısız Müslümanların can ve malların kaybına neden olmuştur.⁸⁰⁴

Hârzemşahlar Devleti ve Moğol İmparatorluğunun ilk karşılaşması Cengiz Han için önemli ticaret merkezi olan Orta Asya'ya hükmetmek için Hârzemşahlar ile ticareti anlaşıma yapmak istemesi ile başlamıştır. Fakat Alâeddin Muhammed zamanında gerçekleşen Otrar faciası ile dostane münasebetler yerini mücadeleye bırakmıştır. Cengiz Han yapmış olduğu istilalar ile Hârzemşahların önemli şehir merkezlerini ele geçirmeye başladı. Cengiz Han ve Alâeddin Muhammed'in ölümlerinin ardından dahi Celâleddin Muhammed ve Ögeday dönemlerinde iki güçlü devletin mücadelesi şiddetini artırarak devam etmiştir.

Hârzemşahlar Devleti'nin Moğol karşısında başarı sağlayamamış olması devletin siyasi, içtimai, dini ve kültürel gibi her alanda gerilemesine neden olmuştur. Hârzemşahların istilalara daha fazla dayanamayıp yıkılmasının ardından Türk-İslâm dünyasını üzerinde olumsuz etkiler bırakmıştır. Nitekim tampon bölge konumunda olan Hârzemşahların ortadan kaybolmasından sonra Anadolu Selçukluları ve Abbâsî Halifeliği gibi devletlerin Moğol kâbusu ile karşı karşıya kalmalarına neden olmuştur.

Şayet Moğol istilasını gerçekleştirmemiş olsaydı, Hârzem ordusunun büyük bir çoğunluğu oluşturan Kanglı-Kıpçak gibi Türk boylarının Hârzem nüfusuna büyük katkılar sağlayacağı kesindi. Ancak istila neticesinde Türk nüfusunun büyük çoğunluğu katledildi.

⁸⁰⁴ Muhammed Said Güler, “*Moğol İstilasını ve Aynicâlût Savaşı*”, **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Bilim Dalı Ortaçağ Tarihi Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 366.

Cengiz Han'ın yapmış olduğu istilalar sadece devletin nüfusuna değil kültürel alanda da büyük kayıplar verdirmiştir. Semerkand, Buhara, Gürgenç gibi şehirlerde ilim ve kültüre katkı sağlayan âlimlerin, Moğollar tarafından esir alınıp kendi memleketlerine götürülmesi ile Türk-İslâm medeniyetinin gelişmesini engelledi. Nitekim Hârzem kütüphanelerin yakılıp yıkılmasından sonra bu topraklarda dini ve edebi faaliyetlerin son bulmasına neden oldu. Moğol zulmünden kaçan tasavvuf sınıfından âlimlerin Anadolu topraklarına akın etmeleri ile buralarda hizmet vermeye başlamışlardır.

Hârzemşahlar Devleti'nin yıkılışının ardından Moğollar, Mâverâünnehir ve Hârzem topraklarını ele geçirdiler. Daha sonra Moğollar su kanallarını tahrip edip, tohumların yakılması ve çiftçilerin öldürülmesi devletin verimli topraklarının uzun bir süre kullanılmamasına neden olurken bunun sonucunda hayvancılığın ve ticari faaliyetleri sekteye uğrattı. Hârzemşahlar gibi önemli devletin yıkılması Türk-İslâm dünyasındaki dengeleri alt üst edip yeni siyasal devletlerin ortaya çıkmasına sebep oldu.⁸⁰⁵

Orta Asya'da başlamış olan Moğol istilaları, İslâm devletlerine korku salarken Anadolu'nun İslâmlaşmasına ve tasavvufun yayılması noktasında önemli rol oynamıştır. Özellikle Moğol istilalarından dolayı Hârzem, Mâverâünnehir, Horasan, Irak ve kısmen Suriye'den, Anadolu'ya göç etmek zorunda kalan âlimler, zenginler, önemli tacirler gibi insanlar sayesinde Anadolu'da Türkmen nüfusu artmış oldu. Nitekim Alâeddin Keykubat, bu dehşetten kaçan dervişleri iyi karşılamış ve Konya şehri devrişlerin ve ilim adamaların sığınağı haline gelmiştir.⁸⁰⁶

Moğol istilasının en politik sonucu, Batı Anadolu'da bağımsız beylikler ortaya çıkmış, Türkçe konuşan ve yerleşik hayata geçen topluluklar meydana gelmiştir.⁸⁰⁷

Moğol istilalarından sonra Türk-İslâm devletlerinde hukuk alanında değişikliklerin meydana geldiğini görmekteyiz. Nitekim Osmanlı Devleti'nin örfi hukuk kökeninin Moğol geleneklerine dayandığını söylenmektedir. Bunların en iyi örneği

⁸⁰⁵ Doygun, a.g.t, s. 587-588.

⁸⁰⁶ Eyyüp Yılmaz, "*Tasavvuf'un Anadolu'ya Yayılmasında Moğol İstilasının Etkisi*", **Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Ortaçağ Bilim Dalı**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya 2015, s.111.

⁸⁰⁷ Ülkü Bates, "*Moğol İstilasının Türk Mimarine Etkisi*", (Çev: İsmail Hacıahmetoğlu), **Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı: I, Bursa, 2014. s. 149.

Osmanlı’da kullanılan “yasak etmek” kavramı Moğollarda “kanun koymak” ile aynı anlamda kullanılmıştır.⁸⁰⁸ Yine Moğolların etkisi ile XIV. Yüzyılda askeri kıyafetlerde bej renkli olan deri zırhlar ve miğferlere takılan kulaklarını kaplayan daire biçimindeki parçalar kullandıkları ve bunları XIII. Yüzyılda Moğollardan tarafından Anadolu’ya getirildiği görülmektedir.⁸⁰⁹

Hârzemşahlar Devleti’nin de yıkılması ile komşu devletleri korku sarmaya başlamış ve Moğol istilaları ile onlarda baş etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle Moğol İmparatorluğu XIII. Yüzyıldan sonra Orta Asya, Sibiry ovaları ve Doğu Avrupa’da adlarından söz ettirmeye başlamışlardır. Büyük Selçuklu, Anadolu Selçuklu ve Abbâsîler devleti’nin hüküm sürdüğü bölgeleri alarak oralarda da Müslüman kanı dökmüşlerdir. 1243 Köseadağ Muharebesi ile de Selçuklular tarih sahnesinden silinmek zorunda kalmışlardır.

Moğol istilaları o kadar dehşet verici olmuştu ki milyonlarca insan katledilip dünya nüfusu azalmaya başlamıştı. Yaptıkları yağma ve tahribatlar ile kütüphanelerdeki eserler yakılmış ve günümüze birçoğu ulaşamamıştır.

⁸⁰⁸ Hayrettin İhsan Koç, “Anadolu’da Moğol Etkileri (13.-15. Yüzyıllar)”, **Çanakkale Araştırmaları Türk Yılığ**, Sayı: XIX, 2015, s. 42.

⁸⁰⁹ Koç, *Anadolu’da Moğol...* s. 56.

5. SONUÇ

Hârzemşahlar Devleti 1097-1231 tarihleri arasında günümüzde İran, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan sınırları içinde kalan Hârzem bölgesinde kurulan bir devlettir. Araştırmamızda Hârzemşahlar Devleti tarihin eksik kısımları tamamlanmaya çalışılmıştır. Türk oldukları konusunda kaynaklarda net bir bilgi verilmemiş olsa dahi Oğuzların “Begdili” boyundan geldiği iddia edilmektedir. Devlet, gulamlıktan valiliğe, valilikten melikliğe ve son olarakta meliklikten saltanata yükselmeyi başaramıştır. Nitekim Hârzemşahlar Devleti, Afrioğulları, Me’mûnoğulları Hârzemşahlar, Hârzemşah Altuntaş dönemi ve Anuşteginogulları dönemi olarak dört - devire ayrılmıştır.

Selçuklu Sultanı Melikşah’ın taşdarlık vazifesinde bulunan Anuştegin Garca’î’ye Hârzem şehrini yönetme yetkisi vermesi üzerine yeni Anuşteginogulları dönemi başlamış olur. Daha sonra Anuştegin’in ölümü üzerine 1097 tarihinde oğlu olan Kutbeddin Muhammed Hârzem valisi olarak atanmıştır. Hakkındaki bilgilere az rastlanan Kutbeddin Muhammed, Büyük Selçuklu Devletine karşı bağlılığını daima korumuş ve kendisine yazılan eserlerde “*Padişah Kutbü’-d-dünyâ ve’-d-din, Ebü’l-Feth, Muîniü Emîri’-l-müminîn, Cemâleddin*” gibi unvalar bahsedilmiştir.

1228 tarihine gelindiğinde Hârzemşahlar Devleti için vermiş olduğu mücadelelerle adından söz ettiren Kızıl Arslan Atsız hükümdar olmuştur. Atsız, Sultan Sencer’e tam bir sadakat içerisinde bulunmuş ve Sencer’in her seferinde yanında yer almıştır. Fakat Gazne seferi sırasında Sultan Sencer’in kendisine soğuk davrandığını hisseden ve buna sebep olarakda Merv sarayındaki rakiplerinin tahriklerine bağlayan Atsız, Büyük Selçuklu Devletine cephe almaya başlamıştır. İyi bir politikacı olan Atsız, Selçuklu Devleti’nin Kara-Hıtalara yenildiği 1141 Katvan Savaşı’ndan sonra devletin sarsılmasından istifade ederek Merv’i ele geçirip Nişabur’da kendi adına hutbe okutturmuştur. Nitekim daha sonra Abbâsî Halîfesi Müktefi-Liemrillâh tarafından “sultan” unvanını alıp kendi adına sikke bastırmıştır.

İl-Arslan dönemde ise Büyük Selçuklu Devleti'nde çıkan taht kavgalarından istifade ederek devleti vasal olmaktan kurtardı. 1172 yılında Kara-Hıtaylar İl-Arslan'ın yıllık vergi vermediğini iddia ederek Hârzem üzerine yürüdüler. Sefer hazırlıkları içerisinde olan İl-Arslan rahatsızlanarak vefat etti. Daha sonra Alâeddin Tekiş, Sultanşah ile yapmış olduğu mücadeleyi kazanıp 1172 tarihinde Hârzem tahtına geçti Kıpçak Türklerini etrafında toplamayı başarak askeri birliklerini kuvvetlendirir. Bunun ardından Kara-Hıtayların gücünü kırmak için Mâverâünnehir üzerine sefere çıktı. Horosana seferler düzenleyerek birçok şehri kendisine bağlar. Irak Selçuklu Devleti'nin yıkılması ile de Irak-ı Acem'in merkezi Hemedan'da tahta geçti. Kıpçak, Kanglı gibi Türkleri kendisine bağlamak için Türk beyinin kızı Terken Hatun ile evlenir. Böylece Hârzemşahlar Devleti'nin bölgelerine Türkler gruplar halinde gelmeye başlar. Nitekim bu evlilik ile devletin siyasi yapısı ve askeri kuvvetleri değişiklik göstermeye başlamıştır. Sultan Alâeddin Tekiş döneminde Hârzemşahlar Devleti bölgenin en güçlü ordularından birine sahip, idarî sistemi sağlam büyük bir devlet niteliğini kazanmıştır. İran'daki bazı yerli hânedanları, atabegleri, Gurlu hükümdarlarını kendinesine bağlayan Tekiş bütün İran'ı Hârzemşahlar Devleti hâkimiyeti altında birleştirmeye çalışmış, fakat bu oğlu Muhammed tarafından gerçekleştirilebilmiştir. Tekiş döneminde Hârzemşahlar Devleti'ni önemli ölçüde geliştirmiş ve oğlu Alâeddin Muhammed'e güçlü bir devlet bırakmıştır.

Sultan Alâeddin Muhammed, Irak Seferinden sonra Hârzemşahlar Devleti'nin kaderini değiştirecek hadiseler meydana gelir. Kara-Hıtay Devleti yıkıldıktan sonra yönünü batıya çeviren Moğol İmparatorluğu tehlikesi etkisini göstermeye başlar. Cengiz Han, batının mallarına ihtiyacı olduğu için Hârzemşahlar Devleti ile ticari münasebetler gerçekleştirmeye başlar. Fakat Cengiz Han'ın asıl amacı her zaman bölgede hâkimiyetini kurmaktır. Nitekim 450 kişilik Moğol ticaret kervanının Otrar da vali İnacık tarafından öldürülmesinden sonra Cengiz Han için asıl niyetini gerçekleştirmek için bir fırsat doğmuştur. Türk tarihine Otrar Faciası olarak geçen bu olay sonucunda Moğol istilası başlamış ve Hârzem bölgesinde halkın yaşayış tarzları, inançları, ekonomik hayatlarında değişimler meydana gelmiştir. Cengiz Han ve ordularının Otrar şehrine girdiğini gören vali İnalcık direniş gösterse de Moğol askerlerinin Otrar kalesinin içerisine girmesi ile orada öldürülür. 1220 tarihinde Otrar şehrinin Moğollar tarafından ele geçirilmesinden sonra şehri yağmalamaya başlarlar.

Üstelik dönemin önemli kaynaklarını yakarlar ve önemli gördükleri kişileri de esir alırlar. Cengiz Han Otrar şehrini ele geçirdikten sonra oğulları Coçi ve Ulus-idi'yi Hârzemşahlar için diğer önemli bir şehir olan Cend şehrini istila etmeleri için görevlendirir. Nitekim Mâverâünnehir'in sol tarafını tamamen istila ve yağma etmeye başladılar. Moğollar Hocend ve Benâket şehirlerini sırasını ile ele geçirdikten sonra sıra Buhara ve Semerkand bölgelerine gelmiştir. Buhara halkı her ne kadar direniş gösterse de Moğol askerlerinin sayıca fazla oluşu onları şehri teslim etmekten başka bir çare bırakmamıştır. Nitekim 1220 yılında Cengiz Han şehre girer.

Alâeddin Muhammed, en önem verdiği şehirlerinden biri olan Semerkand'a askeri birliklerini yerleştirmiştir. Cengiz Han stratejik zekâsını kullanarak birliklerini kalabalık göstererek şehre gelir. Başta Hârzem halkı yeniyormuş gibi gözükse de Moğol birliklerinin hücumu ile Semerkand'ı ele geçirirler. Semerkand'ın da elden gitmesinden sonra Hârzemşahlar için gerileme dönemine girilmiş olunur. Alâeddin Muhammed Abeskun adasına kaçarak orada vefat etmiştir.

Celâleddin Hârzemşah, babası Alâeddin Muhammed vefat ettikten sonra Hârzemşah tahtına geçen son hükümdardır. Babası öldükten sonra Cengiz Han'n Irak üzerine sefer düzenleyeceği haberini alınca Hârzem halkının da desteğini alarak tahta oturmak istediğini söylemiştir. Hârzem tahtında veliaht olarak yer alan kardeşi Uzlagşah devlet büyükleri ile anlaşamamış ve devlet büyükleri tahta Celâleddin Hârzemşah'ın geçmesini istemişlerdir. Hârzem'deki bu karışıklığı haber alan Cengiz Han derhal Horasan'a giderek Uzlagşah ve kardeşini öldürmüştür. Daha sonra Hârzemşah, Nesa taraflarında Şayakan tepesinde Moğol orduları ile savaşıp onları bölgeden atmayı başarmıştır. O sıralarda Moğol orduları Hârzem'in en kalabalık şehirlerinden biri olan Gürgenç'i istila ederler. Bunu haber alan Sultan komşu ülkelere mektuplar göndererek askeri yardımlarını ister ve Gurlu emirlerini kendisine bağlar. Moğollar Sultan'ın yardım almasını engellemek için Nişâbur'a hareket ederler. Nişâbur halkının Moğollar karşısında korkmadan savaşmaları için moral vermiş ve ardından Gazne'ye doğru almıştır.

Moğolların Velian kalesini kuşattığı haberini alan Sultan, kaleye vararak yaklaşık 100 bin Moğol askerini öldürmüştür. Bu hadiseyi haber alan Cengiz Han intikam almak

için Şigi Kutugu Noyan kumandasında bir orduyu Hârzem askerleri üzerine göndermiştir. Pervan mevkiinde karşılaşmışlar ve Celâleddin Hârzemşah'ın stratejik zekâsı ile Moğollar sağ ve sol kanatlarını yok etmiş, kazanan taraf başta belli olmasa da Şigi Kutugu canını Sultandan zor kurtarmış ve kaçmıştır. Fakat Sultan savaştan istediği sonucu alamamış üstelik ordusundan bazı emirler anlaşılamayarak ayrılmışlar ve bunun sonucu olarak kuvvetleri zayıflamaya başlamıştır. Ordusunun zayıflığından faydalanmak isteyen Cengiz, bizzat Sultan'ın üzerine harekete geçmiştir. Moğol ordularının kalabalık olduğunu gören Hârzemşah hiç tereddüt etmeden Sind nehrinden Hindistan'a geçer. Cengiz Han, Hârzemşah'a fedakârlıklarından ve cesaretinden dolayı hayran kalmıştır.

Celâleddin Hârzemşah, Hindistan'a gider gitmez adamarına emir verip halkın mallarına el koydurmuştur. Hindistan'da bulunan Usakun'un sahibi Kabaca'nın Hârzemşah'ın veziri Şemsü'l-mülk'ün istemesi üzerine Kabaca bunu kabul etmemiş ve veziri öldürmüştür. İki hükümdar arasında gerçekleşen savaşta Hârzemşah bütün hazineyi eline geçirmiştir. Celâleddin Hârzemşah'ın Hindistan'da güçlenmeye başladığı haberini alan Cengiz Han, ordularını Hindistan'a gönderir. Sultan kendi ordusu karşısında Moğol ordularının kalabalık olduğunu görünce Delhi'ye gider. Delhi'de bulunan Şemseddin İl-Tutmuş ittifak yapmak istese de Sultan'dan çekinen İl-Tutmuş bunu kabul etmez. Buradan da ayrılan Sultan Kabaca üzerine askerlerini göndererek birçok ganimet elde eder. Daha sonra Irak bölgesine yönelen Celâleddin Hârzemşah, Cuvaşır kalesini kendisine geçici başkent yapmıştır. Kirman'a gidip Barak Hacib'i kendisine bağlar.

Celâleddin Hârzemşah, 1226'daki Gürcistan seferinden sonra ganimetleri Ahlat civarında Hâcib Ali tarafından elinden alınınca Ahlat'ı kuşatır, fakat ilk kuşatma başarılı olmayınca Tuğtab'a döner. Tuğtab'da iken I. Alâeddin Keykubad ile ilişkiler iyice gerginleşmiştir. Alâeddin Keykubad Celâleddin'in Moğollara karşı gelemeyeceğini anlayınca geri durmaya başlar. Bunun üzerine Celâleddin Anadolu Selçuklu Devleti'ni ortadan kaldırıp Anadolu'yu ele geçirmek maksadıyla önce Ahlat'ı zapteder ve Ahlat fetihnamesini komşu ülkelere gönderir. Alâeddin ise Celâleddin'in Tiflis'in fethinden vazgeçmesini ve Moğollarla anlaşmasını tavsiye

eden bir mektup gönderir. Mektupta bu olmadığı takdirde ona karşı cephe alacağını bildirir. Celâleddin bu tavsiyeleri dinlemediği gibi Alâeddin'in elçisini de esir alır.

Diğer bir taraftan Alâeddin Keykubad, Eyyûbîler'le ittifak kurarak Celâleddin Hârzemşah'ı Doğu Anadolu'dan çıkarmaya kararlaştırırlar. Bu ittifakı öğrenen Celâleddin, Erzurum'dan Sivas'a doğru yola çıkar. İki ordu Ağustos 1230 tarihinde Yassı Çimen mevkiinde karşılaşır. Şiddetli mücadele sürerken Hârzemşah, düşman ordusunun sayıca üstünlüğünden dolayı savaş alanını terk eder. Sonucunda Hârzemşahlar büyük kayıplar verirler, Celâleddin'in değerli eşyaları ve hazinesi de Selçuklular'ın eline geçer.

Celâleddin Hârzemşah, Moğollara karşı Sind nehri kenarında mağlup olduktan sonra Hindistan'a kaçar. Sultan Celâleddin Hârzemşah'ın Hindistan'dan dönüşünden sonra Moğollarla ilk karşılaşması, Rey yakınlarındaki Damgan civarında gerçekleşmiştir. Sultan yenilmiş ve Rey taraflarına çekilmiştir. Tekrar bir daha saldırıya geçen Celâleddin Hârzemşah yine onlara karşı koyamamış ve ikinci kez İsfahan'a geri çekilmiştir. Bu sırada, İsfahan civarında yiyecek teminine çıkan bir Moğol kafilesine hücum eden Hârzemşah kuvvetleri, dört yüz kadar esir getirmiştir. Bu hadise sırasında Hârzemşah'ın kardeşi Gıyâseddin Pir-şah Moğolların saldırısı sırasında askerleri ile birlikte Celâleddin'in ordusundan ayrılmasıyla Sultan'ın ordusu azalmaya başlamıştır. Nitekim İsfahan Moğol orduları tarafından kuşatılır. Kuşatma sırasında İsfahan halkı Celâleddin Hârzemşah'tan yanlarında yerini alacağına dair mektup alırlar. Bu mektuptan sonra İsfahan halkı Moğollara karşı direniş göstererek onları yenmeyi başarırlar.

İsfahan bozgunundan sonra, Yassı Çimen Savaşı'nda Alâeddin Keykubad'a mağlup olan Celâleddin Hârzemşah, Moğollar tarafından sürekli takip edilmiştir. Merc-i Şirvan'a yakınlarında Moğol öncüleriyle karşılaşmışlar, aralarında meydana gelen çarpışmalarda keşif kolunun komutanı hariç diğer on dört asker tamamen kılıçtan geçirilmiş ve komutan Tebriz'e dönmek zorunda kalmıştır. Sultan ordularını tekrar toparlamaya çalıştığı sırada Moğolların yaklaştığı haberini alıp Tebriz'e döndü.

Hârzemşah emirlerinin vermiş olduğu tavsiyeler üzerine Arran'a hareket etmiş oradan da Hizan'a varmıştır. Fakat Moğolların kendisini takip ederek yakınlar kadar geldiklerini haber alan Celâleddin Hârzemşah, ertesi sabah yeniden Arran bölgesine geçmiştir. Burada ordusunu güçlendirmeye başlamıştır. Celâleddin Hârzemşah'ın ordusunun güçlenmeye başladığını öğrenen Moğollar, Avcan'daki ordugâhlarına geri dönmüşlerdir.

Cengiz Han'ın 1227 yılında vefatından sonra başa geçen Ögeday Kaan, Çormugan Noyan komutasındaki ordusunu Sultan'ın üzerine gönderdi. Çormugan ordusuyla Hârzem'in birçok şehrinde yağmalar yapmıştır. Celâleddin Hârzemşah ise bu Moğol tehdidine karşı Eyyûbî meliklerine, Halife'ye ve Türkiye Selçuklu Sultanı'na mektuplar göndermiş yardım istedi. Ancak, Celâleddin Hârzemşah'a olan artık güvenmedikleri için yardım etmeyi kabul etmediler. Hârzemşah komşu devletlerden yardım alamadığı için durmadan Moğol ordularından kaçmaya başlamıştır.

Celâleddin Hârzemşah, emrindeki askerlerle beraber Diyarıbekr'e gelmiştir. Ertesi gün Diyarıbekr hâkimi Mesud'un elçisi Alameddin Sencer gelerek Hârzemşah'a efendisinin itaat etme arzusunu iletmıştır. Böylece Sultan, İsfahan'a gitmekten vazgeçmiştir. Celâleddin Hârzemşah burada da Moğolların gelmek üzere olduklarını anlayınca kaçmıştır. Daha sonra Sultan Hârzemşah ve emrindekiler Meyyâfârikîn yakınlarındaki bir köye gelip konaklamışlardır. Hârzemşah'ın izini takip ederek yerini keşfeden Moğollar, ani bir baskın ile askerleri kılıçtan geçirmişler, bunun üzerine Sultan hemen atına binip kaçmıştır. Hârzemşah onların takibinden kurtularak dağ yolundan yukarı tırmanmaya başlamıştır. Yolun ilerisinde Kürtlerden bir grup yolu keserek geçenleri yakalayıp mallarını ve paralarını almaya başlamıştır. Hârzemşahı da diğerleri gibi yakalayıp soymuşlardır. Sultan onlara altın vaadlerinde bulunsa da bir Kürt tarafından bıçaklanarak öldürülmüştür.

Hârzemşahların yıkılışının toplumsal saha üzerinde de derin bir etkisi görülmektedir. Özellikle Hârzem ordusunun çoğunluğunu oluşturduğu Kanglı, Kıpçak gibi Türk boyları Hârzemşahlar'a ve bunun özelinde Türklüğe nüfuz olarak büyük hizmetlerde bulunabilirlerdi. Fakat Moğolların yaptıkları hücumlar sırasında nüfusun hemen hepsinin katledilmesi bu ihtimali ortadan kaldırdı. Hârzemşahların yıkılışı yalnız

siyasi olarak değil aynı zamanda kültürel alanda da ciddi bir kayıplar verdirmiştir. Semerkand, Buhara, Gürgeç gibi ilim ve kültür merkezlerinin yok edilmesi ile Türk-İslam medeniyetinin gelişimi büyük oranda sekteye uğramıştır. Nitekim Hârzem topraklarında bulunan kütüphanelerin yakılıp yıkılmış ve hatta o döneme ait tek bir nüsha bile kalmamıştır. Bununla birlikte Türk-İslam kültür ve medeniyetine büyük katkılarda bulunan âlimler, fakihler, edipler, münşiler ve sûfiler esir alınıp, bazılarının öldürülmesi, canını kurtaranların ise kendi topraklarının dışında başka memleklere sürgün edilmesi, Hârzemşahların dini ve edebi faaliyetlerin son bulmasına neden olmuştur.

Moğolların Hârzem ve Mâverâünnehir şehirlerini ele geçirdikten sonra su kanallarını tahrip etmeleri, tohumların kurutulması, çiftçilikle ilgilenen kimselerin katledilmesi ve oraları tarıma kullanışsız hale getirmeleri bu verimli toprakların uzun süre kullanılmamasına, tabii olarak tarım ve hayvancılığın geriye gidip iktisadi faaliyetlerin durmasına neden olmuştur. Kendisinden önceki Türk devletlerinin devamı niteliğinde olan Hârzemşahların yıkılışı, Türk-İslâm dünyasındaki dengelerin bozulması ve yeni siyasal güçlerin ortaya çıkışı noktasında belirleyici bir rol oynamıştır.

Moğol istilası, dünya tarihinin en büyük yağma ve tahribat hareketlerinden biri olmuştur. Sadece Hârzemşahlar Devleti üzerinde değil aynı zamanda, Çin, Orta Asya, Yakın Doğu ve Doğu Avrupa'nın ekonomik ve kültürel yapısını değiştirmiştir. Cengiz Han'ın yapmış olduğu istilalar sonucunda özellikle Mâverâünnehir, İran, Irak ve Anadolu şehirleri büyük zarar görmüşlerdir. Cengiz Han ve ordusunun yapmış olduğu katliamlar ile Müslüman toplumların nüfusunda büyük ölçüde azalma yaşanmıştır. Bunların yanı sıra Anadolu'ya gelen kalabalık kitleler, Anadolu'nun Türkleşmesine ve Türkmen Beyliklerin kurulmasına önemli rol oynamıştır.

Elde edilen bu veriler doğrultusunda bu bilgelere ulaşılmıştır. Bu araştırma Hârzemşahlar Devleti tarihi ve özellikle Moğollar karşısındaki verdikleri mücadeleler üzerinede durularak, yapılan araştırmalardaki bilgi eksiklikleri bri nebze olsun giderilmeye çalışılmıştır. Araştırmacıların arşiv kaynakları doğrultusunda ilerlemeleri yeni bilgilerin ortaya çıkmasını sağlayacaktır.

KAYNAKLAR

- Abû'l-Farac, (1950). *Abû'l-farac tarihi* (C. II). (Suryancadan İngilizce'ye çev: Ernest A. Wallis Budge, Türkçe'ye çev: Ömer Rıza Doğrul). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Adilkhakim, B. (2018, Ağustos). *Otrar faciası ve onun orta sirderya havasına etkisi*. Ahtamara I. Uluslararası Multidisipliner Çalışmalar Kongresi, Kongre Tam Metin Kitabı, Gevaş/Van.
- Aka, İ. (Ed.). (2020). Mîrhând. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. C: XXX. (156-157).
- Aksoy, H. (Ed.). (1995). Fetih. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XI. 470-472.
- Alâeddin Ata Melik C. (2013). *Tarih-i cihan güşa* (Ç. M. Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. C. II, S. IX. (Eserin orijinali 1291 tarihinde yayınlanmıştır.)
- Ahincanov, S. M. (2019). *Türk halklarının katalizör boyu kıpçaklar* (Çev. K. Yıldırım). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Ahmed b. Mahmud, (2018). *Selçuknâme* (Çev. E. Merçil). İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları.
- Alptekin, C. (tarihi yok). Zengi. *İA. Cilt: XIII*. 528.
- Algar, H. (Ed.). (2006). Necmeddîn-i Kübrâ. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXX. 500-506.
- Ansarı, A.S. B. (Ed.). (1993). Cûzcânî, minhâc-ı sirâc. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C:VIII. 98-99.
- Arıkan, Â. (2017). Abbasî halifesi nasır lidinillâh'ın şîî siyaseti. *İlahiyat Akademi Dergisi*, C: IV. S. V. 147-164.
- Ahmet Eflakî. (1973). *Âriflerin menkıbeleri II-I* (Ç. T. Yazıcı). İstanbul: Hürriyet Yayınları.
- Aşan, G. E. (2021). Hamdullah müstevfî'nin nüzhetü'l-kulûb isimli eserinin XVII. Yüzyılda Anadolu Sahasında Yapılan Tercümesinin Coğrafya Bölümü. *Şarkiyat İlmi Araştırmalar Dergisi*, C: XIII. S. I. 557-559.
- Ayan, E. (2016). Hârzemşah hanedanının evlilikleri. *Karadeniz*. (32), 13-36.

- Ayan, E. (2008). *Büyük Selçuklu imparatorluğu'nun yıkılış süreci*. Kuruluş ve Çöküş Süreçlerinde Türk Devletleri Sempozyumu Bildirileri (5-6 Kasım 2007), Yayına Hazırlayanlar: Mehmet Alpargu ve M. Bilal Çelik, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya.
- Ayan, E. (2007). *Büyük Selçuklu imparatorluğu'nda oğuz isyanı*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Aydüz, Z. (2014). *Kayıp medeniyet ilk Müslüman türk devletleri*. İstanbul: Zafer Yayınları.
- Aziz, Ghulam R. (1978). *A short history of the khwarazmshahs*. Karachi: Pakistan Historical Society.
- Barthold, V. V. (2014). *Orta asya tarih ve uygarlık* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Barthold, V.V. (2019). *Orta asya tarihi hakkında dersler* (Çev. R. H. Özdem). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V. V. (2020). *Moğol istilası devrinde Türkistan*. (Çev. S. S. Moralı) (Haz. G. Kara). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Barthold, V.V. (1990). *Moğol istilasına kadar Türkistan*. C: II. (H. H. D. Yıldız). Ankara. Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Bates, Ü. (2014). Moğol istilasının türk mimarine etkisi. (Ç. İ. Hacıahmetoğlu). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: I*. s. 141-154.
- Bayur, H. (1950). *Harzemşah Alâü'd-din Tekiş adı hakkında*. C: XIV. (589-594). Belleten.
- Bezer, G. Ö. (Ed.). (2011). Terken. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: X- XL.
- Bilgin, Orhan. (Ed.) (1993). *Cüveynî atâ melik*. (C. VIII). (140-141). *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*.
- Bosworth, C. Edmund (1997). Sandjar. C. IX. Leiden: *The Encyclopaedia of Islam*.
- Bosworth, E. *The political and dynastic history of the iranian world (A.D. 1000-1217)*.
- Bosworth, C. Edmund. (1968). *The political and dynastic history of the iranian world (A.D. 1000-1217)*. *The Cambridge History of Iran*, V, Ed. J. A. Boyle, Cambridge at the Universty Press.

- Boswort, C. E. Tekish. *The Encyclopaedia of Islam*. C: X.
- Bozkurt, Nebi Mancınık. *TDVİA*. C: XXXVII. 564-567.
- Brockelmann, Nesevî. *İA*. IX. 200-201.
- Bozan, O. (2012). Celâleddin hârezmşah'ın ahlat'ı muhasarası ve yankıları. *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C: XIV. S: II. 139-153.
- Bozkurt, N. (Ed.) (2012). Tırâz. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XLI. 12-114.
- Boyle, J. A. (1968). *The saljuq and mongol periods*, (C. V). The Cambridge History of Iran, Cambridge University Press.
- Bünyatov, Z. (2003). *Hârezmşâhlığı ve Enuştekinler Devleti* (Çev. T. Rızayev). İstanbul: Derin Yayınları.
- Constantin D'ohsson, A. (2008). *Moğol tarihi* (Çev. B. Apaydın). İstanbul: Nesnel Yayınları.
- Çakmak, M. A. (Ed.) (2002). Moğol istilası ve Hârizmşahlar imparatorluğu'nun yıkılışı. *Türkler Ansiklopedisi*. C: IV-VIII.
- Çakmak, Mehmed, A. (2007). Türk sultan'ları ile abbâsî halifelerinin iktidar mücadeleleri, (XII-XIII, yüzyıl). *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırmaları Dergisi*, S. XLIV. 47-51.
- Çakmak, Mehmet A. (2007). Türk sultanları ile abbasi halifelerinin iktidar mücadelesi. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, C: XLIV. 51-52.
- Çelik, Z. (2014). *Moğol istilâsı ve Türkiye Selçuklu Devleti*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Selçuk Üniveristesi
- Çoşkun, S. (2018). *Büyük Selçuklu-Gazneli Devleti ilişkileri (Târih-i Beyhakî'ye Göre)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Dames, M. L. Gûriler. *İA*. C. IV. 826-830.
- Daribay, M. (2011). *Otrar bölgesi ve İslam tarihindeki önemi (VI-XII. yüzyıllar arası)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniveristesi.
- De Bruijn, T. P. (1997). Iran. *the encyclopaedia of islam*, C: IV, Leiden 29.

- Demir, M. (2017). Hamdullâh müstevfi-i kazvînî, târîh-i güzîde (Zikr-i Pâdişâhân-i Selçukiyân), (Ed. E. Göksu) İstanbul 2015 Bilge Kültür Sanat Yayınları. *Kitap Tanıtımı, Eleştiri ve Çeviri Dergisi*, C: III. 557-559.
- Devletşah. (1977). *Devletşah tezkiresi tezkire-i devletşah II* (Ç. Necati Lügal). İstanbul: Kervan Yayın ve Kitapçılık.
- Dıraman, H. İlhanlı Devleti veziri Reşidüddin Fazullah Hemedani (1248-1318)'nin tarım bilimleri Tarihi açısından önemi. *Sosyoloji Dergisi*, S: XV.
- Dilek, A. (1994). *XI-XIII Yüzyıllarda hârzem bölgesinde Türk boylarından kanglılar*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Marmara Üniversitesi.
- Donuk, A. (1988). *Eski türk devletlerinde idarî-askerî unvan ve terimler*. İstanbul: TDAV.
- Dursun, G. C. (2015). *Hârzemşahlar Devletinde ilmi hayat (1097-1231)*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi.
- Ebu'l-Gazi Bahadır Han, (2009). *Türk şeceresi türk'ün soy ağacı* (Çev. Y. Yiğit). İstanbul: İlgî Kültür Sanat Yayıncılık.
- Ebû Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî, (2004). *İbn battûta seyahatnamesi II*. (Çev. A. Sait Aykut). İstanbul: Kazım Taşkent Klasik Yapıtlar Dizi.
- Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer en- en-Narşahî, (2013). *Nerşahînin târîh-u buhârâsı*, (Çev. A. Duman). İstanbul: Ayışığı Kitapları.
- Ebu'l-Fazl Muhammed b. Hüseyin-i Beyhakî (2019). *Târîh-i beyhakî* (Çev. N. Lügal). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- El-Azîmî, *Azîmî*. (2006). *Tarihi Selçuklular dönemiyle ilgili bölümler (H. 430-538=1038/39-1143/44)* Metin, Tercüme, Notlar ve Açıklamalar Ali Sevim. Ankara: TTK Yayınları.
- Eğilmez, S. (2014). Farsî şairlerin gözünden Selçuklu sultanları. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. LII. 113-124.
- Ercan, M. (2019). *XIII-XIV. Yüzyılda Anadolu'da Harezmliler (horzumlular)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Selçuk Üniversitesi.
- Erdoğan, Ç. (2020). *Harzemşahlar anuştegin'den Celalettin'e*, İstanbul: Selenge Yayınları.

- Erdoğan, Ç. (2016). *Hârzemşah Alâeddin Muhammed dönemi siyasi tarihi (1200-1220)*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Atatürk Üniversitesi.
- Ersan, M.-M. Alican, (2020). *Türkiye Selçukluları Osmanlı'dan önce onlar vardı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Fahameddin B., İlyas G., Ömer H. Ö., (2017). Ord. Prof. Mükrimin Halil Yinanç makaleler, *Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları*, Sayı: V, Ankara, s. 206.
- Genç, R. (1981). *Karahanlı Devlet teşkilatı (XI. Yüzyıl) (Türk hâkimiyet anlayışı ve karahanlılar)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Geyikoğlu, Hasan. (1996). Hârzemşah Celaleddin mergüberti'nin şahsiyeti. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. IV. 89-102.
- Geyikoğlu, H. (2006). Hârezmşah Celâleddin Mengüberti ve Ahlat. *Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi*, S. VI, 89-102.
- Geyikoğlu, H. (1996). *Doğu Anadolu'da harezmşahlar*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Atatürk Üniveritesi.
- Ghafur, Muhammed A. (1960). *The gorids, History, culture and administration 549-612/1148-1215-16*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Hamburg.
- Golden, Peter B. (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples: Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*, Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Gökbel, A. (tarih yok). Kıpçaklar ve kumanlar. *Türk Tarihi Araştırmaları*.
- Gökmen, G. (2020). Mu'izzî dîvânı'nda bir Selçuklu hâtunu: Tâceddîn Hâtun. *NÜSHA*, C. XX, S. L, 25-46.
- Grousset, R. (1999). *Bozkır imparatorluğu Attila, Cengiz han, timur* (T. M. R. Uzman), İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Gül, M. (2006). Hârezmli Türklerin Anadolu ve yakındoğu'daki rolleri ve tesirleri. *Belleten Dergisi*, C: LXX. S. CCLVII, 95-110.
- Güler, M. S. (2018). *Moğol istilası ve aynicâlût savaşı*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. İstanbul Üniversitesi.
- Günaltay, M. Ş. (1991). *İslâm Tarihinin kaynakları Tarih ve müverrihler*. İstanbul: Endülüs Yayınları.

- Gürbüz, O. (2011). *Abbâsî halifesi nâsır lidînillâh'ın hârizmşahlar ile iktidar mücadelesi*. S. XVI. İSTEM Yayınları.
- Güneş, İ. (2013). *Diyâr-ı bekr bölgesi'nin Moğol hâkimiyetine girişi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Mardin Artuklu Üniversitesi.
- Gürbüz, O. (2012). Celâleddin hârezmşah'ın son günleri. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. XXXVII, Erzurum. 29-46.
- Gürbüz, M. (2019). *Celâleddin Hârezmşah*. İstanbul: Erdem Yayınları.
- Gürbüz, M. (2014). *Hârizmşahlar Devlet teşkilatı, ekonomi, kültür*. İstanbul: Boğaziçi Yayınları.
- Gürbüz, M. (Ed.). (2011). *Tekiş, Alaeddin*. (C. XL). (364-365). İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Güzel, F. Irak Selçuklu Devletinin yıkılmasında halife nâsır li-dinillah'ın rolü. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. III, s. 75-92.
- Güzel, F. (2016). Halife nâsır li-dinillâh'ın abbâsîlerin hâkimiyetini canlandırma çabaları. *Karatekin Edebiyat Fakültesi Dergisi*, C: IV, S. I-II, Çankırı. 59-76.
- Hartmann, A. (Ed.). (2006). Nâsır – lidînillah. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Cilt: XXXII.
- Hançabay, Halil İ. (2020). Nâsır-lidînillâh dönemi abbâsî vezirleri (575-622/1180-1225). *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. II, 392-429.
- Hizmetli, M. (2017). Moğol istilası karşısında abbasi halifelerinin İslâm birliği siyaseti. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, C: III, S. II, 353-359.
- Horst, H. (2012). Reşîdeddîn Vatvât'ın koleksiyonunda harzemşahlardan halîfeliğe yazılan arapça mektuplar. (terc. Ergin Ayan), *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, C: III.
- Horwath, Hanry H. (1988). The northern frontagers of Chin. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Cambridge University Press. 500-502.
- İbn Bibi. (2020). *El-evâmirü'l-alâ'iyye fi'l-umûri'l-alâ'iyye Selçuknâme* (Ç. M. Öztürk). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- İbn Bibi, (2021). *Selçuknâme* (Ç. M. H. Yinanç). İstanbul: Kitabevi Yayınları.

- İbn, Havkal. (2017). *10. Asırda İslâm coğrafyası* (Ter. R. Şeşen). İstanbul: Yeditepe Yayınevi.
- İbnü'l Esir, (1987). *El-kâmil fi't-tarih tercümesi İslam tarihi*, (Çev. A. Özaydın). İstanbul: Bahar Yayınları.
- İbrahim A. Cevriye A. (1970). *İstanbul arkeoloji müzeleri teşhirdeki İslâmî sikkeler Kataloğu*. İstanbul: MEB Yayınları.
- İmad-ad-din Al-Kâtib al-İsfahâni el-Bondârî, (1999). *Zubdat al nuşra ve nuhbat al'usra (ırak-horasan ve Selçuklu Tarihi)*. (Çev. K. Burslan). Ankara: TTK Yayınları.
- İnanır, A. (2020). Sıbt ibnü'l-cevzî'nin el-intisâr ve't-tercîh'i'l-mezhabeî's-sahîh adlı eseri bağlamında hanefî mezhebinin diğer mezheplere göre tercih edilme gerekçeleri. *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*.
- Jahn, K. (1966). Cihan tarihçisi olarak Reşidüddin. (E. Z. V. Togan). *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi, C. III*. İstanbul. 227-236.
- Jafari, B. (2019). İdeal bir türkmen (oğuz) lideri: melik imâd-ed-dîn dînar. *USAD, S. X*, 288-308.
- Kafesoğlu, İ. (1972). *Selçuklu tarihi*. İstanbul: Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları.
- Kafesoğlu, İ. (1947). Büyük Selçuklu imparatorluğunda oğuz isyanı (1153). *AÜDTCFD, C. V. Sayı: II*.
- Kafesoğlu, İ. (1984). *Harzemşahlar Devleti tarihi (485-618/1092-1221)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, S. XXVI.
- Kafesoğlu, İ. (1993). Gökböri. *TDV Yayınları, Cilt: VI*.
- Kandemir, M. Y. (Ed.). (1992). Beyhaki Ahmed b. Hüseyin. *TDV İslâm Ansiklopedisi. C: VI*.
- Karaismailoğlu, A. (2006). Muizzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C: XXXI*.
- Karamanlı, Hüsameddin M. (Ed). (1996). Gürcistan. *TDV İslâm Ansiklopedisi. C: XIV*.
- Kaya, Ö. (2007). *Selahaddin sonrası dönemde Anadolu'da Eyyûbîler*. İstanbul. Yeditepe Yayınları.

- Kemaloğlu, M. (2013). Türkiye Selçukluları tarihi birinci elden kaynakları. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, C: II, Sa. III.
- Kılıç, M. (2006). Âlim ve devlet adamı olarak Eyyûbî meliki “el-Melikü’l-Muazzam” (1180-1127). *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, C:X, S. II, 337-355.
- Kırzioğlu, Fahrettin M. (1953). *Kars tarihi*. (C. I). İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kiragos, G. (2018). *Moğol istilası (1220-1265)* (Çev. M. Kemal Bey). İstanbul: Post Yayın Dağıtım.
- Kitapçı, Z. (2004). *Orta asya türklüğünün arap dili ve edebîyatına hizmetleri harzem dil ekolü*. Konya: Yedikubbe Yayınları.
- Koç, D. (2018). *Türk Moğol tarihi bozkırın avazı*. (Ed. K. Yıldırım). İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Koç, H. İ. (2015). Anadolu’da Moğol etkileri (13.-15. Yüzyıllar). *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*, Sayı: XIX, 37-64.
- Konukçu, E. (Ed.). (1992). Beyhak. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. VI.
- Kortel, S. H. (2004). Gur devletinde bir türk kumandan: Tâceddin Yıldız. *İÜEFTD*. S. XXXIX. 37-53.
- Köksal, M. (2021). Hârzemşahları yıkıma götüren olay: otrar faciası (1218). *Düzce Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. I, 171-188.
- Köprülü, F. (1943). Osmanlı imparatorluğu’nun etnik mensei mes’eleleri. Ankara: *TTK Yayınları Belleten*. Cilt: VII, S. XXVIII.
- Köymen, M. A. Büyük Selçuklular imparatorluğunda oğuz isyanı (1153). *TAD*, C. V, 159-173.
- Köymen, M. A. (1989). *Büyük Selçuklu imparatorluğu tarihi kuruluş devri*. (C.I). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kurat, A. N. (1987). *Rusya tarihi başlangıçtan 1917’ye kadar*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Kuşçu, Ayşe D. (2006). Türklerin ortadoğu hâkimiyeti. *Akademik Orta Doğu Dergisi*, C: I, Sayı: I, 112-128.

- Kuşçu, Ayşe D. (2010). Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye, Filistin ve Mısır politikasına dair bazı tespitler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. XXVII. 637-664.
- Lewis, B. (2011). *İslâmın siyasal söylemi*. (Çev. Ünsal Oskany), Ankara: Phoenix Yayınlar.
- Mehmet Ali Ç., Ercenk H. (2005). İnkişaftan inhitata bir türk sultanı Alâeddin Muhammed hârezmşah (1200-1220). *Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. XXIII. 125-148.
- Merçil, E. (1989). *Gazneliler Devleti tarihi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları. S. II.
- Merçil, E. (2009). Selçuknâme. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, C. XXXVI. 397-398.
- Merçil, E. (Ed.). (2011). Taşdâr. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XL.
- Merçil, E. (Ed.). (1992). Behram şah. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: X.
- Merçil, E. (1993). *Müslüman türk devletleri*. (S. II). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Minhâc-i Sirâc el-Cûzcânî, (2020). *Tabakât-ı nâsirî gazneliler, Selçuklular, atabegliler ve hârezmşâhlar*. (Çev. E. Göksu). (S. XIX). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Manghol-un Niuça Tobça'an, (1986). *Moğolların gizli tarihi* (Çev. A. Temir), Ankara: TTK Yayınları.
- Muhammed bin Ali b. Süleyman er-Râvendi, (2020). *Râhat-üs-sudûr ve yet-üs-sürûr (gönüllerin rahatı ve sevinç alâmeti)* (Çev. A. Ateş). (C. I-II). (S. XIV). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând. (2018). *Ravzatu's-safâ fî sîreti'l-enbiyâ ve'l-mülûk ve'l-hulefâ (tabaka-i selçûkiyye)* (Çev. E. Göksu). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Muhammed bin Hâvendşâh bin Mahmûd Mîrhând. (2022). *Hârezmşâhlar ravzatu's-safâ*, (Çev E. Göksu) İstanbul: Kronik Yayınları.
- Mustafa Öz-Mustafa Muhammed eş-Şek'a, (Ed.). (2001). İsmâîliye. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXIII.

Mustafa A., Büşra B., (2018). Hûlagû han döneminde anadolu'da görev yapan moğol komutanları. *USAD*, S. IX, 150-171.

Mustafa Ö., Mehmet Suat M. Zemahşerî. *DİA*. C: XLIV.

Müverrih Vardan, (1937). *Tük fütuhâtı tarihi (889-1269)* (C. III) (Çev. H. D. Andreasyan). İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Narin, Ö. (2021). Mîrhând'ın ravzatü's-safâ' fî sîreti'l-enbiyâ' ve'l-mülûk ve'l-hulefâ' eserinde fâtımîlere dair kayıtların tercümesi. *Selçuk Üniversitesi Araştırmaları Dergisi*.

Nasırabadı, G. A. (2021). *Hârezmşâhlar döneminde diplomasi ve elçilik faaliyetleri*. Ankara: Altınordu Yayınları.

Nesevî. (1934). *Celâlüttin hârezmşah* (Ç. N. Asım). İstanbul: Devlet Matbaası.

Özaydın, A. Hârizm, *DİA*, C: XVI, 217-220.

Özaydın, A. (Ed.). (1997). *Cend. İslam Ansiklopedisi*. C: VII.

Özaydın, A. (Ed.) (2000). İbnü'l-esîr İzzeddin. *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XXI.

Özaydın, A. (Ed.) (2001). el-Kâmil. özaydın. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XXIV.

Özaydın, A. (2005). Muhammed b. Tekiş. *İslam Ansiklopedisi*. C: XXX.

Özaydın, A. (Ed.). (1999). İbn bîbî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XIX.

Özaydın, A. (Ed.). (2009). Sencer. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XXXVI.

Özaydın, A. (Ed.) (1997). Hamdullah el-müstevfî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XV.

Özaydın, A. (Ed.). (2002). Kutbeddin harîzmşah. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XXXVI.

Özaydın, A. (Ed.). (1991). Arslan han. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: III.

Özaydın, A. (Ed.). (2001). Karahanlılar. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXIV.

- Özaydın, A. (Ed.). (2006). Nesevî, Muhammed b. Ahmed. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XXXII.
- Özaydın, A. (2002). Hârezmşahlar Devleti. *Türkler, Yeni Türkiye Yayınları*, C: IV, Ankara 894-895.
- Özcan, A. (Ed.). (1991). Ayyâr. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: IV.
- Özgüdenli, O. G. (2004). Merv. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXIX.
- Özgüdenli, O. G. (2020). *Ortaçağ'da türkler, moğollar, iranlılar (kaynaklar ve araştırmalar)*. Ankara: Ötüken Yayınları.
- Özgüdenli, O. G. (2007). Nîşâbur. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXXIII. 149-151.
- Özgüdenli, O. G. (Ed.). (2018). Reşîdü'd-dîn fazullâh. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXXV.
- Özgüdenli, O. G. (Ed.). (2003). Maverâünnehir. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: XXVIII.
- Özgüdenli, O. G. (2015). Hârzemşah hükümdarlarına ait farsça şiirler. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, C: II. S. II. 25-51.
- Özgüdenli, O. G. (Ed.). (2011). Târîh-i âl-i Selçûk. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C: XL.
- Özgüdenli, O. G. (Ed.) (2011). Tarih-i cihân güşâ. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C: XL.
- Özkan, M. (2010). *Uluslararası Şırnak ve çevresi sempozyum bildirileri*. (Editör: M. Nesim Doru), Şırnak Üniversitesi Yayınları, Şırnak.
- Öztuna, T. Yılmaz, *Başlangıçtan zamanımıza kadar Türkiye Tarihi (Selçuklular ve anadolu beylikleri)*. C. II. Hayat Kitapları.
- Öztuna, Y. (2005). *Devletler ve hanedanlar İslâm devletleri*, C. I. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Öztürk, M. (2022). Mirza Muhammed han kazvini, târîh-i beyhakî. Ankara: *Belleten*, 407-416.
- Paul, J. (2013). Sanjar and Atsiz: Independence, Lordship, and Literature. *In Nomad Aristocrats in a World of Empires*, Wiesbade, 89.

- Paul, Jürgen (2015). Atsız b. Muhammad b. anüshtegin (Khwarazmsah). *Encyclopedia of Islam-Three. C. I.* 43-45.
- Reşîdü'd-dîn Fazlullâh. (2020). *Selçuklular câmi'ü't-tevârih (zîkr-i Târîh-i âl-i Selçûk)* (Çev. E. Göksu-H. Hüseyin Güneş). İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları.
- Reşîdüddin Fazlullah. (1982). Oğuz destanı Reşîdüddin oğuznamesi, (Tercüme ve Tahlili, Z. V. Togan), İstanbul: Enderun Kitapevi
- Sandıkçı, K. (1999). Cizre'nin yetiştirdiği önemli ilim adamları: İzzeddin ve Mecdüddin.
- Sandıkçı, K. (1999). *İbnü'l-Esîr kardeşler. Hz. Nuh'tan günümüze cizre sempozyumu*, Cizre Kaymakamlığı, İstanbul.
- Samsakçı, M. (2007). Türk kültür ve edebiyatında tuz ve tuz-ekmek hakkı. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C: XXXIII, S. 36.
- Sayan, Y. (Ed.). (2009). Serahs. *TDVİA. C: XXXVI.*
- Sevim, A. (Ed.). (2009). Sıbt İbnü'l-cevzî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C: XXXVII.*
- Sıddıqui, İqtidar H. Gurlular. *DİA. C: XIV.*
- Spuler, B. (2011). *İran moğollar siyaset, idare-kültür ilhanlılar devri 1220-1350* (Çev. C. Köprülü). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sümer, F. (1991). Atsız b. Muhammed. *TDV İslam Ansiklopedisi. C: IV*, 91-92.
- Sümer, F. (Ed.). (2012). Tuğrul II. *TDVİA. C. XLI.*
- Sümer, F. (Ed.). (2004). Mes'ûd b. Muhammed tapar. *TDV İslam Ansiklopedisi. C: XXIX.*
- Sümer, F. (Ed.). (1989). Ahlât. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi. C. II.*
- Sümer, F. (2021). *Selçuklular devrinde doğu Anadolu'da türk beylikleri*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Şahin, Ö. F. (2020). *İbnü'l-Esîr'in el-kâmîl fî't-tarîh adlı eserinde Selçuklular ve moğollar*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi.

- Şahin, M. (2014). Habibü's-sîyer'e göre Türkiye Selçukluları. *Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C: LIV, S. I.
- Şeşen, R. (1998). *Müslümanlarda Tarih-coğrafya yazıcılığı (başlangıçtan XIX yüzyılın sonuna kadar)*. İstanbul: İslam Tarih, Sanat Kültürünü Araştırma Vakfı.
- Şeşen, R. (Ed.). (1993). Câmî'ü't-tevârîh. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. VII.
- Şihabeddin b. Fazlulah El-Ömerî. (2019). *Türkler hakkında gördüklerim ve duyduklarım mesâlikü'l ebsâr* (Çev. A. Batur). İstanbul: Selenge Yayınları.
- Şirin Beyânî, (2018). *Moğol dönemi İran'ında kadın* (Çev. M. Uyar). Ankara: TTK Yayınları.
- Tahir'ül Mevlevî. (2011). *Cengiz ve hülâgû mezâlimi* (Haz: T.G. Seratlı). Konya: Kardelen Yayınları.
- Taneri, A. (1997). (Ed.) Hârizmşahlar. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. C. XVI.
- Taneri, T. (2019). *Hârzemşahlar*, İstanbul: Bilge-Kültür-Sanat Yayınları.
- Taneri, A. (1977). *Celâlu'd Din hârizmşâh ve zamanı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Araştırma ve İnceleme Eserleri.
- Taneri, A. (Ed.). (1996). Gürgeç. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XIV.
- Taşagıl, A. (2021). *İlk Türkler bozkırdan dünyaya yayılanlar*. İstanbul: Kronik Yayınları.
- Togan, Z.V. Hârizm, *DİA*, V/I, 440.
- Tuleymâd, A. A. (2018). İbnu'l-Esîr el-cezerî'nin hayatı, ailesi, hocaları, eserleri ve et-târihu'l-bâhir fi'd-devleti'l-atabekiyye adlı eseri (H. 555-630/1160-1232). (S. II). *Oğuz Türkmen Araştırma Dergisi*, 153-174.
- Turan, O. (2009). *Selçuklu Tarihi-Türk İslâm medeniyeti*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2014). *Selçuklular zamanında Türkiye*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Turan, O. (2014). *Türkiye Selçukluları hakkında resmi vesikalar (Metin, Tercüme ve Araştırmalar)*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Turan, O. (1941). *Çingiz adı hakkında*. C. V, S. XIX, Ankara: Belleten.

- Turan O. (1944). Terken unvanı. *Türk Hukuk Dergisi*. C. I.
- Umaç, F. (2017). *Atsız dönemi hârzemşahlar tarihi (1128-1156)*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Afyon Kocatepe Üniversitesi.
- Usta, Y. (2020). Mîrhând, Muhammed bin hâvendşâh bin mahmûd. gazneliler ravzatu'sSafâ. çev. Erkan Göksu. İstanbul: Kronik Kitap, 2017, 192s. *Akademik Kitap*. C. IV. S. II. (268-271)
- Uyumaz, E. (2011). *Türkiye Selçuklu devleti 'ne gelen ve giden elçiler*. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.
- Uyumaz, E. (Ed.), (2002). *Sultan I. Alâeddin keykubat devri Türkiye Selçuklu tarihi (1220-1237)*. Türkler, Cilt: VI, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları.
- Vurgun, N. (2021). *Hârzemşah devletinin dış politikası*. [Yayınlanmamış Doktora Tezi]. Necmettin Erbakan Üniversitesi.
- Yakupoğlu, C. (2012). Sultan Sancar devri. Refik Turan (Ed.). *Selçuklu Tarihi El Kitabı* (s. 159.) Ankara: Grafiker Yayınları.
- Yazar, N. (2016). Büyük Selçuklular döneminde nişabur'un siyasi durumu. *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. XXVII, 145.
- Yazıcızâde Ali, (2017). *Tevârih-i Âl-i Selçûk (oğuznâme-Selçuklu Târihi)* (Çev. A. Bakır). İstanbul: Çamlıca Yayınları.
- Yazıcı, N. (2020). *İlk Türk-İslâm devletleri tarihi*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.
- Yazıcı, T. (Ed.). Menâkıbü'l-arifin. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C: XXIX.
- Yazıcı, T. (Ed.). (2011). Târîhî beyhakî. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C: XL.
- Yazıcı, T. (Ed.). (1994). Dînever. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: IX.
- Yazıcı, T. (Ed.). (1989). Ahmed eflâkî. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C: II.
- Yılmaz, E. (2015). *Tasavvuf'un Anadolu'ya yayılmasında Moğol istilası'nın etkisi*. [Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi]. Sakarya Üniversitesi.
- Yorulmaz, O. (2012). *Geçmişten günümüze kanglılar*. İstanbul: Ötüken Yayınları.

Yurdakal, O. (2019). (S. V.). Minhâc-i sirâc el-cûzcânî, tabakât-ı nâsırî moğol istilasına dair kayıtlar tercüme: M. Uyar, Ötüken Yayınları Kitap Tanıtımı, *Eleştiri ve Çeviri Dergisi*, İstanbul.

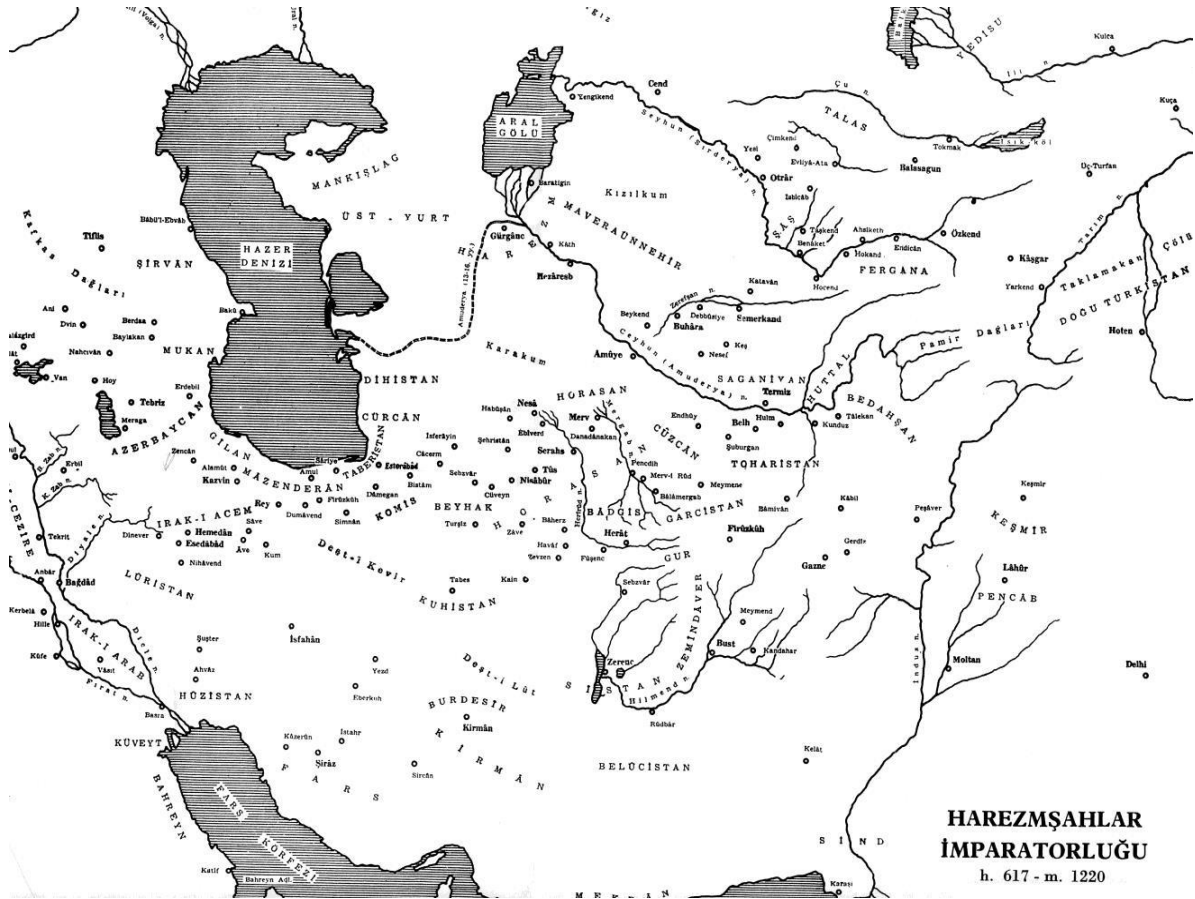
Yüce, N. (Ed.). (2006). Mukaddimetü'l-edeb. *TDV İslam Ansiklopedisi*. C. XXXI.

Yüce, N. Zemahşerî. *İA*. C. XIII.

Zengin, C. (2020). *Harzemşahlar ve Celâleddin harzemşah*. İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.

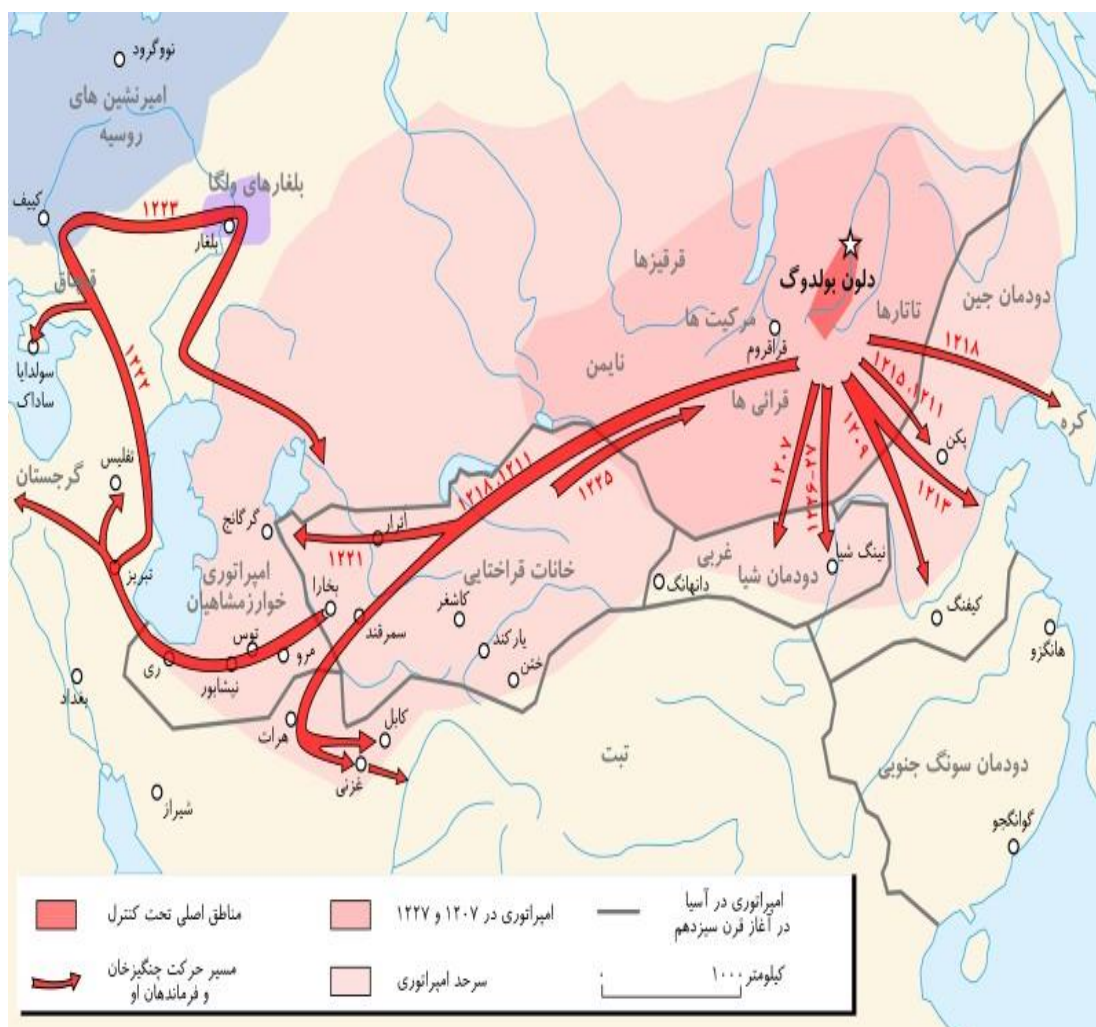
EKLER

EK-A: Haritalar

Harita 1. Hâzemşahlar Devleti Haritası⁸¹⁰

⁸¹⁰ İbrahim Kafesoğlu, Harezmşahlar Devleti Tarihi, Ankara 2000.

Harita-3. Cengiz Han'ın Hârzemşâhlar Devleti topraklarındaki harekât güzergâhı⁸¹²

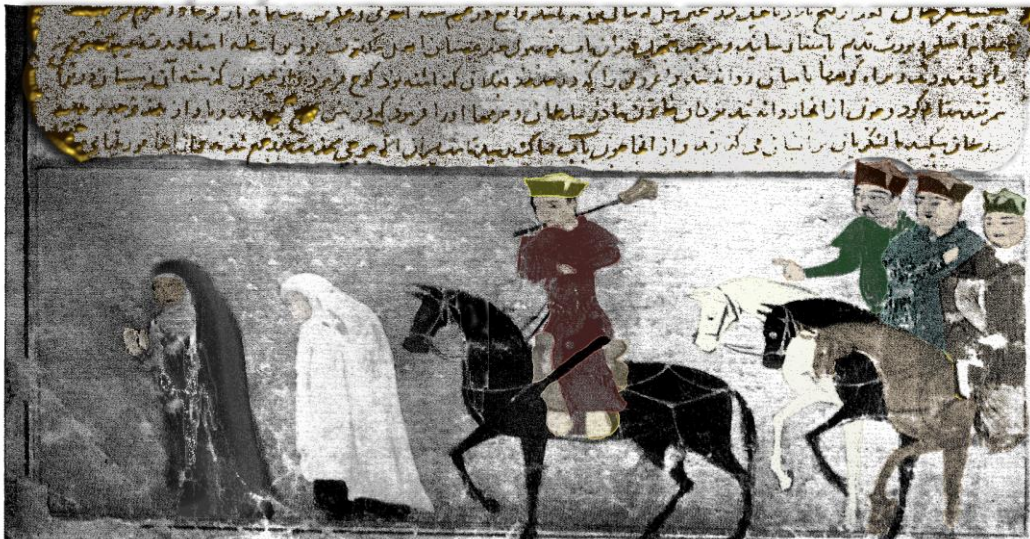

⁸¹²(http://tamadonema.ir/wp-content/uploads/2013/04/Genghis_Khan_empire-fa.svg_.png)/20.12.2022.

Tasvir-1. Moğolların İslâm Şehirlerini Kuşattığını Gösteren Tasvir⁸¹⁴

Tasvir-2. Terken Hatun'un Moğollara Esir Düşüğünü Gösteren Tasvir⁸¹⁵

TERKEN KHATUN, THE MOTHER OF SULTAN MUHAMMAD, BEING LED CAPTIVE BY THE MONGOLS
from a very old MS. of Rashid-ad-Din in the Bibliothèque Nationale

⁸¹⁴ (Edinburgh University Library, MS. Or. 20 f.124v Jami' al-Tawarikh by Rashid al-Din)/20.12.2022.

⁸¹⁵ Doygun, a.g.t, s. 646

Tasvir-3. Celâleddin Hârzemşah'ın Sind Nehrini Geçişini Gösteren Minyatür⁸¹⁶

⁸¹⁶ Doygun, a.g.t, s. 643./25.01.2023.

ÖZGEÇMİŞ

Adı Soyadı : Kübra GÖKOĞLU

Doğum Yeri ve Yılı : Ankara/1994

Medeni Hali : Bekar

Yabancı Dili : İngilizce

E-posta : kgokoglu5@gmail.com

Eğitim Durumu

Lise : Açık Öğretim

Lisans : Kastamonu Üniversitesi Tarih Bölümü

Yüksek Lisans : Kastamonu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü